

ՀԱՐ ՇԵՋԱՆ

V ՏՆԲԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱ. Գ. Ի. Ր.

№ 5

Մ Ա Յ Ի Ս

1905

Ե. Դ. Ն. Լ. Դ. Դ.

Տպարանի „ՀԵՐՄԵՍ“ Գործար. փող. № 15.

1905

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 5

Երև.

1. ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԽԻԹ ԵՒ ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ, (գրամատիկական պոէմա), Լեւոն Մանուէլեանի . . . 5
2. ԴէՊի ԱՆԻ, Ա. Անարոնեանի . . . 35
3. ԿԱՏՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ՄԿՆԵՐԻ ԿՈՒՐԻԸ, (պարսկական գրականութիւնից), Վ. Փափազեանի. . . 43
4. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԵՒՐՈՊ. ՀԱՍԱՐԱԿ. ՄԷՋ, Ս. Շ.ի . . . 50
5. ԲԱՅՐՈՆՆԻՑ, Թարգմ. Յովհ. Մասեհեանի. . .
6. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՑԻՕԼՈԳ, Միք. Յովհաննիսեանցի . 67
7. Մ. ՊԷՇԻԿԹԱՇԷԱՆ, Արշակ Չօպանեանի. . . 77
8. ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, Ռուբէն Բերքերեանի . 89
9. ՀԱՏՈՒԱԾ, ոտան. Յովհաննէս Յովհաննիսեանի. . 98
10. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԳԱՅ ՔԻՒՐԴ., (Վանից — Շէմզղլիւան) Կ—ցիի . . . 99
11. * * * ոտան., Աւ. Իսահակեանի . . . 105
12. ՈՒՐՄԻԱՅԻՑ—ԽՈՅ, Գալուստի . . . 107
13. * * * (նմանութիւն), Աւ. Իսահակեանի. . . 111
14. ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԻՃԱԿԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՑ Լ.Ս.ի 112
15. ՔՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ, ոտան. Թարգմ. Ս. Յով.ի . . 114
16. Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, . . . 116
17. ՇԻԼԼԵՐ, Մարտ Դիէզի, գերմ. Թարգմ. Մ. Ղաբաբէկեան . . . 133
18. ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վէպ Րընէ Բազլնի . . . 143
19. ԲՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1) Հայոց եկեղեցական իրաւունք ա. դիրք. Ն. վ. Մելիք Թանգեան.—Ա.Բ. վ. Գ. 2) Մ. Ա. Պարսամեան. «Անըջանք».—Տ. Զ. 3) Մելքոն Եսայեան, «Երազ» —Զ. 4) Մելքոն Եսայեան. «Մի բուրի...».—Զ. Բարթոլոմէոս եպ. Գրիգորեան՝ «Վարդաշապատը եւ Ս. Էջմիածինը իրանց սկզբնական տեղումն են»—* . 151
20. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ . . . 168
21. ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՑ.—Վրաց մամուլիոգետութիւնը.—Վերանորոգուած «Վիքիան».—Նոր խմբագրի դիրքը հայերի վերաբերեալ.—Մեր պետիցիան եւ վրացիք. Տ. Փիլրումեանի . . . 169

Նոր շրջան V տարի

Հրատ. XVII տարի

ՄՈՒՐՃ

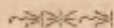
ԳՐԵԿԵՆ, ՀԵՍԵՐԵԿԵԿԵՆ ԵՒ ՔԵՂԵՔԵԿԵՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5

Մ Ա Յ Ի Ս

1905

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ ԸՆԴ. Մազար. փող., 15.

1905

Дозволено цензурою Тифлисъ 1905 г. 12 мая.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 5

Երբ

1. ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԽԻԹ ԵՒ ՄՍՐԱՄԵԼԻՔ, (դրամատի-
կական պոէմա), Լևոն Մանուէլեանի . . . 5
2. ԴԷՊԻ ԱՆԻ, Ա. Անարոնեանի . . . 35
3. ԿԱՏՈՒՆԵՐԻ ԵՒ ՄԿՆԵՐԻ ԿՈՒԻԸ, (պարսկական զբ-
րականութիւնից), Վ. Փափագեանի. . . 43
4. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿ. ԵՒՐՈՊ. ՀԱՍԱՐԱԿ.
Մէջ, Ս. Շ.ի . . . 50
5. ԲԱՅՐՈՆԻՑ, Թարգմ. Յովն. Մանուէլեանի. . .
6. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՅԻՈԼՈԳ, Միք. Յովնանիսեանցի . 67
7. Մ. ՊԵՇԿԻՍԱՇԷՄԵՆ, Արշակ Զօգանեանի. . . 77
8. ԹԻՐԻՔԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ, Ռուբէն Բերբերեանի . 89
9. ՀԱՏՈՒԱԾ, ոտան. Յովնանիսեանի. . . 98
10. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՐԻՔԱՅ ՔԻՐԻՐԴ., (վանից
— Շէմզդինան) Կ—ցիլի . . . 99
11. * * * ոտան., Ա. Խաճակեանի . . . 105
12. ՈՒՐՄԻԱՅԻՑ—ԽՈՅ, Դալուստի . . . 107
13. * * * (նմանութիւն), Ա. Խաճակեանի. . . 111
14. ՀԱՐԱԽԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԻՃԱԿԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ Լ.Ս.ի 112
15. ՔՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ, ոտան. Թարգմ. Ս. Յով.ի . 114
16. Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ, . . . 116
17. ՇԻԼԼԵՐ, Մարտ Դիլէզի, գերմ. Թարգմ. Մ. Վարաբէկ-
եան . . . 133
18. ՕԲԵՐԼԷՆԵՐԸ, վէպ Րընէ Բագէնի . . . 143
19. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—1)
Հայոց եկեղեցական իրաւունք տ. դ' քք. Ն. վ. Մելիք
Թանգեան.—Ա. Բ. վ. Գ. 1: 2) Մ. Ա. Պարսամեան.
«Անրջանի».—Տ. Զ. 3) Մելքոն Կապեան, «Երազ»
—Զ. 4) Մելքոն Կապեան. «Մի բուքլի...».—Զ. 5
Բարձուղիմէոս եպ. Գրիգորեան՝ «Վարդապետաւոր եւ
Ս. Էջմիածինը իրանց սկզբնական տեղումն են»—* . 151
20. ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԲԵՐ . . . 168
21. ՎՐԱՅ ԿԵԱՆՔԻՑ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ.—Վրաց մա-
մուլիոգեւորութիւնը—Վերանորոգուած «Եփրեմեան».—
Նոր խմբագրի դիրքը հայերի վերաբերեալ.—Մեր պետի-
ցիան եւ վրացիք: Տ. Փիլոսոփեանի . . . 169

22. ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ:—Շահմախմինսկի եւ Աղայեւի գաւոյի մէջ:—Աղայեւի թէղի ողբերը:—Հնդկաստանի մահմեդականների մէջ կրօնական վերանորոգական մի շարժում:—Ազգական իսլամների վերաբերմունքը դէպի այդ շարժումը:—Մահմեդական մամուլի օրգանները այլ եւ այլ երկրներում: Տիգրանի 175
23. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.—I) Հայ ճարտարապետութիւնը: Թորոս Ժ. Թորամանեանի:—II) Մեր ազգային երաժշտութիւնը: Տ. Ջաւէնի:—III) Հայոց խտրում: Տ. 186
24. ՀԱՅ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ, Նամակ եգիպտոսից Ա. Բ. Շ. 211
25. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ.—Ազգականների հանրապրեր:—Տերիտորիալ եւ կրօնական անջրպետներ:—Քարծր. Ուկաղ կրօն համբերողութեան մասին:—Աղայեւական եւ կրօնական շաղկապ:—Նոր ազդեցիկների կազմակերպում:—Հայկական հանրապրեր:—Ազգական փոխարքայի մուտքը Թիֆլիս:—Հայ. լուս. հոգ. վարչական կարգով պատիմների վերացումը:—Թիւրքիայից եպիսկոպոսանալու համար էջմիածին եկող վարդապետների հարցը:—Արեւմտեան 9 նահանգների մասին Քարծր ուկաղ: Ա. Ս. 217
26. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻԻՆ.—Չղորութեան խախտումը Ֆրանսիայի կողմից.—Ֆրանսիայի ներքին դործերը. Տամբուրինի դուադրութիւնը, եկեղեցին պետութիւնից անջատելու օրինազծի քննութիւնը, Լիւմի դործադուր:—Մինիստրական տեսող կրիկիսը Ունդարիայում. անջատման կուսակցութեան պահանջները:—Օսմանեան պետութեան թուլացման ազդեցութիւնը:—Մինիստրական փոխախտութեան հաւանականութիւնը Անդլիայում: Ա. Ս. 226
27. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՏԿԱՍՏԱՆԻՑ, Գ. Ե. 232
28. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, 240
29. ՅԱՅԱՐԱՐՈՒԹԻԻՆԵՐ 245
30. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիլը «ՀԱՅԻ ԲԱՐԱՆ ԱՆԳ-ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անդլ. Մ. Կարապետեան. 17—32

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՄԱՐԱՄԵԼԻՔ

Դրամատիկական պոէմնս դիւցազնական ժամանակներից

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 6.

Մարամելիքի ապարանքի վերնայարկում ճեմելիք։ Արարական ժողայիքով զարդարուած սիւներ, որոնք վերեւում միանում են օմեգաձև կամարներով։ Ճեմելիքից երեւում են հեռու ընկած լեռները, որոնց ստորոտում ընդարձակ դաշտավայր՝ իր ոլորապտոյտ մեծ ճանապարհով։ Ճեմելիքում զրուած է մի փափուկ գահաւորակ, ծածկուած կերպասով և ոսկեկար թաւշեայ մութաքաններով։ Մարամելիքի կիներ թեր ընկած՝ ծխում է դայլան։ Սիւների մօտ կանգնած է Մարամելիքի աղջիկը՝ երեսը դարձրած դէպի մեծ ճանապարհը և նայում է հեռուն։

Լէյ. Մայրիկ, գալիս են... դուրս եկան ձորից...

Իսմ. Լաւ, մի խենթանար ուրախութիւնից։

(Վեր է կենում քնում աղջկայ մօտ.)

Լէյ. Այ, տեսնում ես այն ձիաւորներին։

Հեռու, շատ հեռու, ձորի բերանին։

Իսմ. Մերոնք չեն. մերոնք ուղտերով կը գան։

Լէյ. Ինչո՞ւ ուրեմն այսքան ուշացան։

Ա՛խ, մի շուտ գային... Ի՛նչ կ'ուրախանանք...

Մէկ էլ կը տեսնենք—զըրանգ-հա-զըրանգ

Իբար ետեւից բարձուած ուղտերը

Բերում են ահա ոսկու բեռները...

Քառասո՞ւն բեռ ոսկի—հեշտ բան է ասել.

Ա՛խ, մայրիկ, ի՞նչեր կարող ենք անել...

*) Տես «Մուրճ» № 4.

- Իսմ. Ի՞նչ պիտի անես:
- Հէյ. Կ'անեմ—կը տեսնես:
- Ամենից առաջ ճակատիս համար
ես պիտի շինեմ մի լաւ ոսկեշար.
Յետոյ՝ աջնպիսի գեղեցիկ մանեակ,
Որ ամբողջ կուրծքըս փայլի ոսկու տակ.
Ի՞նչ տեսակ տեսակ ապարանջաններ,
Ի՞նչ շքեղ քամար, մատանիք, օղեր...
Մի խօսքով պիտի լոյս-արեւ գառնամ,
Արեգակի պէս փայլեմ ու շողամ...
Իսմ. Իսկ ես՝ տան եղած բոլոր հասարակ
Թասեր, գաւաթներ, կըժեր, ափսէներ
Վերցընեմ պիտի և նըրոնց տեղակ
Թաղերում շարեմ ոսկի անօթներ:
- Հէյ. Ի՞նչ լաւ կը լինի, ի՞նչ հիանալի.
Ուր որ կը նայես—բոլորը ոսկի:

(Մտնում է Մարամելիքը: Դրան մէջ կանգնելով՝ ծանր շունչ է քաշում:)

Մարամ. Օ՛խ, իմ ծերութիւն... շուտ վերայ հասար...

Հէյ. Հայրիկ, դու եկա՞ր: (Մօտենում է հօրը:)

Մարամ. (Բռնելով աղջկայ գլուխը եւ համբուրելով նա-
կասից՝)

Քաղցրիկըս, այսօր վերջապէս կը գան:

Հէյ. Էլ ե՞րբ: Մութն ընկաւ, իսկ նըրանք չկան:

(Մարամելիքը թեք է ընկնում տախտի վրայ:)

Հայր, ի՞նչ պիտ անես դու այնքան ոսկին.

Մեզ բաժին կը տամ—ինձ ու մայրիկին:

Մարամ. Ձեզ էլ, սիրունըս, բաժին կը հանեմ,

Թէպէտ ես ոսկու մեծ կարիք ունեմ:

Շատ ծըրագիրներ կան իմ առաջին.

Մեծ փայլ պիտի տամ մեր ամարաթին:

Ամենից առաջ իմ այս պալատը—

Աստիճանները, սիւնները, պատը—

Բոլորը պիտի զարգարեմ ոսկով,

Այնպէս որ դըրսից արտաքին տեսքով

Շողշողայ, ինչպէս լոյս արեգական:
 Երբ Մըսուր մըտնի մի օտարական,
 Թող ըսքանչանայ, ինձ տայ երանի
 Եւ իմ համբաւըն ամեն կողմ տանի:
 Տեսնեմ այնուհետ էլ ո՞ր խալիֆան
 Պիտի պարծենայ իր ճոխ պալատով
 Եւ հարըստութեամբ, երբ Մըսրայ հըսկան
 Իր ամարաթը կը ծածկի ոսկով:
 Ամեն տեղ՝ Հալեպ, Դամասկոս, Բաղդադ
 Յայտնի կը լինի իմ շրքեղ պալատ:

(Մտնում են Կոսրադին եւ Չարխադին երեսները կապած:)

Այս ի՞նչ եմ տեսնում... Ի՞նչ է սրտահեղ...

Ո՞վ համարձակուեց ձեզ վիրաւորել:

Կոս. Տէր, եթէ ամբողջ Սասունը քանդենք,
 Եթէ այդ երկրի բընակիչներին
 Բոլորին մէկ մէկ սըրի անցընենք,
 Յետոյ բոլորը յանձնենք կըրակին,
 Դեռ էլ բիչ է այդ ժողովըրդին:

Մարամ. Ո՞ւր է Դաւիթը... Ինչո՞ւ շրջապած
 Նըրան չեմ տեսնում իմ առաջ կանգնած:

Չարխ. Ինչպէս որ դատարկ մենք զընացել ենք,
 Այնպէս էլ դատարկ վերադարձել ենք:
 Եւ եթէ մի բան բերել ենք,—ահա
 Այս վէրքերըն են մեր գէմքի վըրայ:

Մարամ. Իսկ եօթը տարուայ իմ խաճըր—ոսկին...

Կոս. Ա՛խ, հազար անէծք Սասմայ ծուռ Դաւթին.
 Կանայք, աղջկերք, ոսկին—բոլորը
 Արդէն պատրաստ էր, և միւս օրը
 Վըճուել էինք մենք ուղտերը բարձել,
 Եւ մեծ քարվանսով ճանապարհ ընկնել:
 Բայց Դաւիթ եկաւ, մեր ոսկին խըլեց,
 Աղատեց կանանց
 Եւ կոյս աղջկանց
 Եւ մեզ էլ անա այս օրըս գըցեց...

Չար. Մեր արիւնը, տէր, վըրէժ է կանչում:

Կոս.

Ձենով-Յոնանի տան պատըշղամբում
 Չափում էինք մենք հաւաքած ոսկին,—
 Յանկարծ փողոցում աղմուկ է լըւում,
 Հայհոյանք և ճիչ ամբոխի միջին:
 Այնքան հրեցին, որ դուռը բացուեց,
 Դաւիթը մըտաւ աչքերը կարմրած.
 Նըրա ետեւից ամբոխը խուժեց
 Գոռում-գոչումով, անշուի կատաղած...
 Եկաւ Դաւիթը և կուտը խըլեց
 Ու ասաց. «Թող ես չափեմ այդ ոսկին»...
 Ու յետոյ հարուած հարուածի ետքից
 Կուտով հասցըրեց մեր քիթ-պըռուզին...
 Արիւնը խըփեց բացուած վէրքերից,
 Կարմիր ներկելով շորեր և գետին...

Մարամ.

Եւ դուք լուռ ու մունջ բոլորը տարա՞ք...
 Եւ թողի՞ք, որ նա այդպէս խայտառակ
 Ծեծէր, անարգէր իմ ծառաներին
 Եւ կուտով ապտակ տար ձեր դընչերին...
 Ինչո՞ւ դուք խակոյն
 Նըրա գըլուխը չձախձախեցիք,
 Մի՞թէ չունէիք մի սուր, մի դաշոյն,
 Որ նըրա լէշը գետին թափէիք...

Կոս.

Ղուրանը վըկայ, Դաւիթը հիմա
 Մի ազբահէլ է, մի մեծ աժդահա:
 Ուղիղ եմ ասում, երբ գոռում էր նա,
 Սարսափ էր բերում ամենքի վըրայ,
 Կարծես թէ առիւծ լինէր մըռնչում,
 Երբ կէս գիշերին որսի է գընում...
 Երբ նա թերթում էր կարմիր աչքերը,
 Կարծես աչքերից կըրակ էր թափում,
 Իսկ երբ փոխում էր ուժեղ սաները,
 Ծառը գողում էր, տերեւը շարժւում...
 Երկու բըռունցքով, եթէ կամենար,
 Նա մեզ բոլորիս կը ջընջէր խալառ:

Մարամ.

Վըրէժ, ժ, վըրէժ... Ի՞նչպէս կ'ուզէի,

Որ այդ գարշելին մի ձեռքս ընկնէր...

Ես նըրան այնպէս բըռունցք կը տայի,

Որ իր ծընընդեան սև օրը յիշէր...

Կոս. Հիմա Դաւիթը մենակ չէ, տէր իմ,
Ամբողջ Սասունը կանգնած է մէջքին:

Մարամ. Իսկ Ձէնով-Յոնան... Նա էլ նըրանց հետ:

Կոս. Էհ, հա համարեա չկայ այսուհետ:

Չարիս. Ժողովրդի մէջ էլ ձայն չունի հա.
Ամենքի աչքից ընկած է հիմա:

Մարամ. Էհ, բաւական է: Հիմա լըսեցէք

Եւ հըրամանըս լաւ կատարեցէք:

Ես պահանջում եմ ձեզանից շուտով

Երկրումըս անել մեծ գորաժողով:

Հասակները մէջ խըտրում չլինի.

Իւրաքանչիւրը զէնք պիտի առնի,

Անբեղ պատանի և թէ ալիոր

Հաշում է զինուոր:

Ով որ կարող է սուր ու թուր շարժել,

Ով որ կարող է նետ-աղեղ բռնել,

Բացի կանացից

Եւ մանուկներից,

Բոլորը պիտի անյապաղ երևն

Եւ Մըսրայ դաշտում մէկ տեղ ժողովուեն:

Բայց այս էլ ասեմ, որ էլ չնայէք.

Ով հակառակուեց, ուժով կը տանէք:

Կոս. Աչքիս վըրայ, տէր: Ես խոստանում եմ:

Մարամ. Կոսրազին, ես քեզ նըշանակում եմ

Զօրքիս գըլխաւոր հրամանատարը.

Իսկ դու, Չարիսազին, դու էլ կը վննիս

Սըրա հնազանդ կամակատարը:

Չարիս. Խոնարհ ծառադ եմ. ինչպէս կը վըճուես:

Մարամ. Հաշուած են արդէն Սասմայ օրերը,

Եւ վայ ապըստամբ այդ ժողովրդին,

Երբ որ իմ զօրքի ահեղ զընդերը

Կը հասնին այդ պիղծ, անիծեալ երկրին...

- Եթէ ձեր սրբառում մընացել է զեռ,
 Խըղձի մի նըշոյլ,—խեղդեցէք խապառ,
 Աղաչանք և լաց և արտասուանքներ
 Նըշանակութիւն չունին ձեզ համար:
 Ձեր գործը լինի—արհաւիրք սրփռել,
 Աւերել, քանդել, այրել, կոտորել...
 Թէ ծեր, թէ մանուկ, տըղամարդ թէ կին—
 Սըրի անցնել և թափել զետին:
 Հըրգեհել զիւղեր, աւաններ ցանքսեր,
 Իսպառ կործանել վանքեր, տաճարներ...
 Քար քարի վըրայ չպէտք է մընայ,
 Սասումը պիտի անապատ դառնայ:
 Կոս. Տէր իմ, քո կամքը սուրբ է մեզ համար:
 Չարխ. Կը լինի այնպէս, ինչպէս կամեցար:
 (Կոստադին և Չարխադին խոնարհ գլուխ տալով հե-
 ոանում են):
 Լէյ. Ափսոս մեր յոյսեր... բոլորը կորաւ...
 Մարամ. Ես յիմարացայ: Երբ Մըհեր մեռաւ,
 Դաւթին էլ իսկոյն պիտի վերջ տայի.
 Եւ մօրըդ խօսքին ահանջ չառնէի:
 Իսմ. Դաւիթ մանուկ էր, երբ դու ինձ առար.
 Անտէր մընացած մի որբ էր թշուառ.
 Ի՞նչպէս թողնէի, որ իմ գաւաղին
 Մատաղ անէին աչքիս առաջին:
 Մարամ. Կարծես թէ բարի մի պըտուղ էր նա...
 Գործերը տեսար—դէ հըրճուիր հիմա:

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Դ.

Ձէնով-Յոնանի տան բակը—հինգերորդ պատկերի տեսա-
 ռանը: Դրսից գալիս է Ձէնով-Յոնանը սաստիկ տխուր և վհա-
 տած: Սառիան, նրա կինը, որը պատշգամբում նստած՝ կար էր
 անում, նկատելով ամուսնու այլաչլուած դէմքը, ինքն էլ դու-
 նատուում է, նախազգալով մի վատ համբաւ: Ձէնով-Յոնանը
 հաղիւ է կարողանում ոտի վրայ կանգնել և օրօրուելով իրան
 նետում է ծառի մօտ, որի տակ դրուած է նստարան. այնտեղ

հաստում է հանգստանալու: Լսելի են հրա թոյլ հառաչները,
ինչպէս հիւանդի կամ սաստիկ վհատուած մարդու: Սառիան
ձգում է կարը և շտապում հրա մօտ:

Սառ. Յոնան, հիւանդ ես... թէ էլի հոր լո՛ւր...

Ի՞նչ է պատահել... ինչի՞ ես տըխուր:

Ձէն.-Յոն. էլ մի հարցընի, Սառիա... Քիչ ջուր:

(Սառիան գնում է ջրի:)

Օ՛հ, մեռայ, մեռայ... Ի՞նչ օրի հասանք...

Սա հօ կեանք չէ, այլ միմիայն տանջանք...

(Սառիան գաւաթով ջուր է բերում. նա խմում է:)

Սառ. Ձարմանալի է. առողջ դուրս եկար,

Իսկ վերադարձար դունատ և տկար:

Ձէն.-Յոն. Վայ մեզ, Սառիա, վայը մեր գրկին...

Սառ. Ձլինի՞ հորից Սասմայ թըշնամին...

Ձէն.-Յոն. Այո, հա... անթիւ գօրքեր է բերել,

Սեղան-սարի մօտ բանակը դրել:

Սառ. էլ ի՞նչ ենք նըստել... վախչենք սարերը...

Ձէն.-Յոն. Ի՞նչ օգուտ երբ որ նըրա գնդերը

Մեր բոլոր երկիր պիտի հեղեղեն.

Ուր որ էլ գընանք, մեզ պիտի հասնեն:

Սառ. Դաւիթ, նըզովեա՛լ լինի քո անուն.

Այս ի՞նչ կըրակ ես մեր գրկին թափում...

Ձէն.-Յոն. Այդ խելագարը եթէ չը լինէր,

Մելիքըն ինչո՞ւ մեզ պէտք է յիշէր:

Քանի՜ տարի է, որ մեզ մոռացած՝

Ոչ նեղում էր մեզ, ոչ խարջ պահանջում...

Ուրախ էինք մենք, մեզ հետ էր Աստուած,

Խաղաղութիւն էր չորս կողմը տիրում.

Ապահով էին, զոհ և բաղդաւոր

Հովիւ, հողագործ և արհեստաւոր...

Հիմա ամեն տեղ սարսափ, ահ ու դող,

Յուսահատութիւն և իրարանցում,

Եւ ամեն մէկը գրկին շողացող

Մըսրացոց արնոտ սուրըն է տեսնում...
 Վա՛յ մեղ, դուր են մեր բոլոր ջանքերը,
 Զուր են գանձերը թնդում հողի տակ,
 Թողնում տուն ու տեղ, փախչում սարերը—
 Զուր է բոլորը և աննպատակ.
 Ոչ սար ու ձորեր, ոչ մութ քարանձաւ
 Մեզ չեն օգնելու մեր վերջը հասա՛ւ:

(Մտնում է Դաւիթը՝ անհանգիստ եւ փութկոտ:)

Դաւ. Հօրեղբայր, ցոյց տուր. ռոտեղ են իմ հօր
 Հազի շորերը և գէնք ու զրահ:

Ձէն.-Յոն. Էլի երանգ ես տեսել դու այսօր:
 Ի՞նչ հազի շորեր, ի՞նչ գէնք ու զրահ...

Դաւ. Բեր այստեղ իմ հօր կապէն-խաբուկին,
 Խաչ-պատարագին աջ թևի վըրայ,
 Ոսկի քամարըն ու զըլխի գիւտին.
 Բեր այստեղ իմ հօր կայծակի թուրը
 Եւ հըրեղէն ձի՝ Քիւռկիկ-Ջալալին:

Ձէն.-Յոն. Էլի պառաւը տըւեց այդ լուրը:

Դաւ. Այո, պառաւը իմ նանին ասաց,
 Որ այդ ամենը քեզ մօտ է պահուած:

Ձէն.-Յոն. Նա ջաղու կին է, հաւատո՛ւ, Դաւիթ,
 Մի լըսիր նըրա ամեն մի խօսքին.
 Մի օր-էլ փորձանք կը բերի զըլխիդ,
 Ինչպէս արել է նա շատ շատերին:

Դաւ. Հօրեղբայր, դու ինձ ուզում ես ցանե՞լ...
 Զուր հոգուդ վըրայ մեղք մի վերցընի.
 Պառաւից ես միշտ լաւըն եմ տեսել,
 Ինչքան էլ որ նա կռուարար լինի:
 Երբ մեռաւ Մըհեր, դու էլ լաւ գիտես,
 Որ քո տան մի խեղճ որբ մընացի ես,
 Եւ դու քո կրնկայ խեղճով վերցըրի:
 Ձեռիցըս բըռնած՝ դուրս վըռընդեցիր:
 Բայց այն պառաւըն ինձ իր մօտ տարաւ,
 Պահեց, մեծացրեց, տէրութիւն արաւ:
 Իմ հօր գործերից անտեղեակ էի,

Բան չէիր ասել, ի՞նչ իմանայի...
 Եւ նա շատ բաներ պատմեց Մընքերից,
 Եւ ես խմացայ միայն նըրանից,
 Թէ ո՞վ էր Մընքեր և ո՞վ է Դաւիթ:
 Ես հիմա ի՞նչպէս հաւատամ խօսքիդ...
 Ես ծագում էի ազնիւ արիւնից,
 Ինձ ուսմիկ հովուի ընկեր շինեցիր
 Եւ մի ահագին մահակ տալով ինձ
 Ու մի ջուխտ սուրճ՝ այսպէս ասացիր.
 «Պարտաւ մի՛ նըստիր, գընա սարերը
 Արածացըրու այնտեղ գառները:»
 Ես էլ գընացի: Մընքերի տըղան
 Դարձաւ գառնարած, ինչպէս մի անբան:—
 Բայց այն պառաւըն ինձ լաւ խըրատեց,
 Հօրըս գործերը առաջըս գըրեց...
 Ու կամաց կամաց աչքըս բաց եղաւ,
 Ինչ որ մութըն էր, բոլորը տեսաւ:
 Ես նըման էի մի անասունի,
 Որ դատողութիւն և ոչ խելք ունի:—
 Կարծես Հոգի Սուրբ իջաւ ինձ վըրայ,
 Ու ես աշխարհիս չարըն ու բարին,
 Որ ծածկուած էր սե խաւարի միջին,
 Կայծակի ըսցոտ լոյսի մէջ տեսայ:
 Ու ես վըճռեցի իմ հօր արժանի
 Ժառանգը լինել,
 Սասմայ անօրէն թըշնամիների
 Բերանը պատուել:
 Ես կը մոռանամ քո աղ ու հացը,
 Որովհետեւ դու եղբօրդդ որդուն,
 Վըրայ է վերեւ բարի Աստուածը,
 Դուրս վըճռեցիր, ինչպէս քոսոտ շուն...
 Բայց նա, սըրտացաւ ծընողի նըման,
 Ինձ տարաւ իր մօտ և կերակըրեց,
 Այնքան խըրատեց, քարոզեց այնքան,
 Որ վերջ ի վերջոյ նա ինձ մարդ շինեց:—

Ահա թէ ով է այն ջաղու կիներ:

Հիմա հասկացա՞ր դու նրա դիմը...

Դէհ, բաւական է... Քո բարի կամքով

Լաւ է ուղածըս գընա՞ն բեր շուտով:

Տես, չեմ հարցընի, հօրեղբայր՝ Յոնան,

Օտար ես դու ինձ թէ մօտ ազգական:

Ձէն.-Յոն. Մի ասա, տեսնեմ, ի՞նչ պիտի անես

Հօրդ շորերը... Դու պիտի հագնես:

Դաւ. Հօրըս շորերը ես պիտի հագնեմ,

Կայծակի թուրը քամարիս կապեմ.

Ու հեծած իմ հօր Քուռիկի-Ջալալին՝

Կըսիւ պիտի տամ Մըսրամելիքին:

Ձէն.-Յոն. Նա վեր կ'առնի քեզ գետնովը կը տայ—

Սաղ տեղդ միայն ականջդ կը մնայ:

Դաւ. Այդ մենք գեռ յետոյ, յետոյ կը տեսնենք:

Ձէն.-Յոն. Ձէ, Դաւիթ, արի մի խորհուրդ անենք:

Վաս ժամանակ է, յամառ մի լինիր.

Ես ապրած մարդ եմ, իմ խօսքին լրսիր:

Կորած է Սասուն, մենք էլ ենք կորած.

Լինելու է մեծ, շատ մեծ կոտորած:

Մըսրամելիքը երդում է կերել

Սասուն ամայի անապատ շինել:

Ուրիշ ճար չկայ: Արի վեր կենանք

Ժողովըդի հետ Սեղան-սար գընանք,

Մըսրամելիքի ոտքերըն ընկնենք,

Պագնենք փեշերը, աղաչանք անենք,

Թող սրտի ուղած խարջերն առնի,

Թող ինչքան կ'ուզէ գերիներ տանի—

Մեր կոյս աղջըկանց

Ու ջահէլ կանանց—

Միայն խընայի մեզ ու ձեռ չտայ

Ու եկած ճամբով էլի ետ գընայ:

Դաւ. Ինչէր ես ասում, հօրեղբայր Յոնան...

Վայ, ի՞նչ տեսն քո տըղամարդութեան...

Մըհերի եղբայր— ու այսքան վախկոտ...

Հօրեղբայր Յոնան, ամօթ է, ամօթ:

Ձէն.-Յոն. Այն ձեռքը, որ դու չես կարող կըտրել,
Լըսում ես, Դաւիթ — պէտք է համբուրել:

Դաւ. Այ քեզ մի յիմար ըստրուկի առած...

Ձէն.-Յոն. Հապա ի՞նչ անես, երբ որ քո զիմաց
Անթիւ անհամար զօրքեր են կանգնած.

Երբ որ հաշիւ կայ ծովի աւազին,

Իսկ հաշիւ չը կայ թըշնամիներին...

Դաւ. Դաւիթ մենակ չէ, ունի ընկերներ,
Զինուած ու պատրաստ հազար կըտրիճներ...

Դէ, բերում ես, բեր կամ տեղըն ասա.

Ես ըշտապում եմ... Ժամանակ չկայ:

Ձէն.-Յոն. Շըլարել եմ ես... Աստուած, ի՞նչ անեմ...

Դաւ. Ձէն ուզում բերել—ինքըս կը մըտնեմ,
Տակ-գըլուխ կ'անեմ քո բոլոր տունը,
Ինչ որ ուզում եմ, ես այն կը զըտնեմ,
Ու վերջը կը մնայ քո վատութիւնը:

(Դաւիթը գնում է Տան ներսը.)

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, սիրելիս, Աստուծուն նայիր:

Սառ. Դէ դու էլ, Յոնան, ետեից հասիր:

Ինչ որ ուզում է, տուր իրան կորչի,

Իր հօր թողածը թող գըլխին կըպչի:

(Ձէնով-Յոնանը գնում է Դաւթի ետեից. քիչ յետոյ
վերադառնում է.)

Սառ. Հ'ը, ազատուեցիր այն պատուհասից.

Ձէն.-Յոն. Ի՞նչպէս լաց եղաւ ուրախութիւնից,

Երբ տեսաւ իր հօր թողած շորերը,

Համբուրեց թուրը, խաչը, գէնքերը...

Սառ. Կարծում է, թէ հազին ունենայ

Մըհերի շորը, Մըհեր կը դառնայ:

Ձէն.-Յոն. Երևի, խեղճն այդքան է կըտրում:

Սառ. Հիմա ի՞նչ անենք, քեզ եմ հարցնում:

Ձէն.-Յոն. Ի՞նչ պիտի անենք: Մեր յոյսը՝ Աստուած:

Թող նա մեզ գըթայ, լինի ողորմած:

Իցէ թէ մեր լաց ու արտասուքով,

Մեր աղաչանքով և ընծաներով
 Թըշնամու սիրտը կարենանք շահել
 Ու այսպէս մի կերպ Սասունը փրկելէ:

(Գալիս է Դաւիթը՝ կերպարանափոխուած: Հագած է իր հօր կապէն, մէջքին մի քանի տակ փաթաթած քամարը, աջ թևի վրայ խաչած և նշան «խաչ պատարագին»։ զլեին դրած է սաղաւարտ—«գիւտին»։ կողքից կապել է երկայն սուրը— «թուր-կայծակին»։ կրծքին ունի զրահ: Այսպիսի զգեստով նա դարձել է մի իսկական զիւցազն և զեղեցիկ տղամարդ: Նրան տեսնելուն պէս Սառիան քմծիծաղ ստուռ է ճոնանին:)

Սառ. Գօտին քառսուն փաթ է տըւել,
 Թուրը գետնին քաշ է ընկել:

Ձէն.-Յոն. Դու գեռ պըստիկ ես այդ շորի համար:

Դաւ. Աչքըդ կը սովրի—կը լինի յարմար:
 Է՛խ-վա՛խ, հօրեղբայր... Վէր կառնի Սասունած.
 Մըհեր այս տեսակ գանձ լինի թողած,
 Ես բան չիմանամ, ինձանից ծածկէս,
 Սընդուկների մէջ պինդ փակած պահէս...
 Ինձ յայտնի էր, որ միայն գեերը
 Սիրում են ծածկել իրանց գանձերը
 Հեռու տեղ, խաւար քարանձաւներում,
 Մութքն աշխարհում.
 Ոչ իրանք են այն գանձերից օգտուում
 Ոչ ուրիշներին թողնում մօտենալ...
 Նըրանք գեեր են, դու—մարդ կատարեալ:
 Շատ երկչորն ես, ես ու իմ հողին...
 Է՛հ, հիմա մընաց Գուռլիկ-Ջալալին:
 Գընամ նըրան էլ հանեմ ախոռից:
 (Գնում է:)

Ձէն.-Յոն. Ինչպէս մի խընձոր՝ կէս արած միջից,
 Մըհեր ինքըն է առաջիս կանգնած:

Սառ. Մանաւանդ հիմա՝ հօր շորըն հաղած:

Ձէն.-Յոն. Բայց հաստակող է. ասածըն արաւ:
 Ափսոս այն շորեր... ո՞նց խըլեց տարաւ:

Սառ. Ջարմանալի է, ոչ մի ահ չ'ունի:

Ձէն.-Յոն. Տայ Սասունած, իր հօր արժանի լինի:

Սառ. Ասենք կըտրի՞ճ է, բայց շատ է ջահել,
Մթթ է կարող է Մեկիքին յաղթել:

Ձէն.-Յոն. Նըրա հասակում մարդու ուժերը
Օր օրի վըրայ աւելանում են.
Իսկ հասակաւոր մեզ պէս ծերերը
Օրէցօր բնկնում և թուլանում են:
Մեկիքն ինչքան էլ ուժեղ լինի,
Առաջուան ոյժը պակասած կը լինի:

(Լսում է ձիու ուրախ խրխնջիւն: Մտնում է Դաւիթը՝
խիս ուրախ:)

Դաւ. Լըսում էք, ինչպէս ուրախութիւնից
Խըրխընջում է իմ Քուռկիկ-Ջալալին...
Վերջապէս ելաւ իր խաւար բանտից,
Լոյս-արեւ տեսաւ, տէր ըզգաց մօտին...

Ձէն.-Յոն. Դաւիթ, բանի որ ասածըդ արիւր,
Լըսիր, մի բարի խորհուրդ տամ ես քեզ:
Ինչ որ քեզ ասեմ, լաւ միտըդ պահիր,
Եւ դու փորձանքից հեռու կը լինես:
Տէր մի՛ արասցէ, թէ քեզ պատուհաս
Կամ ձախտըութիւն մի օր պատահի,
Խաչ-պատարազի անունը կը տաս,
Նա քեզ փորձանքից ազատ կը պահի:

Դաւ. (Համբուրելով աջ թելի խաչը:)
Ես մեռնեմ, ո՞վ խաչ, քո սուրբ զօրութեան:
Տունըդ շէն կենայ, հօրեղբայր Յոնան:

Ձէն.-Յոն. Հա, մի աղբիւր էլ կը տեսնես ճամբին,
Որ հըրաշալի զօրութիւն ունի.
Ով որ լողանայ այն ջըրի միջին,
Նա կը զօրանայ և նոր ոյժ կ'առնի:
Հայրըդ էլ երբ որ ճամբայ կը գընար,
Կաթնաղբիւրի մէջ միշտ կը լողանար:
Եւ եթէ դու էլ լողանաս այնտեղ,
Քառանգապատիկ կը դառնաս ուժեղ:

Դաւ. Վերջապէս ահա լրտեսի քեզնից
Հայրական խօսքեր: Տո՛ւր պապեմ ձեռըդ,

Սուրբ պիտի պահեմ ինչ ասացիր ինձ.

Երկարացընի՛ր Աստուած օրերըդ:—

Դէհ, մընաս բարեաւ, հօրեղբայր Յոնան:

Ձէն.-Յոն. Աստուածածինը քեզ լինի պաշտպան:

Յաջողակ լինես, թըշնամուն յաղթես,

Հըրեղէն սըրով խոտի պէս հընձես:

Թո՛ղ Տէրը փըրկի Սասումը քեզնով,

Եւ, ինչպէս առաջ, ազատ, ապահով

Օր օրի վըրայ ծաղկի, շինանայ,

Բարգաւաճ լինի և պայծառ մընայ:

Դաւ. (Արսասուագին եւ համբուրելով Ձէնով-Յոնանի
ձեռները)

Ամէն, օհ, ամէն, իմ հօրեղբայր ջան...

Դու արժանացրիր ինձ քո օրհնութեան...

Վերջապէս դու ինձ հայրութիւն արիր,

Հայրական սիրոյ կարօտ չթողիր:

Հիմա ինձ հերիք, թողութիւն արա՛,

Քեզ քանի՛ անգամ վիրաւորել եմ,

Բայց հաւատա՛ ինձ, Աստուած է վըկայ

Յետոյ ինքըս էլ միշտ զղջացել եմ:

Ի՜նչ կը վայելէր ինձ պէս ջահէլին,

Անպատուել քեզ պէս ծեր ալևորին:

Դու էլ ինձ համար, մայրիկ, աղօթիր,

Ու սրտանց բարի ճանապարհ մաղթիր:

Շատ դըժուար գործի առաջ եմ կանգնած.

Սըրա ելքից է մեր բախտը կախուած:

Սառ. Բարի ճանապարհ: Թո՛ղ Չարխափանը

Ա՛մեն տեղ լինի քո օգնականը:

(Կելին լսում է ձիու խիսնջիւնը:)

Դաւ. Կըրկին խըրխընջաց Քուռկիկ-Չալալին,

Հըրեղէն իմ ձին:

Հիմա ուղղակի դէպի Սեղան-սար:

Ձէն.-Յոն. և Սառ. Բարի ճանապարհ, բարի ճանապարհ:

(Դաւիթը հեռանում է:)

Ձէն.-Յոն. Ա՛խ, հազար ավսոս Քուռիկի-Ջալալին,
Քուռիկի-Ջալալին.

Ա՛խ, հազար ավսոս մեր գըլխի դլւտին,
Մեր գըլխի գլւտին.

Ա՛խ, հազար ավսոս կապէն—խաբուռիկին,
Կապէն-խաբուռիկին.

Ա՛խ, հազար ավսոս քամարը մէջքին,
Քամարը մէջքին.

Ա՛խ, հազար ավսոս մեր թուր կայծակին.
Մեր թուր կայծակին,

Ա՛խ, հազար ավսոս խաչ-պատարաղին,
Խաչ-պատարաղին...

(Նկատելով, որ հեռուից Դաւիթը ականց է դնում:)

Ա՛խ, հազար ավսոս Դաւիթն անգին,
Դաւիթն անգին...

Դաւ. (Հեռուից) Հօրեղբայր, թէ դու ինձ չյիշէիր,

Գըլլուխդ ուսիդ չպիտի մընար...

Բայց դու յիշեցիր, անունըս տըւիր,

Թո՛ղ Տէր Աստուած էլ քեզ կեանք տայ երկար:
(Գնում է:)

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 8.

Սեղան-սարի մօտ մի բարձրութեան վրայ կանգնած է Դաւիթն իր զինակիցները հետ: Այս բարձրութեան մօտից սկսում է Մարամելիքի բանակը: Գիշերն անցնելու վրայ է: Արեւելեան հորիզոնում խաւարի թանձրութիւնը մեղմանում է, և երկինքը գնալով աւելի և աւելի յղկած արծաթի փայլ է ստանում: Մարամելիքի ամբողջ բանակը խոր քնի մէջ է և իր լռութեամբ գերեզմանատան տպաւորութիւն է թողնում: Հեռւում շարժում են միայն մի քանի ստուերներ, դրանք պահապաններ են:

1-զին. Ի՛նչ մեծ բանակ է, Արարիչ Աստուած:

2-զին. Ուր որ նայում ես—վըրան է խլմիած:

3-զին. Կարծես թէ մի ծով լինի անսահման:

4-զին. Բոլորը ճերմակ ձիւնի են նրման:

Դաւ. Հէյ-վախ, ընկերներ,

Իմ քաջ կտրիճներ,

Այս վերանները թէ լինեն բամբակ

Ու մենք թէժ կըրակ,

Էլի չենք կարող բոլորն այրել,

Թէ սրբանք լինեն դարնան գառնուկներ,

Մենք քաղցած գայլեր,

Էլի չենք կարող բոլորը մաքրել:

3-զին. Հիմա ամենքը պինդ մըրափում են:

4-զին. Պահապանները միայն արթուն են:

1-զին. Յարմար միջոց է. եկէք յարձակուենք

Եւ բանակի մէջ շրփոթմունք գըցենք:

Մինչև կը զարթնեն, զէնքերը կ'առնեն,

Մենք կէսը բըրդած կը լինենք արդէն:

Դաւ. Մենք գողեր ենք, որ գողերի նրման
Յարձակում գործենք թըշնամու վրան,
Որ յետոյ կանգնեն ասեն մեր զիմաց.

«Դաւիթ գող եկաւ, Դաւիթ գող գընաց...»

Ո՛չ, թողէք առաջ ես իմաց անեմ,

Որ զարթնեն քընից և սլառաաստ լինեն:

(Բարձրաձայն զոչում է:)

Է՛յ, վեր կացէք,

Արթուն կացէք.

Ով արթուն է, թող ձին թամբի,

Ով ձին թամբեց, թող զէնքն առնի,

Ով զէնքն առաւ, թող ձին հեծնի:

1-զին. Ի՛նչ իրարանցում...

2-զին. Ի՛նչպէս խըռնուեցին...

3-զին. Ի՛նչ գոռում-գոչում...

4-զին. Փողերն հընչեցին...

Դաւ. Պատրաստ կացէք ասեղ կըռուին.

Դաւիթն եկաւ ձեր հաւարին...

Դէ, իմ քաջեր, հանէք սըրեր,

Վերայ տըւէք, իմ կըտարիճներ,

Չահէլ-Չիւան իմ ընկերներ...

(Դաւիթը ձին հեծած և կայծակի-թուրը ձեռքին շողշողացնելով առաջ է ընկնում. նրա ետևից զինակիցները: Մըթերըների մօտ մնում են միայն մի քանի պահապանները, որոնք զիտում են կռիւը և իրանց զգացումները հաղորդում իւրար):

1-պահ. Բահ, Դաւթին մըտիկ... Քուռկիկ-Չալալին
թըռչում է ստես երկընքի սաւին...

2-պահ. Այս ի՞նչ է... կարծես կայծակ է խըփում:

1-պահ. Դաւթի թուրըն է այնպէս ֆըրֆըռում:

2-պահ. Հասաւ, լաւ հասաւ անիրաւներին:

1-պահ. Ընկերներըն էլ ահա մօտեցան:

2-պահ. Գըլուխներ է որ թըռչում են գետին:

1-պահ. Տես, մի անգամից քանիսըն ընկան:

2-պահ. Մերոնք կանգուն են:

1-պահ. Ի՛նչպէս հընձում են...

2-պահ. Մըսրայ բանակում սարսափ է ընկել.
Այս տեսակ աղէտ հեշ չէին տեսել:

1-պահ. Ի՛նչպէս են մերոնք նըրանց հալածում...

Իսկ և իսկ նըման ուժեղ փոթորկի,

Որ ոչխարների հօտերը քըշում

Խառնում է իրար, իրարով տալի:

2-պահ. Բայց ուր է ինքը Մըսրամելիքը:

1-պահ. Չէս տեսնում նըրա կանաչ վըրանը,

Ամենից մեծը և գեղեցիկը.

Այնտեղ է հիմա Մըսրայ իշխանը:

2-պահ. Այն ի՞նչ ծերուկ է Դաւթին մօտենում:

1-պահ. Դաւիթը նըրան ձեռքով է անում:

2-պահ. Վա, հէ՞ր կըռիւը դադարեց յանկարծ:

1-պահ. Կարծեմ, ծերուկըն ինչ որ բան ասաց:

2-պահ. Երևի, խընդրեց իրանց խընայել

Եւ յաղթութիւնը տարած համարել:

1-պահ. Շուտ խելքի եկան, թէ չէ բանակում

Ոչ ոք կենդանի չը պիտի մընար.

Ի՞նչուրը պիտի փըռուէին դաշտում,

Եւ դաշտըն արեան ծով պիտի դառնար:

2-պահ. Գալիս են... Տեսնենք, ի՞նչ լուր են բերում:

(Ինչ յետոյ գալիս է Դաւիթը մի ծերունու հետ: Գալիս են և զինակիցները: Նազաղութեան միջնորդը մի զառամեալ ալևոր է՝ երկայն և փառաւոր մօրուքով:)

Դաւ. Տեղ տըւէք ծերին: Պապիկ մօտեցիր:
Դադրած ես: Առաջ քիչ հանգըստացիր:
Մի ասա, տեսեմ, այդ ծեր հասակում
Ի՞նչ գործ ունիս սաք ճակատամարտում:
Գեղ ի՞նչ վայել է ձեռք թուր առնել
Եւ տըմբտըմբալով կըռուի դաշտ եղնել:

Ծերը Ախ, հազար անէծք Մըսրամելիքին.
Չուով է բերել, առանց մեր կամքին:

Դաւ. Ի՞նչպէս թէ գոռով:

Ծերը Հա, Դաւիթ, գոռով:
Ինչքան զառամեալ ծերուկներ կային,
Որ թուրըն հազիւ կարող են բըռնել,
Ինչքան նորելուկ տըղաներ կային,
Որոնք խաղերից դեռ չեն կըշտացել,
Դանով, բըռունցքով
Եւ մըտրակներով
Այստեղ քըշեցին:
Մըսուր մընացին
Միայն խեղճ կանայք,
Փոքրիկ երեխայք:

Դաւ. Այո, ես տեսայ կային թէ ծերեր
Եւ թէ նորելուկ շատ պատանիներ:

Ծերը Մատաղ քո հոգուն, մեռնեմ արեւիդ,
Դըրանց մեղքի տակ մի՛ մըտնի, Դաւիթ.
Որը կայ թագա փեսայ է—հարսին
Թողել է իր տան արցունքըն աչքին.
Որը՝ ճար-ճըրագ որդի է—իւր մօր
Թողել է մենակ խեղճ ու սգաւոր.
Եւ որը՝ մանրիկ իւր ձագուկներին
Անտէր-անտէրունչ յանձնել է բախարին...

Դու հէր ես այդ խեղճ մարդկանց կոտորում
Եւ մեզ, մեր որդոց ու մեր թոռներին
Կայծակի թըրովըդ անխնայ փրկում
Առատ հընձի պէս թափում ես զետին...

Քեզ ի՞նչ են արել այդ շիւարները,
Այդ խեղճ ու կըրակ արարածները...

Թէ քէն ունիս դու, քո սըրտի քէնը
Հանի՛ր անիրաւ Մըսրամելքից.

Մեզ էլ է հեղում այդ անօրէնը,

Մենք էլ ենք այրուած նըրա չար ձեռից:

Իսկ մեզ խընայիր, խընայիր, Դաւիթ,

Դու, կանաչ-կըտրիճ Սասնայ քաջ իգիթ:

Տես, ծեր տեղովըս չոքած առաջիդ՝

Ոտքերըդ ընկած՝ փէշդ պագնում եմ,

Յատուկ աղաչում և պաղատում եմ—

Դըթն, ողորմի՛ր, խընայիր դու մեզ:

Դաւ. Վեր կայ, խեղճ ծերուկ, հերիք լաց լինես:

Կարծում ես, թէ շատ ուրախ էի որ

Տեսնում էի ես թըրիս տակ կանգնած

Անբեղ պատանի կամ ծեր ալեոր՝

Ինչպէս մեռելներ՝ անից գունատուած...

Բայց ի՞նչ անէի... կըուում տաքացած՝

Ձէի խընայում ձեզնից ոչ մէկին,

Ինչպէս վայել է պատերազմողին:

Ժնը. Մեզնում կայ մի հին, լաւ սովորութիւն,

Որին Մըհերը միշտ կը հետեւէր.

Երբ որ մի հըսկայ ոխ ունէր սըրտում,

Իր թըշնամու հետ այսպէս կը վարուէր:

Կըռուի մէջ ոչ ոք. չպիտի խառնուէր,

Այլ երկու հոգով երես սու երես

Պիտի եխէին արձակ ասպարէզ.

Սովորութիւնըն այսպէս էր ահա.

Միևնոյնըն էլ դուք արէք հիմա:

Դաւ. Մեծ ուրախութեամբ ընդունում եմ այն,

Ինչ որ ինձ, ծերուկ, առաջարկեցիր.

- Բայց կը ցանկայի իմանալ միայն,
 Քո իղձըն էր այդ, որ ինձ յայտնեցիր,
 Թէ Մըսրայ տէրը նոյնպէս կ'ուզէնար,
 Որ մեր կըռփւնն այսպէս վերջանար:
- Ժերը. Ես երաշխաւոր կարող եմ լինել:
 Դաւ. Ուրեմըն այժմ կարող ես մեկնել:
 Գընա և յայտնիր Մըսրամէլիքին,
 Որ ըսպասում եմ իր պատասխանին:
- Ժերը. Հէնց որ շեփորի ձայներ կը լըսես,
 Դա կոչի նըշան պիտի համարես:
 (Փերը գնում է:)
- Դաւ. Աստուած խընայեց խեղճ տղաներին
 Եւ այս ծերուկին ուղարկեց մեղ մօտ,—
 Թէ չէ շատ մայրեր պիտի ողբային՝
 Որդոց տեսութեան յաւիտեան կարօտ:
- 1-զին. Բայց զիտե՞ս, Դաւիթ, թէ և քեզ Աստուած
 Տըւել է մեծ ոյժ և կարողութիւն,
 Բայց վախենում եմ, մի՛ դուցէ յանկարծ
 Քո գէմ կազմել են դաւաղըրութիւն...
- 2-զին. Թո՛ղ համարձակուեն... Հապա այստեղ մենք
 Ինչի՞ համար ենք, ո՞ր օրուայ համար...
 Այնպիսի անգութ կոտորած կ'անենք,
 Որ ոչ տեսել է, ոչ լըսել աշխարհ...
- 3-զին. Ամենակարող մեր Տէր Երկնային,
 Պահապան եղի՛ր մեր ազիզ Դաւթին:
- 4-զին. Աստուած, մեր պետին հովանի եղի՛ր
 Եւ մի փառաւոր յաղթութիւն բաշխիր:
- Դաւ. Իմ հաւատարիմ և քաջ ընկերներ,
 Ա՛խ, մատաղ լինեմ ամենքիդ հոգուն,
 Աստուած կը լըսի ձեր աղաչանքներ
 Եւ մեզ յաղթութիւն կ'ուղարկի փայլուն:
 (Թշնամու բանակից խում Էն շեփորի ձայներ:)
- Նըշանը տըւին... Դէ, մընաք բարև:
- 1-զին. Տա՛ր մահ մըսրացուն, դու մեր լոյս-արև:
- Դաւ. Մարութայ բարձը, սուրբ Աստուածածին,

Եւ դու աջ թևիս խնչ-պատարազին,
 Օգնական եղէք նորելուկ Դաւթին:
 Բոլորեքնան, Օգնական եղէք:
 Լեռնեքի արծազանքը, Օգնական եղէք: —

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 9

Մարամելիքի բանակը: Առաջնակողմում երևում է նրա վրանը, որը առանձնացած է միւս վրաններից և վերջիններից տարբերում է իր մեծութեամբ և կանաչ գոյնով: Մուտքի երկու կողմում կանգնած են խափշիկ պահապաններ՝ զինուած երկայն նիզակներով:

Մարամելիքը պատուէրներ է տալիս Կոսրադիւին և Չարխադիւին:

Մարամ. Դաւթի ծուղակը ճարպիկ կը հլուէք,
 Որպէս զի ոչինչ կասկած չտանի,
 Եւ իր գետնափոր բանակը երբէք
 Չ'եղնի լոյս-աշխարհ, արև չտեսնի:
 Կը փորէք քառսուն նետաչափ մի հոր,
 Բերնին կը ճըղէք երկաթէ մի թող,
 Թաղիք կը փըռէք թողի երեսին,
 Որ խապռ. ծածկւի մեր այս մեծ գաղտնին.
 Եւ երբ կը ձրգէք ճաշի սեղանը,
 Կը տաք նըշանը:

Կոս. Վըստահ եղիր, տէր: Դընանք, Չարխադիւին:
 (Կոսրադիւնը եւ Չարխադիւնը գնում են:)

Մարամ. Երբ Դաւիթ կը գայ, քնջ պահապաններ,
 Կ'ասէք ըսպասի. ես քընած եմ դեռ:

(Մարամելիքը մտնում է վրանը: Քիչ յետոյ երևում է Դաւիթը՝ նստած իր հրեղէն ձին, որը մօտալուտ կռիւը նախազգուշ խրինջում է: Դաւիթը կանգ է առնում վրանի մուտքի առաջ:)

Դաւ. Մըսրամելիքին կանչեցէք այստեղ,

Որ ըսկըսենք մեր կըռիւըն անեղ:

1-ին պահ. Նա քընած է դեռ. եօթն օր է քընում:

2-րդ պահ. Երեքըն անցաւ. չորս օր է մընում:
Դաւ. Էլ քընիլ չկայ.

Կանչեցէք թող դայ:

Թէ անմահ է նա, ես մահ եմ բերել,

Թէ անգըրող է, գըրողն եմ բերել:

1-ին պահ. Նա չի արթնանայ,

Մինչև որ քընից լաւ չկըշտանայ:

Դաւ. Ձարթեցրէք նըրան տաքացրած շիշով,
Թէ այդ էլ չօգնեց,—դուժանի խոփով:
Շուտ արէք, թէ չէ խըփեցի սըրով:

(Ձեռքը տանում է սրին: Պահապանները սարսափած ներս են մտնում վրանը: Քիչ յետոյ կրկին դուրս են գալիս. երևում է Մարամելիքը և, Դաւիթին տեսնելուն պէս, հպարտ փչում է նրա վրայ:)

Դաւ. Քո փըչելովը Դաւիթ վայր ընկաւ:

Մարամ. Քո յանցանքներն անթիւ են, անբաւ:

Դաւ. Ասա գէթ մէկըն իմ յանցանքներից:

Մարամ. Մըհերի աըղայ, լաւ մըտիկ տու ինձ:

Քեզ ով իրաւունք տըւեց նորոգել

Մարութայ սարի Ձարխափան վանքը,

Որ քանդել եմ ես, աւերակ դարձրել.—

Ահա առաջին քո մեծ յանցանքը:

Դաւ. Այդ իրաւունքըն ինձ Աստուած տըւեց

Հըրեղէն պայծառ լոյսի նըշանով...

Այն, նա էր, որ ինձ հըրամայեց

Տաճարը շինել վաղեմի շըքով:

Դու կարծում էիր, այն աւերակը

Նոյն խեղճ գըրութեան միշտ պիտի մընար,

Եւ խըժդուժ գործիդ սև յիշատակը

Սերունդից սերունդ անցնէր դարէդար...

Ո՛չ, վերականգնեց Մարութայ գըրխին

Պայծառ տաճարըն անխախտ, անսասան,

Եւ տաճարի մէջ նորից հընչեցին

Հոգևոր տաղեր, սաղմոս, շարական...

(Լաւում է զանգերի ձայնը:)

Ահա—լըսում ես—վանքի զանգերը...

Նըրանց ձայն տըւին բոլոր ձորերը...

Մարամ. Ես այդ ձայները շուտով կը կըտրեմ:

Տաճարը նորից քարուքանդ կ'անեմ:

Դաւ. Քանի որ շունչ կայ Դաւթի բերանում,

Մուրուլթայ վանքը կը մնայ կանգուն:

Մարամ. Քանի՞ կեանք ունիս, Մըհերի տըղայ,

Որ հըպարտ կանգնած՝ խօսում ես անառ:

Այ ձեզ չը տեսնուած համարձակութիւն...

Բայց ես կը կոտրեմ քո հպարտութիւն:

Դու եօթը տարուայ իմ խարշը պահէս

Եւ հաւատարիմ իմ ծառաներին

Բազմութեան առաջ ծեծէս, անարգէս,

Եւ առնես կոտը տաս ճակատներին...

Դաւ. Այո, արել եմ և չեմ ուրանում:

Բայց դեռ զըլխաւոր մի գործ է մընում,

Որի համար ես քեզ մօտ եմ եկել:

Մարամ. Դու կ'սպննում ես քո ոյժը փորձել:

Շատ լաւ, կը փորձենք: Քիչ համբերութիւն:

Դաւթի, մենք ունինք մի սովորութիւն—

Կըռուելուց առաջ սեղանի նըստել

Եւ ընկերաբար ազ ու հաց ուտել:

Կ'ուզէս հետեւել մեր սովորութեան:

Դաւ. Ես հակառակ չեմ հիւրասիրութեան:

(Դաւիթ եւ Կոսրադինը եւ Չարխադինը:)

Մարամ. Ուրեմն զընա Կոսրադինի հետ.

Ես էլ դալիս եմ. և խկոյն և եթ:

(Կոսրադինը առաջնորդում է Դաւթին գէպի պատրաստած տեղը: Նրանց հետից գնում է և Չարխադինը:)

Այսպէս կը խաբեն անխելք յիմարին:

Քո որոգայթը պատրաստ է արգէն:

Դընա, մօտեցիր քո գերեզմանին.

Հաշուած է կեանքիդ ամեն մի րոպէն:

(Մնում են Իսմիլ-խանում եւ Լէյլա:)

Լէյ. Հայրիկ, Դաւթի հետ, թէ ինձ կը սիրես,

Կրուիւ չը մըտնես:

Մարամ. Ինչո՞ւ, աղջիկըս, նո՞ր բան ես լըսել:

Լէյ. Մի սարսափելի երազ եմ տեսել:

Մարամ. Իսկ ես տեսել եմ մի շատ լաւ երազ.

եւ եթէ պատմեմ, դու կ'ուրախանաս:

Լէյ. Ո՛չ, հայր, ինձ լըսիր. սիրտըս շատ կախ է:

Մարամ. Իսկ իմը, Լէյլա, այնպէս ուրախ է:

Լէյ. Դու ծերացել ես, իսկ Դաւիթը—ջահէլ.

Նա շատ ճարպիկ է, կարող է յաղթել:

Մարամ. Ինձ յաղթողը դեռ մօրից չէ ծընուած:

Ո՞վ է Դաւիթը—մի խեղճ դառնարած:

Լէյ. Ա՛խ, նըրա մասին ի՜նչեր են պատմում...

Մարամ. Օրինակ, ասա, ես նոր եմ լըսում,

Լէյ. Քառսուն հարամի գեւերին յաղթել,

Ջանգակ է զըրկել կոպալի զարկով.

Քառսուն առիւծի բերան է պատուել

Պողպատի նըման ամուր ձեռքերով:

Մարամ. Ի՞նչ կայ որ, ես էլ կարող եմ անել.

Լէյ. Ասում են, նըրա աջ թևի վըրան

Կայ մի զօրաւոր խաչ-պատարազի,

Որ պողովատէ երկաթի նըման

Արգելք է լինում թուր ու նիզակի:

Մարամ. Ես էլ շատ ունիմ այդ թըլխամերից,

եւ ապահով եմ պատահարներից:

Լէյ. Մի ձի էլ ունի, որ, ինչպէս կայծակ,

Կըտրում է օդը և թըռչում հեռուն,

Արձակուած նետից աւելի արագ

Հասնում է իր դէմ կանգնած թըշնամուն:

Իսկ նըրա կըտրուկ հըրեղէն սուրը,

Հազիւ մի անգամ շարժում է կուրը,

Երկաթէ ձողը միջից կիտում է:

Մարամ. Իսկ իմ կոպալը ջարդում անցնում է:

Իսկ. Մելիք, աղջիկըդ լաւ բան է ասում.

Դու նըրա խօսքին իզուր չես լըսում:

Մարամ. Ինչո՞ւ, ասա ինձ, ես էլ իմանամ.

- Գուցէ դու էլ ես վատ երազ տեսել:
 Դսմ. Նրեխաների սիրալը շատ անգամ
 Կարողանում է նախագուշակել
 Ամեն մի վըտանգ, ումեն մի աղէտ:
 Ի՞նչ գործ ունիս դու Սասմայ ծըռի հետ:
 Մարամ. Ո՛չ, երկուսը էլ երազ էք տեսել.
 Զուր մի՛ աշխատէք, չէք կարող պահել:
 (Նրեւում եւ Կոսթաղիւնը եւ Զախաղիւնը, երկուսն էլ
 անչափ ուրախ:)
 Մարամ. Այ, սա մեզ համար բերում է մի լուր.
 Ի՞նչ լուր է, տեսնենք, ուրախ թէ տըխուր:
 Դաւիթն ի՞նչ եղաւ:
 Կոս. Դաւիթը գընաց և անհետացաւ:
 Լէյ. Այժըմ ուր է նա:
 Կոս. Մի խոր ձորի մէջ փռուած է հիմա:
 Մարամ. Կեցցէ Կոսթաղին: Այդ գործի համար:
 Ընծաներ կը տամ անթիւ անհամար:
 Լէյ. Ուրեմըն... Դաւթին գըցեցիք հորը:
 Մարամ. Այո, թող գընայ պանգատուի հորը:
 Կոս. Ի՞նչ միամիտ էր... ոչխարի նըման...
 Սեղանի ծայրին հաղիւ մօտեցաւ,
 Ոտի տակ փըլուեց, ու գըլխի վըրան
 Ակընթարթի մէջ գետինըն անցաւ:
 Լէյ. Հայր իմ, ուրեմըն էլ երկիւղ չկայ:
 Մարամ. Ի՞նչ երկիւղ... Հորում կը փըտի հիմա:
 Դաւիթ էլ չկայ:
 Քո պայծառ աստղը, Սասում, խաւարեց,
 Դալիս եմ անա ես քո հաւարին...
 Դաւիթն աշխարհի երեսից, ջընջուեց,
 Անտէր մընացիր, օ, վայ քո օրին...
 Լաց, Սասում, ողբա.
 Դաւիթ էլ չկայ:
 Դէհ, ուրախացէք, իմ զօրականներ,
 Թըմբուկ զարկեցէք, հնչեցրէք փողեր..
 (Լսում է քմբկի ձայն եւ փողահարութիւն:)

Հրամայում եմ ձեզ—վաղ առաւօտեան
 Ամեն տեղ սրվուել անեղ կոտորած,
 Հըրդեհել գիւղեր, քանդել Չարխափան՝
 Մարութայ գըլխին նորից կառուցուած...
 Պատերազմական հարուստ աւաքից
 Դուք առատ բաժին կը ստանաք ինձնից.
 Մերըն են Սասմայ բոլոր դանձերը,
 Ես եմ այսուհետ և նրա տէրը:
 Չդիպչել միայն գեղեցիկ կանանց
 Եւ կոյս աղջկանց.
 Դըրանք բոլորը մեզ են պատկանում,
 Դըրանց կը վազենք մեր հարեմներում:
 Իսկ տղամարդկանց՝ թէ ծեր թէ ջահէլ՝
 Անխընայ փըրթել սըրի անցընել...
 Մեր վըրէժը կուշտ կը լուծենք հիմա.
 Դաւիթ էլ չկայ:

Պ Ա Տ Կ Ե Ր 10

Մարամելիքի բանակը մի ուրիշ կողմից, բաց ասպարէզ:
 Սեղան-սարի գլխից լսում է Ղէնով-Յոնանի որոտածայն կոչը:

Ղէնով-Յոնանի ձայնը. Որտե՞ղ ես, Դաւիթ.

Ի՞նչ եկաւ գըլխիդ...

Յիշի՛ր Մարութայ բարձր Աստուածածին,

Յիշի՛ր ա՛յ թեիդ խաչ-պատարադին...

(Քիչ յետոյ Մարամելիքի բանակի մէջ սկսում են ա-
 ղաղակել. «Դաւիթը, Դաւիթը»... Մարամելիքը դուրս է գալիս
 իր վրանից՝ զարմացած և անհանդիստ: Հեռուից շտապով գա-
 լիս է Կոսթադինը՝ սարսափահար և մեռելի պէս գունատ:)
 Մարամ. Այս ի՞նչ աղմուկ է լըսւում այն տեղից:

Կոս. Տէր իմ... Դաւիթը... Ելել է հորէց...

Մարամ. Դաւիթը... Ի՞նչպէս... և ի՞նչ հընարքով...

Կոս. Մենք էլ չգիտենք, թէ ի՞նչպէս և ո՞վ...

Կարող էր նըրան հորիցըն հոնել:

Մարամ. Ես հասկանում եմ... պարան են գցել...
 Նըրան օգնել են... Դաւաճանութիւն...
 Դու պիտի գըտնես այդ չարագործին.
 Իմ առաջ դո՛ւ ես պատասխանատուն...
 Գըտիր, եթէ ոչ—օ, վայ քո օրին...

Կոս. Տէր, մի՛ վըրդովուիր, եղի՛ր սպահով,
 Որ յանցաւորը կը դբանուի շուտով:

Մարամ. Դէ՛ իսկոյն և եթ, գըտէ՛ք և բերէ՛ք:

(Կոսեադիւնը կամենում է գնալ, նրա հանդէպ երևում է
 Դաւիթը՝ սաստիկ զայրոյթից աչքերն արնակալած:)

Դաւ. Կանգնեցէք անշա՛րժ... Տեղից չը շարժուէ՛ք...
 Ամօթ, բիւր ամօթ Մըսրամիւրիքին,
 Այխարհահըռչակ, անյաղթ հըսկային...
 Կըռուելուց առաջ լաւ պատուեցիր ինձ.
 Շընորհակալ եմ քո աղ ու հացից:
 Բայց հեշտ կամեցար ինձնից ազատուել...
 Դէ՛, շընորհ արա մէյդանը ելնել:

Մարամ. Կ'եղնեմ. քեզանից վախեցող չկայ.

Լեզուդ քեզ քաշիր, Մըհերի տըղայ:

Դաւ. Եթէ ինձանից բընաւ վախ չը կար,
 Ինչո՛ւ ուրեմըն դու չը կամեցար
 Բաց կըռուում յաղթել քո ախոյեանին,
 Ինչպէս վայել է աղնիւ գինւորին...
 Այլ ցածահողի, վատ գողի նըման,
 Իմ դէմ լարեցիր գարշելի դարան...
 Մի նայիր այնտեղ—այն բըլրի գըլիւին
 Քաշերիս դունդը պատըաստի կանգնած.
 Նըրանք ինձ խընդրում, թախանձում էին,
 Որ հըրամայեմ վըրայ տալ յանկարծ,
 Երբ քո բանակըն առաւօտեան դէմ
 Մըրափ էր մըտել՝ անփոյթ և անգէն...
 Բայց ես չը թողի յարձակում գործել
 Եւ յաղթութիւնը գողութեամբ կորզել...
 Աղնիւ կըտրիճին վայել էր այսպէս:
 Բայց դու ի՞նչ արիր իմ դէմ, սևերէս...

Մարամ. Լըռիր դու, ուամիկ, արխմար խոզարած.
Ինչպէս ես խօսում իմ առաջ կանգնած:
Ինձ համար մի մեծ պարծանք չէր, որ ես
Կըռիւ անէի և յաղթէի քեզ:

Դաւ. Դա քեզ համար մեծ պատիւ կը լինէր:
Ինչի՞ համար են այդ զոռոզ խօսքեր.
Թէ պիտի կըռուես, ըսկըսենք շուտով:
Ինչ որ ասացիր, ցոյց տուր և զործով:

Մարամ. Յոյց կը տամ իսկոյն: Թող առաջ գընամ
Զըրահըս հագնեմ, սլաարտատուեմ և դամ:

Դաւ. Գեղ ըս ասում եմ անհամբերութեամբ:
(Մարամիկը գնում է դէպի իր վրանը: Դաւիթ հա-
նում է սուրը եւ նայում:)

Ո՛վ թնւր-կայծակի, հաւատարմութեամբ
Ծառայիր դու ինձ, Մըհերի որդուն,
Ինչպէս որ իմ հօրն էիր ծառայում:

(Երեւում են Խմբիլ եւ Լէյա եւ մօտեցնում են Դաւիթին:)

Իսմ. Դաւիթ, զաւակըս, ինձ չէս ճանաչում.
Ես քո հարազատ մայրըն եմ, Դաւիթ:

Դաւ. Ի՞նչպէս հաւատամ ես քո խօսքերիդ...
Երանի չէ՞ որ մայր ունենայի:
Մայր լինէր, ինչո՞ւ որբ կը մընայի:
Եթէ մայրըս ես, ինչպէս ասացիր,
Հապա հէ՞ր դու ինձ մայրութիւն չարիր:
Ես որբ եմ եղել հօրից ու մօրից:

Իսմ. Ո՛չ, թէև հեռու էինք իրարից,
Բայց ուշ ու միտքըս քեզ հետ է եղել,
Քեզ միշտ սիրել եմ, կարօտըդ քաշել:

Դաւ. Եթէ դու, իրաւ, ինձ սիրում էիր,
Ինչո՞ւ ուրեմն ինձ հեռացրիր,
Թողիր, որ մընամ անհէր ու անմէր,
Ամենքի աչքից ըսկած ու անտէր...
Կամ ի՞նչպէս է, որ դու յանձըն առար
Մըսրամեիքին գընալ կընութեան,
Որ իմ հօր ծաղկած երկիրըն խալառ:

Մատնեց իր զօրքի ասպատակութեան...

Դսմ. Եթէ դա կախուած լինէր իմ կամքից,
Ձէի թողնի քեզ բաժանեն ինձնից:

Դաւ. Իսկ հօ գիտէ՞ր, ինչպէս նենգաբար
Վրճուել էին ինձ կենդանի թաղել.
Ի՞նչ արիւր որդուդ փրկութեան համար.
Հարազատ որդուդ այդպէս ես սիրել...

Դսմ. Վայ, ջուխտ աչքերով թող ես կուրանամ,
Եթէ միայն ինձ յայտնի էր մի բան:
Դաւիթ, դաւակըս, կըռիւ մի՛ արէք.
Հաշտուեցէ՛ք և մեզ ուրախացրէ՛ք:

Դաւ. Այդքան ցաւում ես քո մարդու համար:

Դսմ. Ցաւում եմ թէ՛ քեզ, թէ՛ նրբա համար:

Լէյ. Ա՛խ, կանաչ-կըտրիճ Սասմայ քաջ իգիթ,
Հաշտուիր հօրքս հետ, մեռնում արեիր:

(Դաւիթ է Մըրամիկիքը զրահաւորուած. գլխին մատաղեայ սաղաւարտ, մի ձեռքում ահագին վահան, իսկ միւս ձեռքում՝ ծանր գուրզը:)

Մըրամ. Եթէ պատրաստ ես, դուրս եկ ասպարէզ:

Դաւ. Վաղուց պատրաստ եմ, ըսպասում եմ քեզ:

Մըրամ. Դու անցիր այն կողմ, իսկ ես — այստեղից: —

(Դաւիթն անցնում է:)

Առաջին զարկը պատկանում է ինձ:

Դաւ. Երկրորդ և երրորդ հարուածըն էլ քեզ,

Եթէ առաջին անգամ վրիպես:

(Մըրամիկիքը ձեռքով նշան է անում, փողերը հնչեցնում են: Դաւիթը ճարպիկութեամբ խուսափում է գուրզի հարուածից, որ նետում է Մըրամիկիքն իր բոլոր ուժով: Երկրորդ և երրորդ հարուածներն էլ չեն հասնում ասպատակին:)

Մըրամ. (գայլոյթով) Անիժեան եմ դուրդ դաւաճանեցի՛ր...

Դաւ. Իմք է հերթը: Տեղումըդ կանգնիր:

(Դաւիթը հանում է կայծակի սուրբ: Իսմիլը և Լէյան միջամտում են:)

Լէյ. Դաւիթ, խնայիր իմ հօր, մի՛ սպանիր...

Դսմ. Այս խեղճ աղջրկան հօրից մի՛ զըրկիր...

Դաւ. Է՛յ, աշխարհ, աշխարհ... երբ նա էր խրվում,

Դուք, մայր և աղջիկ, պապանձուել էիք,
 Իսկ երբ որ հերթը Դաւթին է հասնում,
 Յանկարծ լաց եղաք և հեկեկացիք...
 Նըշանը տրւէ՞ք: (Փողերը հնչեցնում են:)
 Ով դու, Մարութայ սուրբ Աստուածածին
 Եւ դու, աջ թևիս խնչ-պատարագին,
 Օգնական եղէք...

(Դաւիթը մի դուռուր հարուած է տալիս հակառակորդին: Մարմելիքը մի վարհուրելի հառաչանք է արձակում և ընկնում է գետին այնպիսի թափով, կարծես մի ահագին քարափ փլուեց և վայր ընկաւ գետին:)

Հէյ. (հչալով) Ա՛խ, հայր իմ, հայր իմ...

Իսմ. Օ՛, վայ մեր գըլխին...

Ժերը. Կեցցէ՛ գոչեցէ՛ք. կեցցէ՛ Դաւիթը:

Ամենքը կեցցէ՛ Դաւիթը... կեցցէ՛ Դաւիթը...

Դաւ. Մըսրայ ժողովուրդ, զէ՛, երթա՛ք բարով:
 Ձեզ համար մի նոր իշխան ընտրեցէ՛ք,
 Իմաստուն խելքով և զըթոս սըրտով,
 Եւ հաշտ ու խաղաղ կառավարուեցէ՛ք:
 Ուրախացըրէ՛ք կըրկին ձեր կանանց,
 Ձեր խեղճ մայրերին, որդոց, աղջըկանց,
 Որ սե սգի մէջ լալով շարունակ
 Ձէին ըսպասում, որ ետ կը դառնաք:
 Ձեր սուրբ վաթանը ես ձեզ եմ թողնում,
 Ձեզանից ոչինչ ես չեմ պահանջում:
 Թո՛ղ այսուհետեւ Սասում և Մըսուր
 Մոռանան անցած օրերը տըխուր,
 Գո՛ղ ծըլեն, ծաղկեն, մընան միշտ դալար
 Սասում իր համար, Մըսուր իր համար:

Հետոն Մանուէլեան

Վ Ե Ր Զ

Դ Ե Պ Ի Ա Ն Ի

Լուսարացին անձկանօք էի սպասում, որ աւերակներին վերադառնալու այց ելնեմ: Եւ եկաւ այդ լուսարացը. աշխարհին մի սիրուն առաւօտ արար-աշխարհի հետ շողազարդեց նաև աւերակունքն: Երկնքում ոչ մի ամպ. լեռնակատարները ասես մի առանձին հաճոյքով պայծառ ճակատները բացել են արևի առաջ և ժպտում են վեհօրէն: Ախուրեանի թիկունքից բարձրացող բարակ շամանդաղը արևի առաջին ցոլքերի տակ ցրիւ եկաւ և մոայլ ձորը իր նօթոտ ժայռերի տակ նոյնպէս մի փոքր վայլ առաւ: Այս ու այն տեղ թռչուններ էլ երևացին: Մայր եկեղեցու կտրի վրայից հնչուեց նաև աղանձների կըղզոց: Լուս և մշտապէս հեացող խլէզներ կան, աւերակների սիրահար զեռուններ, որոնք իրանց խոռոչներից տափակ, նողկալի գլուխները հանած՝ արևի առաջին շողերի տակ աշխատում են տաքացնել իրանց միշտ սառն մաշկը: Ծաղկածորում հընչուեց մի հովուի ճիչը. այնտեղ ոչխարներ կան, որոնք արածում են քարերի տակ, ջրերի ափին, փոսերում մոռացուած վտիտ խոտերը: Իմ գլխի վրայից անցաւ կռուճիկների մի երամ և նրանց մեղմադձիկ երգը հնչուեց աւերակներից բարձր, և ապա հեռանալով մեղմիւ մարեց օդեղէն բարձունքում, որպէս լալկան քնարի վերջին հեծկտանքներ: Ահա բոլորը, Անին համարեա լուս է նաև ցերեկով:

Եւ ես քայլում եմ այն վայրերով, ուր դարերի ընթացքում այնքան սերունդներ տքնել են, չարչարուել, յուսացել ու երազել, ուրախացել են ու լացել, ապա անցնելով թաղուէլ են մութ անյայտի ծոցում: Եւ այս քարերը այլանդակօրէն փշուրփշուր՝ ինչպէս մի խօլ մրդի ժամանակ հսկայ ձեռներով իրար զարկուած՝ թափուէլ են վրայ կոյտ-կոյտ, անձև, վհատեցուցիչ, վիրաւորական: Որքան աշխատանք և ո՞րքան խանդ, ո՞րքան յոյսեր և երազներ փշրուած նրանց հետ: Կարծես քարեր

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4

չեն առաջդ, այլ կոխկըրտուած, անողորմ կերպով խեղաթիւրուած կեանքեր, որոնք դեռ երէկ ապրում էին խանդավառ ու յուսալից:

Առանց որոշ նպատակի, մոլար ու յուսարեկ քայլում ես անվերջ, խորդ ու բորդ թումբերի վրայից, դարիւկեր, դարիվար, և ամեն տեղ քարեր ու քարեր: Մի անիծուած ձեռք կամեցել է, որ սրանք անվերջ լինին, այս յղկուած, քանդակուած, դուռադադարդ քարերը, որոնցից իւրաքանչիւրի վրայ գործել է մի հմուտ ձեռք, իւրաքանչիւր զարդի վրայ կռացել է մի գլուխ, խոհուն, երազուն և սքանչելի:

Հայկական արուեստի, ճարտարութեան, փայլուն քաղաքակրթութեան մի հսկայական դամբարան—ահա թէ լինչ է նըշանակում Անի: Այստեղ հազար ձեռներով սպանուած է մեր ցեղական սքանչելի հանճարը և հազար—հազար կտորներով փշուած է անձրենների և հողմների տակ: Արևելքի և արևմուտքի դարաւոր ու արիւնոտ պայքարի պատմութիւնն է պրած այս աւերակների վէրքերի վրայ, այս փշուր—փշուր քարակոյտերի տակ: Այստեղ՝ հրէշաւոր սպառնալի կերպով դէպի երկինք ցցուած պարիսպների, խորտակուած գմբէթների ու աշտարակների, այս գաղտնախորհուրդ բլուրների ստորերկրեայ շէնքերի մէջ, քարերի այս ծովում խողխողուած է արևմտեան մտքի, ստեղծագործող սքանչելի Իգէայի յառաջապահը, ինքը հայ ժողովուրդը: Համաշխարհային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, աւերուած Անին՝ սև ոճիրն է, բարբարոսութեան դարհուրելի յաղթանակը, վերադարձը՝ դէպի արիւնի և սոսկումի դարերը, երբ միտքը երկնում էր բարին ու գեղեցիկը լոկ ոչնչութեան համար:

Սալամինում և Մարաթոնում սկսուած արևելքի և արևմուտքի վիթխարի պայքարը Հռոմի լէգէոնների շնորհիւ անցաւ Հելեն պոնտոսը և հազար տարիներ շարուակ նրա աւերիչ կրակը մը—խաց հայկական բարձունքներում, և լալից, մաշից մեր բոլոր ոյժերը, մեր եռանդը, մեր կեանքը: Դեռ երբէք մի ուղաքար աւելի երկարատեւ, աւելի խոշոր ու կատաղի չեղաւ, քան ասիական ոռնացող խուժանների կռիւը արևմուտքի քաղաքակրթութեան դէմ, և, Յունաստանից մինչև Հնդկաստան, ոչ մի տեղ նրա յեղեղումները աւելի աւերիչ, աւելի արիւնոտ չեղան, քան Հայաստանում, յատկապէս Անիում: Սա աւերած չէ, այլ ոչնչութիւն, իսպառսպուռ ջնջումն: Կարծես այս շքեղ քաղաքի ճոխութիւնն ու գեղեցկութիւնը վերաւորել է անապատների ամայութեանն ու խառութեանը սովոր բիրտ հողիներին, որոնք խորշակներով թափ առած՝ կատաղօրէն փշրել են, ոչ, ատամ-

ներով կրծել են այս բարերը և ընկել, ոչնչացել նրանց հետ։ Ամեն մի քար, ամեն մի պատ ու շէնք զեռ կրում է իր վրայ ըիրտ, բարբարոս ասիացիների, արխանուշտ թաթարների հարուածների հետքերը. քաղաքակրթութիւնը, ղեղեցկութիւնը, արուեստը, սպանուած են, բայց վայրենութիւնը զեռ ապրում է։ Անին տեանելուց յետոյ հասկանալի է դառնում, թէ ինչու արևելքի այնքան հինաւուրց, խոշոր քաղաքներից լուկանոններ ու յիշողութիւններ են մնացել։

Արևելքն իր զաւակները լափող Կոստոսն է։ Դեռ այսօր էլ Փոքր Ասիայում նա կանգնած է սպառնալի, արխանուշտ, և հայկական բարձունքների վրայ նրա ճիրանների մէջ թրպըրտում է հինաւուրց կուլտուրական ազգը, անկարող կատարելու իր քաղաքակրթական միսիան, որի համար տառապանքը իր պատմական ճակատագիրն եղաւ։

Ահա թէ ինչու աւերուած Անին և՛ հին է և՛ նոր. նա նոյնքան անցեալ է, որքան և այժմէութիւն։ Մեր չտեսնուած էպոպէայի մի արխանտ էջն է նա։

Ծանր, խեղդող խոհեր, երբ կը թողնէք մեզ. բայց ճնշող կոշմարը վախճան չունի, սև մտքերը թունաւոր բզէզների պէս պաշարում են այցելուի գլուխը և նրա հետ գնում անվերջ։

Քայլում եմ առաջ, միշտ առաջ։

Եւ այս շէնքերը... պալատներ, աշտարակներ, մատուռներ, եկեղեցիներ, պարխուսներ ցաւագնօրէն հոյակապ՝ իրանց խեղաթիւրումների մէջ, արտասուելի ու գեղեցիկ՝ իրանց մշտական աւերածով՝ յաւիտենապէս բողոքող մի բան ունեն իրանց խրոխտ կեդուածքի մէջ և վերջնական անկումից առաջ սպառնալիք են ուղղում նրանց թշնամիներին։ Եւ թշնամիները չկան, այն ըիրտ, անասնական գլուխները, որոնք երբէք զէպի վեր չնայեցին, վսեմ ու սքանչելին ըմբռնելու անկարող եղան։ Դարեր շարունակ նրանք կրծել են ճարտարապետութեան այս հրաշալիքների հիմքերը, փշրել են և աւերել՝ ինչով կարողացել են և սակայն այս շէնքերը իրանց վիրաւոր հիմքերով, տապալուած կատարներով դարձեալ չեն փչում. կանգնած են զեռ՝ իրանց նագելի իրանով յենուած մի հատ սիւնի, մի քարի, աւեր կամարի, մի փոքր շաղախի վրայ, կանգնած են հեղնելով ժամանակը ու չարագործ ձեռները։ Գեանից համարեա կտրուած՝ հիմքերի քարերը ցաք ու ցրիւ, պատուանդանները փշուր-փշուր իրանց ոտքերի տակ, նրանք ամենքն էլ, ասես նոյնվելով աշխարհը, փորձում են թափ առնել և տարուել զէպի անհունը։ Վեհ ու ցաւոտ մի բան կայ այս փոքրիկ փնջաձև եկեղեցիների լուծեան մէջ, որոնք համարեա կախուած են օդի

Մայիս, 1905.

մէջ, զժգոհելով մայր երկրից, ուր գեղեցիկը զժբաղդ է, բարին՝ անարդուած, միտքը՝ սպանուած, ազատութիւնն ու խիղճը՝ տրորուած, ուր դարերը՝ արիւնի և ոճրի հարուստ աւարով ծանրաբեռնուած՝ անվերջ շրջաններ են կատարում միևնոյն տեղում: Եւ դարերի յետևից մարդը՝ այս յաւիտենական զոհն ու զահիճը, սողում է իր հոգու աւերակները վրայ, սողում է, լալիս, կրճատում, բրբրում սեփական միտք, առանց ազատուելու իր գլխին ծանրացող չարիքից:

Քայլում եմ առաջ և ինձ հետ է քամին... աւերակների մշտական քամին, որ հեծեծում է անվերջ, և չգիտես ինչո՞ւ է ամեն տեղ: Նա որ խօսեցնել զիտէ երկնքից կախուած այս շէնքերը, նա է որ ուշ գիշերին, լուսեան ու խաւարի մէջ բաց է անում այս քարերի լեզուն և նրանց հետ միասին կարծես շշնջում է մի հատիկ բո՞ւ «անէ՛ծք...»

Աւերածն այստեղ այնքան զարհուրելի է, այնպէս համոտարած՝ որ երբ մարդ կանգուն է տեսնում մի շէնք, մի կամար, մի սիւն, զարմանում է և գուցէ չվշտանայ, եթէ նա էլ հէնց իր աչքի առաջ ընկնի ու խորտակուի միւսների պէս: Հոգիների ներդաշնակութեան պահանջը առեղծուածային է. անգամ աւերածի մէջ նա փնդում է կատարելութիւն: Երբ մահը համատարած է, ի՞նչ արժեն մի քանի կեանքերը, երբ անտառը արմատախիլ ջնջուած է փոթորկով, երկու ճգալտոր ծառերի տեսքը դառնում է վրդովեցուցիչ: Ուզում ես, որ գերեզմանը կատարեալ լինի, ոչնչութեան և սարսափի իր բոլոր թափով իշխի:

Ինչպէս որ ճակատամարտի դաշտում փռուած զիւկների տակ ծածկուած են լինում կիսակենդան, տնքացող վիրաւորներ, ճիշտ այնպէս Անիի այս արաքին աւերածի, այս փշրուած քարերի, հիմն ի վեր տապալուած շինութիւնների տակ կան տակաւին կիսաւեր, կամ դուցէ բոլորովին կանգուն շէնքեր: Ստորերկրեայ Անին է այնտեղ ծածկուած, նա է, որ այնպէս խուլ զրնգին է բարձրացնում, այցելուի ոտների տակ: Խաւարի աշխարհն է այն, որ դարերից ի վեր զրաւել են ժողէսները, օձերը, խլէզները, հաղար ու մի գժնեաեսիլ սողունները: Նրանք երբեմն դուրս են սողում այնտեղից, իրանց հեզնող համբուլթեամբ զայրացնում հետաքրքիր այցելուին, ապա շտապով ծածկւում, կարծես ցոյց տալու համար, թէ իրանց յետևից ոչ ոք սիրտ չի անի իջնել, թէ այնտեղ՝ ներքևում, իրանք միահեծան տէր են:

Փոքրիկ, կանաչաւուն բաղմաթիւ թմբեր կան, մոռացուած, մաշուած գերեզմանների նման: Զգոյշ քայլիւ նրանց

վրայով, նայիր ոտքիդ առաջը, տեղ-տեղ հերդիկներ կան բացուած, ուր կարելի է ներս գլորուել: Նայում ես այդ անցքերից. հողի վրուածքն է փակում հայեացքդ, կամ խաւարը: Այն տեղ է միւս Անին, և դու տեսնել չես կարողանում: Յուսահատ ու զայրացած ոտքով դուրսում ես գետինը, որ վերստին դնդում է ցաւով, ու դու առաջ ես անցնում գէպի նոր յուսախարութիւններ, նոր կսկիծներ:

Ահա և մի բազանիք, բազմանկիւնի, կամարակապ, ցածրիկ մի շինութիւն: Աւազանները չկան, բայց մնում են դեռ ջրատար անցքերը, պատերի միջից, ցածրիկ դռները, բաժանմունքները: Անարուեստ շէնք է, բայց և այնպէս ուշադրաւ: Մասնաւոր էր արգեօք սա, մի իշխանի սեփականութիւն, թէ՞ հասարակական. իշխանական պալատներին կից անշուշտ կային ուրիշները. ինչպէս էին կազմուած նրանք, և ինչո՞ւ հետքն անգամ չկայ, ո՞վ կարող է ասել:

Ահա բազմութիւ ձիթահանքեր. պատերից միայն հիւմքերն են մնացել և նրանց վրայ է ընկած դեռ կոլոր տնազին ձիթահան քարը: Հին աշխարհին լոյս մատակարարող գործարաններն են սրանք. սաճարներ ու մատնաւոր տներ այստեղից էին ստանում իրանց կանթեղների ձէթը: Ինչո՞վ էին լուսաւորում պալատները, ինչ ձև ունէին ջահերը, ճրագները, կանթեղները, դարձեալ չգիտենք:

Դարձեալ աւերակներ, դարձեալ հիւմքեր, պատեր, կամարների մնացորդներ, որոնք եկեղեցիներ չեն, և ոչ էլ մասնաւոր բնակարաններ, և որոնց բոլորին էլ մեր ժողովրդական փութկոտ, միամիտ, երբեմն համարձակ հնասէրները մի մի անուն են դրել: Իրանց կամքն է. հնասէրը եթէ բանատեղծ չէ, բայց դարձեալ երեւակայութիւն ունի ստեղծագործութեան հետամուտ է, որ սիրում է պարզութիւն, զաղտնիքից խորշում է: Այնուամենայնիւ Անին շարունակում է մնալ մի համր վնդի, որ եռանդով թափնում է մեր աչքերից: Եկեղեցիներից դուրս, որոնց անունները յայտնի են, արձանագրութիւններից մնացած շէնքերի ինչ լինելը այնքան անորոշ է, որ նրանց մասին խօսելիս՝ «գիտակ» անձինք ստիպուած են միշտ սկսել «ասում են» բառից:

Ասում են... և ճշմարտութիւնը դեռ ոչ ոք չասաց: Վերե յիշածս բազանիքն ու ձիթահանքերը դարձեալ «ասում են». ոչ աւանդութիւն կայ, ոչ պատմութիւն և ոչ էլ գիտութիւն: Մընում է խղճալի «ասում են»-ը, որի հիմունքը սովորաբար մի մարդի բերնից դուրս փախած միամիտ կարծիքն է:

Այդքանը չափազանց քիչ է!

Դուրս ես գալիս մի շէնքից և դարձեալ քայլում ես վեր՝ վար, վեր՝ վար, մեռած քաղաքի բեկորների, վշրուած քարերի այս ժխորի միջից: Այնքան էլ հեշտ չէ. ոտքդ գիպչում է այս ու այն կոյտին, իջնում ես այս կամ այն փողոց, կրկին բարձրանում, դարձեալ իջնում: Եւ հոգիդ յոգնում է անորոշութեան, անյայտութեան մի ծանր բեռի տակ, որ Մեծ Լուսթիւնը դնում է կրծքիդ, ինչպէս կապարի մի ահագին զանգուած: Չգիտես ինչի՞ վրայ ես քայլում, ի՞նչ են կոխտուում ոտներդ, ոսկորներդ ես արորում, թէ արին ու արցունք, գերեզման, բնակութիւն, թէ անհշան բլուր: Ո՞վ է ապրել այս ստորերկրեայ շէնքերում, քեզանից առաջ. ո՞վ է շնջել այս օդը, կոխել այս հողը, աղօթել այն տաճարներում, ի՞նչ է երազել, ի՞նչ երգել, ի՞նչ անիծել կամ պաշտել: Կ'ուզէիր այդ բոլորն իմանալ, որովհետեւ ո՞վ և լինի նա, բո նախահայրն է, նրա արիւնը երակներով և երակները հոգուդ մէջ եւ կրում, նրա պէս ես լալիս, նրա պէս ծիծաղում ու աղօթում: Եւ հոգիդ այրւում է հետաքրքրութիւնից, կ'ուզէիր իմանալ այդ բոլորը, և սակայն հնար չկայ, մութ անյայտ հսկայական վճուկի պէս թուլս է նստել գաղտնիքների վրայ, պահում է այդ անցած-գնացած աշխարհը իր սև թևերի տակ, պահում է մի յամառ, յուսահատեցուցիչ նախանձախնդրութեամբ:

Եւ ցաւի ու զայրոյթի մի խորին դգացմունք պաշարում է հոգիդ, ուռցնում է կուրծքդ այս անողորմ ու խեղդող անյայտութեան դարերի այս խաւարի առաջ, որ ծածկում է քեզանից հայրերիդ կենըը, թագցնում է այնքան նուիրական ու թանկագին ճշմարտութիւններ: Բիչ է մնում խեղադարձն տարուես այս ցից-ցից քարակոյտերի միջով, ընկնես, արիւնոտես ձեռք ու ոտքդ, վեր կենաս, դարձեալ վազես մի շէնքից միւսը, մի թմրից, մի պատից միւսը, և շարունակ ճչաս սրտապատառ. «Խօսեցէք, խօսեցէք, է՛յ համր ու անողորմ քարեր. նզովք ձեզ, եթէ դուք լուէք. խօսեցէք... վարհուրելի է ձեր լուսթիւնը...»

Բայց վազիր, վշրիր ձեռքդ ու ոտքդ, որքան կ'ուզես, ճչան, քանի ձայն ունիս, քեզ պատասխանողը դարձեալ այս լալկան քամին է: Քարերը լուռ են, և շէնքերը՝ համր ու վիրաւոր, շարունակում են թափ առնել դէպի երկինք փախչելու համար քեզից, աշխարհից, ամենքից:

Եւ պատասխան չկայ. ճշմարտութեան ծարաւ հոգին մնում է պապակուած: Ո՞վ վերջապէս խօսք կը տայ այս համր սփինքսին, ո՞վ դուրս կը քաշի դամբարանից մեր Անին, մեր երկնայ անցեալը, մեր փառքը, նա՛ որ չի թողնում մեզ՝ ճակատներս կախել օտարի առաջ, որ ազատում է մեզ արհամարհանքից և հնար է տալիս վիրաւորանքի հանդէպ խրոխտալ:

Նա այստեղ է, այս աւերակների մէջ, այս քարակոյտերի ու թմբերի տակ: Միթէ չպէտք է մի օր նա լոյս աշխարհ գայ: Թող նա թաղուած լինի, թող մահուան զեղնութեամբ ծածկուած լինի նրա գեղանի գէմբը, գլխին մոխիր ցանուած և բազուկները անողորմ կերպով փշրուած, նա այնուամենայնիւ այնպէս հարուստ է հմայքով, փայլով, գեղեցկութեան այնքան դանձեր ունի իր հետ թաղցրած: Յետ քաշէր զերեղմանի գեղին հողը, և թողէր մենք տեսներ, թող աշխարհ տեսնի, չէ՞ որ նա իր հետ բերելու է մեր հողին, մեր ցեղական հանճարը, ստեղծագործող կարողութեան գաղտնիքը: Նա իր հետ կը բերի պատմական ճշմարտութեան անզուգական լոյսը. մեռանք խաւարի, անյայտութեան մէջ խարխափելով: Ոչ մենք ենք մեղ ճանաչում, ոչ օտարը: Մեր ամբողջ կեանքը նրա մոխիրների տակն է: Անողորմ գիտութիւն, յետ տուր մեղ մեր Անին:

Յունաստանը, Իտալիան աւերակների միջից դուրս սողացին, փոշոտ, վիրաւոր ձեռներով, ժաղերը մոխրապատ ու խաւ, զէմբերը դունատ ու վտիտ, ծնկների վրայ զողզողալով բարձրացան իրանց զերեղմաններից և աշխարհը ժպտաց նըրանց, աշխարհը սքանչալ: Դարերի մառախուղի միջից նըրանք իրանց հետ բերում էին Վերածնութեան սքանչելի աստղը, և կարողացան համարձակութեամբ կարկառել բազուկները, արևի տակ անկիւն խնդրել:

Լուս կաց, լուս, խեղճ, երազող անցուորական, յափշտակութեան փայլիւնն թեւերի վրայ դուր ես տարւում գէպի Միջերկրականը, ուր հին աշխարհի երկու գեղանի քոյրերը՝ Յունաստան և Իտալիա, վազուց են մոռացել իրանց վէրքերի մորմոքը և իրանք եռանդով հանում են հողերի տակից իրանց փառքն ու գանձերը: Անիումն ես դու, արևելքի սև երկնքի տակ, ուր մահն արաղ է ու ահաւոր, իսկ վերածնութիւնը չափազանց դանդաղ:

Եւ ո՞վ պէտք է խաւարի միջից դուրս հանի Անին. թիւրքըն ու քիւրդը, դժբախտարար նաև հայերը՝ փշրել, կոտորել ու տարել են սրա զարդերը, ժամանակը կրծել է քարերը, իսկ մեր ողորմելի սերունդը շարունակում է նոյն վանդալութեան ու սրբապղծութեան գործը նոյն եղանակով: Նա դալիս է այստեղ, անհամ, ճոճոռն, ձանձրալի բառերը փռում մի համբերատար մատեանի թերթերի վրայ, որ վարդապետը սիրով դնում է այցելուի տրամադրութեան տակ, և ապա դուրս է գալիս իր խեղճուկ ակրութիւնը մանածում աւերակների մէջ, քարերի վըրայ զրոտելով իր ոչինչ անունը: Գեղարուեստ, միտք, պատմութիւն, ամբողջ քաղաքակրթութիւնը, սպանուած այստեղ և նը-

րանց նուիրական գերեզմանի վրայ մենք տեսնում ենք միայն զանազան թշուառ ոչնչութիւնների անուններ: Մնամէջ, անփայլ գոյութիւնների անմահանալու տենչը աւելի ողորմելի, աւելի զատարկ արտայայտութիւն չէր կարող ունենալ, քան այս: Մարդիկ նեղութիւն են կրել, եկել են այստեղ, տխրել են, մահ եկել, և կ'ուզէին, որ յաջորդ այցելուները, ի՞նչ եմ ասում, յաջորդ սերունդներն անգամ իմանան նրանց կեանքի այդ միակ սխրագործութիւնը: Անիի քարերը յարմարագոյն յուշարձաններն են, համբ, համբերող, անտէր և յըդկուած. գրիւ որչափ ուզում ես, ի՞նչ ուզում ես: Եւ անմահութեան այս հսկայ զամբարանի վրայ փորձել են անմահանալ այնքան ոչնչութիւններ...

Ո՞ւր ասես չեն գրուած անուններ, ռը պատը, ռը քարը, ռը յիշատակարանը իր վրայ չի կրում մի քանի տասնեակ անուններ: Քիւրդը, թիւրքը չանգոսելով բարձրացել են վեր մի սիրուն զարդ, մի քարպոկեկու համար. հայը եկել է նոյն տեղերում իր անունը գրելու: Ես տեսել եմ ուրիշ երկրների աւերակների վրայ էլ անուններ, այս ողորմելի ունայն անմահութեան հետամուտ ամբոխներ և ամբոխամիտներ, բայց հայը զրանց բոլորին գերազանցել է: Այստեղ հայ ամբոխը կանխամտածուած կերպով բերել է իր հետ զանազան գոյնի ներկեր և նրանցով դրել իր անունը, որ իր անհամ յիշատակը անջնջելի մնայ: Նոյնիսկ Մայր եկեղեցու, ինչպէս Ս. Լուսաւորչի եկեղեցու սեղանները, խաչկալները, պատկերներն անգամ ծածկուած են զանազան անուններով:

Ո՞ւր այդ անունները... Նրանք ամեն տեղ են, նրանք անտանելի են. արտասուելի՝ միևնոյն ժամանակ վհատեցողիչ է մեծագործ հայրերի թողած այս սքանչելիքների վրայ տեսնել՝ նրանց խեղճ որդիների չնչին անունները:

Աւ. Ահարոնեան

(Կը շարունակուի)

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՆԻՑ

ԿԱՏՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆ ՎԿՆԵՐԻ ԿՈՒՐ *

(Պարսկական երդիծական պոէմա)

ԷՕՅԲԷՅԴԸ ԶԱԲԱՆԻՒ

Յանուն ամենաողորմած եւ ամենագութ Աստծոյ

I

Եթէ հասկացող ես դու, ունիս խելք, ուշիմութիւն—լսիր, որ պատմենք քեզ կատուի և մկների տոակը:

Յանգաւոր է նա, շարուած մարջանի նման. և եթէ յէրաւի կարողանաս ըմբռնել միտքը—կը հիանաս իմաստովը:

Կար մի ժամանակ—տնշուշտ Աստծոյ հրամանով—խոշոր մի կատու, նման աւիւծի: Աչքերը սաթանման, թերթերունքները սուր-սուր, պոչը՝ օձապտոյտ, ճակատը՝ վագրի: Շատ խորամանկ էր անառակը. իսկ փորը թմբկաձև, կուրծքը՝ լաւ բրդոտ, յօնքն՝ աղեղնաձև, ատամները՝ սրի պէս կտրող:

Եւ յոյս իսկ կատուն, իր ընկերներով ապրելու էր եկել Քիրմանում:

Ծշմարիտ է, քիչ չէին ըլլում նրանք կաթսայ ու պնակ, զգալ ու աման, բայց և ուշիմ էին, խելօք ու ճարպիկ:

*) Այս հին, շատ հին այլաբանական երգիծաբանութիւնը, որ գրուած է 11 ոտնեայ ոտանաւորով, մեծ հռչակ ունի պարսկական գրականութեան մէջ: Գրելու թուականը անյայտ է: Հեղինակն է մի ոմն Էօթիյը-Զաֆանի:

Թարգմանութեան մէջ պօէման կորցնում է իր երգիծական յատկութիւնից շատ բան,—սակայն ջանացինք հնար եղածին չափ բառացի թարգմանել:

Այլաբանութիւնը պարզ է. կատուն՝ ներկայացուցիչ կրօնաւորութեան (մուլաների) և մկները—ժողովուրդը:

Եւ ահա մի օր կատուն մտաւ գինետուն, որ գուցէ այնտեղ մի մուկ գտնէր, փորը կշտացնէր:

Նազանքով, քսմսուելով պատերին՝ ներս սպրտեց նա, գրտաւ գինու կարասը, կծկուեց հտեում, դարանի մտաւ ճիշտ այնպէս, որպէս էլ բռնելու համար գայլը՝ անապատում:

Ու որտեղից որ էր, մի մուկ յանկարծ դուրս պրծաւ, ցառկեց, գինու կարասի բերնի մօտ գնաց, գլուխը ներս կոխեց ու մի լսւ գինի խմեց:

Ումեց ու խմեց և շատ վատ հարբեց: Եւ երբ առիւծի սիրտ էր ստացել, ցցուեց ոտքերի վրայ ու այսպէս խօսեց.

—Ո՞ւր է, գոչեց նա—հէր է այն վատ, զո՞ղ կատուն, թող գայ մէկ տեսնե՞մ, եթէ սիրտ ունի... գլուխը մի հարուածով կը պոկեմ մարմնից ու դուրս կը նետեմ... թող պան նոյն իսկ հարկւր կատուններ... ջարդեմ բոլորին, գլուխներն էլ՝ ընկերներին նուէր ուղարկեմ... Կատուն համ շունն է, որ յանդգնի դէմս ելնել. չէ՞ որ Ռուստամի որդի Ջալի նման եմ ես. այդ մի՞թէ շատ պարզ չէ...

Կատուն որ լսեց այս, պոչն օրօրեց, ատամները միմեանց քսեց, ապա յանկարծ ոստնեց ու մկան՝ ճանկերի մէջն առաւ:

Ծուաց խեղճ մուկը, շունչը կտրուեց, խմած գինին՝ քթից պնչիցը թափեց, ապա սկսեց աղաչել.

—Գերիւ հոմ, ասաց, ստրուկդ շինիր ինձ, միայն թէ ներիր. հարբած էի... հարբածն ինչե՞ր չի դուրս տայ... մի՛ ուտիր ինձ. թոկ ձգիր վզիս, ծառանդ թող դառնամ...

—Խի՛ր, կանչեց կատուն—ներս քաշիր խարերայ լեզուդ. հով է սուտ-մուտ խօսքերիդ հաւատ ընծայող...

Ասաց, պատառոտեց ու անուշ արաւ:

II

Եւ երբ կերել էր, փորը տոզացրել, իսկոյն մեղքերը միտքն ընկաւ, ջերմեռանդ դարձաւ:

Ելաւ գինետնից, գնաց մի մզկիթ, արդաստը*) կատարեց, ձեռքն ու ոտքը լուաց, արիւնոտ դունչը սրբեց, մեղիսկն առաւ ու աղօթքի չոքեց:

—Ողորմած Աստուած, գոչեց նա լացով, բաւիր՝ մեղքերս, թողութիւն տուր յանցանքներիս... Ահա, այս ընթացից սկսած խօսք եմ տալիս որ այլևս ի՞նչ մի մուկի չմխսեմ, նրա մի մազին չգիպչեմ... Գիթս ինձ, ներիր արածիս... Քնա, քնա լիցի,

*) Մահմեդական լուացումն՝ աղօթքից առաջ:

որ այլևս անմեղ արիւն թափեմ... Ահա, խոստանում եմ, ով տէր, որ իբր քառութիւն, երկու քաթմանն ¹⁾ հաց ցրուեմ տընանկներին...

Ասում էր կատուն, կոծում էր կուրծքը, լալիս, արտասուում և ջերմեանդութեամբ աղօթում, ողբում...

Մուկ ռրտեղ չկայ: Մզկիթում եղած մի մուկ այդ լսեց, զարմացած լսեց: (Կատուն լաւ տեսաւ որ իրան լսող մուկ կար): Լսեց ու շնչասպառ ուրախութիւնից վազեց իւրայիններին մօտ:

—Շնուտ, միշտուրուղիս ²⁾ տուէք, գոչեց նա հրճուած—ահա կատուն այժմ դարձել է բարեպաշտ, աղօթում է մզկիթում, ողբում է, թողութիւն ինդրում, ձեռքերը միմեանց միացրած զթութիւն հայցում: Եւ տղիտութեամբ սխալ է գործել և մուկ է կերել... Մուլա է դարձել կատուն, մեղեսիկը ձեռքին աղօթք է մոմուտ, այլևս մուկ չուտելու՝ Աստծուն խոստումներ անում...

Երբ մկներն այս լսեցին, սաստիկ ուրախացան ու խնդացին: Իսկոյն նրանց իշխանները (քէթիսուղաներ) պատրաստուեցան ընծաներով գնալ կատուի մօտ: Մէկը՝ գինու շիշ, միւսը՝ զաւան մսից խորոված, երրորդը՝ մի աման չամիչ, մէկը՝ աղաման, միւսը՝ նշով փլոււ, մէկը՝ շաքարեղէն, միւսը՝ մեծ կտոր պանիր, մէկը՝ պիստակ կոտրած, միւսը՝ մի աման արմաւ, մէկը՝ փշատ, միւսը՝ պտուղ... դրին գլխներին և պատկառանքով ճանապարհ ընկան: Շորեր ու գլխարկ էլ էին տանում կատուին ընծայ, սուլթանին նուէրներ տանող սարուկների, խոնարհ հպատակներին նման:

Երբ մօտեցան կատուին, խորը գլուխ տուին. «Քեզ մենք երախտապարտ ենք, ասացին, դու մեր բարի տէրն ես»:

Կատուն հեղութեամբ ընդունեց ընծան ու ասաց այսպէս.

—Ես ձեզ սիրում եմ այժմ. ահա, Աստուած էլ գիտէ, մուկ ուտել այսուհետեւ ես ընդմիշտ թողնու ¹⁾ եմ արել և Աստուծոց շնորհակալ եմ, որ իր զղջացող աղօթողին անօթի չէ թողնում: Քանի օր է, որ ծոմ եմ, այժմ կ'ուտեմ ձեր բերածները... բայց, ինչո՞ւ այդպէս հեռու էք կանգնել. մօտ եկէք, սիրելիք, կողքիս նստեցէք, որ ձեզ լաւ պատուեմ, բերածներիդ համար շնորհակալ լինեմ:

Մկները թէև մօտեցան, բայց դողում էին, սաստիկ վախենում:

¹⁾ Պարսկական չափ—12 ֆ. ²⁾ Աչքալուսանքի ընծայ.

¹⁾ Պօսք եմ տուել չանեկու:

Եւ իրաւունք էլ ունէին թշուառները: Հէնց որ մօտ գնացին, կատուն փէհլիւանի նման ոստնեց, ընկաւ նրանց մէջ, ընտրեց չաղերին, երկուսին մի թաթովն սպանեց, երկուսին՝ միւսովը և մէկին էլ, առիւծի նման—ատամներով:

Հազիւ երկուսը միայն մազապուրծ փախան և մկներին այս բօթը տարան:

—Ի՞նչ էք նստել, գոռացին նրանք, ո՞վ մկներ, անազնիւ կատուն մեզ՝ անմիտներին՝ խորամանկ կեղծաւորութեամբ խաբեց. մոլլա է դարձել, իրաւ է, բայց առաջ, որ մի մի հատ էր բռնում մեզ, այժմ, մոլլա դառնալուց ի վեր՝ հինգ-հինգ է բռնում...

Մկները առին ու վրայ եղան, սկսեցին ողբալ ու վայել, իրանց գլխաւորներն ախուր մահը սգալ:

Յետոյ, խօսքը մէկ արին և ելան, իրանց թագաւորին, որ Բիրմանումն էր, դանդատի գնացին:

Պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէ՞ս նրանք ողբ ու կապանով, կուրծքները ծեծելով, արտասուք թափելով սուլթանի մօտ հասան:

Մկների Շահը նստել էր գահի վրայ:

—Մեծ ես դու արքայ, գոչեցին դանգաւորները—մեր տէրն, իշխանն ես, արդարութիւն արա մեզ... Կատուն այն անհղ, խորամանկ ու կեղծ՝ սաստիկ ջարդում է մեզ: Առաջ, քանի մոլլա չէր, մէկ-մէկ էր ուտում մեզ. այժմ, բարեխառն դարձած, աղօթք անելով՝ հինգ-հինգ է ուտում, մեզ պատառտում:

Շահը վայրացաւ՝ եռացող ջրի նման, հրամայեց խնամել եկողներին և ասաց.

—Մի վախե՛աք, ես մի այնպիսի մեծ վրէժ հանեմ այդ կատուններից, որ անունս յաւիտեան երգերի մէջ գովասանուի:

Դանգաւորները, որ իրանց հետ էին բերել սպանուած մկների ֆնացորդները, մեծ սուգ-շիւանով թափօր կալմեցին, տարան թաղեցին: Թագաւորը հրամայեց հալուա եփել տալ, սգուորներին ու յուղարկաւորներին ուտեցնել-մխիթարել:

Եւ երբ վերջացել էր այդ էլ, Շահը գահ նստեց ու հրամայեց որ ամեն կողմից գան ու հաւաքուին զօրք հարիւր-հազար:

Ու հաւաքուեցան մեծամեծները, խորհրդի նստան:

—Ո՞վ զօրապետներ, գուր մեծ իշխաններ, ճառ. խօսեց աւրջան՝ կատուն անիրաւ պետութիւնս քարուքանդ արեց, հրպատակներն կերաւ, ոչնչացրեց. ի՞նչ է արժան, որ մենք ձեռնարկենք:

Մեծամեծները զլուխնին խոնարհեցրին.

—Տէր, ասացին նրանք—կատուն ճարպիկ է, զօրեղ, խորամանկ, ի՞նչ կարելի է անել:

—Ահա թէ ինչ, ի՞նչ էք վախենում... գնացէք, զօրքը յառաջ տարէք և կատունն բռնեցէք:

Եւ այն ժամանակ, ամեն կողմից հաւաքուեց 330,000 զօրք՝ բոլորը նետերով, հրացան-թնդանօթներով: Վաշտ առ վաշտ, ձիաւոր և հետեակ, փողերը հնչեցնելով՝ կազմ-պատ-րաստ եկան, արքային շուրջը ժողովեցան:

Բայց յառաջ քան կռուի ելնելը, Շահը հրամայեց որ մի ճարպիկ մուկ դետղանութեան դնայ կատուի մօտ:

Ու յանձնեցին այդ պաշտօնը, յիրաւի, ճարպիկներէից ամենաճարպիկին: Շահն ասաց նրան.

—Կերթաս աւազակի մօտ, կասես՝ «Անպիտան, եկ Շահի ձեռքն համբուրիր, թողութիւն ինդրիր, ապա թէ ոչ՝ կռուի պատրաստուիր»:

Դեսպանը քաջաբար, անապատի կարճ ճանապարհով, քամիի նման եկաւ ու կանգնեց զոդ կատուի առաջ:

—Է՛յ, կատու աւազակ—գոչեց նա հեռուից—չլինի թէ ինձ վրայ էլ յարձակուես. իմացիր, դեսպան եմ ես մկների ամենագորեղ սուլթանի կողմից. ահա ասում եմ, որ կամ պիտի դաս, Շահի ձեռքն ու ոտքը համբուրես, հպատակ դառնաս, և կամ կռուի պատրաստուես. թէ դու առիւծ ես՝ մենք էլ վագր կը լինենք, զլուխդ կը թռցնենք...

Կատուն վեր ոտնեց.

—Խորիր, կանչեց. ձեր Շահը շատ... է կերել...

Ասաց և լուր ուզարկեց Խորասան՝ բոլոր կատուներին, որ հաւաքուին, մկների դէմ կռուի ելնեն, նրանց ոչնչացնեն:

Եւ ահա ամեն կողմից կատուները ձիաւորուած, առիւծների նման հաւաքուեցին: Մկներն էլ միւս կողմից, բիւրաւոր թուով առաջ եկան, Աստուած կանչելով մօտեցան ու կռիւն սկսեց...

III

Կատուները նետով, մկները՝ թնդանօթներով այնքան միմեանց զարկին և գետնի վրայ այնքան զիակներ փռեցին, որ ձիերն այլևս ոտքեր զնելու տեղ չունէին:

Կռուի թունդ տեղում, կատուների զօրավարներից մէկը քաջաբար ինքն-իրան ձգեց մկների մէջ, շատերին ջարդեց, շատերին փախցրեց, բայց ինչպէ՞ս եղաւ, ոտքը սայթաքեց, ընկաւ և մկները շրջապատեցին և զերի տարան:

Զօրավարի այդ անկումը կատուներին մէջ յուսահատութիւն ձգեց և նրանք փախան: Մկները յաղթել էին:

Այնուհետև դու պէտք է տեսնէիր, թէ որպէ՛ս մկները թմրկահարեցին, շեփոր փչեցին և ուրախացան:

Գերի կատուին էլ մի լաւ ջարդեցին, ամեն կողմից կծուեցին, թաթերը միմեանց կապեցին, սուլթանի առաջը տարին:

Սուլթանը յաղթական՝ ելաւ, նստաւ գահ, ու այնտեղից նայեց գերի կատուին:

—Ո՛վ լիբր, կանչեց նա. այդ դ՞ու էիր որ իմ զօրքին ջարդու՞մ էիր, դու ուրեմն չվախեցա՞ր ինձնից՝ մկների անկող թագաւորից:

Կատուն վախեցած սաստիկ այդ գոռ խօսքերից, գլուխը ծռեց և մեղաւորի նման լուռ մնաց քիչ յետոյ, աղաչեց. «Ճատուկդ եմ», ասաց՝ «մի՛ սպանէք ինձ, ձեր ծառան կը լինիմ ընդ միշտ»:

Բայց Շահը մնաց անողոր, հրամայեց որ տանին նրան կախաղան հանեն, որպէսզի բոլոր կատուները տեսնեն և սարսափեն:

Բերին փղերը, Շահը նստեց վրան, զօրքերը մեծ հանդիսով առաջ ընկան, թափոր կազմեցին ու կատուին կախելու տարին:

—Շահաւ, ձայնեց սուլթանը դահճին. մօտ գնա, կախիր աւազակին, յետոյ կտոր-կտոր կանես նրա մարմինը:

Եւ ի՞նչ էք կարծում. եղաւ որ մկներին մէջ բարեխօս, կատուին ազատելու միջնորդ գտնուեց, եկաւ Շահի ոտքերն ընկաւ, երաշխաւորեց:

Բայց Շահը չընդունեց այդ և գոռաց.

—Կախէք, կախէք չարագործին...

Բայց... երեւակայեցէք, «կախէք» ասելը հեշտ էր, սակայն ոչ մի մուկ սիրտ չարաւ կապուած կատուին մօտենալ, չուանը նրա վրիզը ձգել, դահճի պաշտօնը կատարել:

Ու կատուն մնաց առանց կախուելու:

—Ա՛խ դուք վախկոտներ, գոռաց սուլթանը. արժանի էք որ ձեզ մկներն ուտեն. հեռու կացէք և տեսէք թէ ես որպէ՛ս երկու կտոր կ'անեմ այդ աւազակին:

Ասաց, սուրը դուրս բաշեց և կատուի վրայ վազեց: Մինչ այդ, կատուն յաջողել էր կռժելով՝ թաթերը կապից ազատել: Եւ երբ թագաւորը մօտեցաւ, մի ոտտիւնով վրայ պըծաւ, բըռնեց մկների արքային ու բերնի մէջն առաւ:

—Աստուած գթան մեզ... Կանչեցին բոլոր մկները ու մի-
մեանց գլխի վրայով, տալն ու վրայ եղած՝ փախնելու ելան:

Փախչող-փախչողի էր:

Կատուն երկու հարուածով Մուկ-արքային պատառոտեց,
յետոյ ցատկեց, միւս մկները միջից այնքան կոտորեց, որ բիշ
յետոյ այլ ևս ոչ մի մուկ չմնաց մէջտեղ. ամենքը փախան,
մի-մի ծակ մտան...

Այսպէս էր ահա, որ կատուն միշտ կատու մնաց և մըկ-
ները միշտ մուկ...

Իսկ եթէ կուզես իմանալ, թէ ո՞վ զրեց այս տարօրինակ
առակը՝ հեղինակի անունն է Էօբէյդը Զաքանի:

Ազատ փոխադրութիւն պարսկերէնից

Վ. Փափագեանի

ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՍԱ- ՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

I

Յայտնի է, որ պատմական զանազան շրջաններում մարդկային հասարակութիւնների մէջ տիրել են տարբեր քաղաքական ձևեր, կամ քաղաքական պիստեմներ: Այդ պիստեմների փոփոխութիւնները, նրանց աստիճանական զարգացումը միշտ համապատասխանել և հետևել են հասարակութիւնների ներքին սոցիալական կեանքում կատարուող փոփոխութիւններին ու զարգացմանը: Մարդիկ, միշտ և ամեն տեղ ենթարկուած լինելով գոյութեան կռուի անողոր օրէնքին, աշխատում են անընդհատ գիտակցաբար և անգիտակցաբար զարգացնել իրանց արդիւնագործական ոյժերը (Produktivkräfte): Նայած այդ արդիւնագործական ոյժերի գրութեան, ուրիշ խօսքով, նայած այն բանին, թէ ի՞նչ միջոցներով, կամ գործիքներով և ի՞նչ ձևով են մարդիկ զանազան ժամանակներ հայթհայթել իրանց ազրուստը, արդիւնագործել իրանց գոյութեան համար անհրաժեշտ բարիքները, հասարակութեան մէջ զանազան ժամանակներ տիրել են տարբեր արդիւնագործական յարաբերութիւններ (Produktionsverhältnisse) տարբեր դասակարգային բաժանումներ (Klassengliederung): Այդ դասակարգերի փոխազդեցութիւնը, նրանց անխուսափելի կոիւր միմեանց դէմ կազմել են միշտ համապատասխան պատմական շրջանների բովանդակութիւնը և պայմանաւորել են, վերջին հաշուով, քաղաքական կազմակերպութեան այս կամ այն ձևի տիրապետութիւնը:

Այդ պատճառով, որեւէ պատմական շրջան կամ քաղաքական սիստեմ լաւ հատկանայու համար, անհրաժեշտ է ամենից առաջ ծանօթանալ այդ շրջանում տիրող արդիւնագործական սիստեմի և հասարակութեան դասակարգային կազմի հետ: Յունական ու հռոմէական անտիկ քաղաքական կազմը յենւում էր ամբողջովին այն ժամանակ տիրող ստրկական տնտեսութեան վրայ, և հնադարեան պատմութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ

այն ժամանակ գոյութիւն ունեցող երկու գլխաւոր դասակարգերի՝ ստրուկներին և ազատների, նրանց դասակարգային կրօններին պատմութիւնը: Միջնադարեան Ֆէօդալական պետութիւնը կարելի է հասկանալ նոյնպէս միմիայն աչքի առաջ ունենալով այդ ժամանակուայ արդիւնաւործական սխտեմը՝ մանր գիւղացիական և արհեստաւորական արդիւնաւործութիւնը և միջնադարեան դասակարգերի՝ գլխաւորապէս հողատէր-ազնուականութեան և ճորտ-գիւղացիութեան յարաբերութիւնները:

Ժամանակակից քաղաքացիական, կամ բուրժուական պետութիւնն էլ (etat civil, bürgerlicher Staat), ունի իր յատուկ արդիւնաւործական սխտեմը և իր յատուկ դասակարգային բաժանումը: Այդ սխտեմը, ինչպէս յայտնի է, կապիտալիստական արդիւնաւործութիւնն է, իսկ այն դասակարգերը, որոնց փոխադրեցութիւնը լցնում է ժամանակակից եւրոպական պետութիւնների ամբողջ սոցիալական ու քաղական կեանքը, կազմում են գլխաւորապէս բուրժուազիան և պրոլետարիատը:

Ներկայ տեսութեան նպատակներից գուրս է՝ խօսել կապիտալիստական արդիւնաւործութեան եղանակի մասին: Մենք կը զբաղուենք այստեղ երկրորդ ինչքով, կը փորձենք բնորոշել մի քանի ընդհանուր դժերով, ժամանակակից դասակարգերի պատմական ծագումը և նրանց ներկայ վիճակը:

Մենք կը սկսենք պրոլետարիատից, որ ներկայիս ամենաստորին և ամենաուշագրաւ դասակարգն է:

Բայց նախ մի քանի խօսք ընդհանրապէս ժամանակակից հասարակութեան դասակարգային կազմի մասին:

Ժամանակակից բուրժուական հասարակութեան մէջ աչքի են ընկնում ամենից առաջ, ինչպէս ասացի, երկու մեծ դասակարգեր, կապիտալիստ դասակարգը կամ բուրժուազիան և պրոլետարիատը: Բայց կայ և մի ուրիշ բաւական մեծ դասակարգ, որ մնացորդ է նախկին Ֆէօդալական շրջանից, բայց բաւական նշանաւոր դեր է կատարում ժամանակակից հասարակական-քաղաքական կեանքում: Այդ՝ ազնուական կամ հողատէր դասակարգն է: Ո՞րոնք են այդ երեք դասակարգերի յատկանիշները, ի՞նչն է, որ այդքան խիտ ու որոշ կերպով բաժանում է միմիանցից այդ դասակարգերը և այդքան ուժեղ անտագոնիզմ ու երբեմն այդքան կատաղի կրօն է առաջացնում նրանց մէջ:

Հողատէր դասակարգի գոյութեան աղբիւրը կազմում է, ինչպէս յայտնի է, նրա հողային կամ կալուածային հասոյթը (Grundrente): Դրամատէր կամ կապիտալիստ

դասակարգը տալը և է իր կապիտալի շահով (Profit), իսկ բանուոր դասակարգը՝ իր ստացած աշխատավարձով: Ահա թէ ինչն է, որ տարբերում է բաժանում է միմեանցից այդ երեք դասակարգերը: Բայց այդ դեռ բաւական չէ. բաժանելուց յետոյ նա միևնոյն ժամանակ հակադրում է միմեանց այդ դասակարգերը և անխուսափելի կերպով կռիւ է առաջացնում նրանց մէջ: Հոգատէրը իր հասոյթները ստանում է կապիտալիստից և բանուորից: Առաջինին՝ նա հող է տալիս՝ տուն և գործարան շինելու համար. երկրորդին՝ տուն է տալիս բնակուելու համար: Այդպիսով նա խլում է՝ կապիտալիստից՝ նրա շահի մի մասը և բանուորից՝ նրա աշխատավարձի մի մասը: Զգտելով աւելացնել կամ պոնէ պահպանել իր արդիւնքները, հոգատէրը ակամայից ընդհարւում է միւս երկու դասակարգերի շահերին: Կապիտալիստն էլ իր կողմից ամենայն իրաւամբ պաշտպանելով իր շահերը, աշխատում է որքան կարելի է քիչ հասոյթ տալ հոգատէրին և քիչ աշխատավարձ բանուորներին. իսկ բանուորները աշխատում են, որքան կարելի է շատ աշխատավարձ ստանալ կապիտալիստից և որքան կարելի է քիչ վրձարել հոգատէրին: Այդպիսով ամբողջ ազգային եկամուտը (Nationaleinkommen) ներկայ հասարակութեան մէջ բաժանւում է երեք դասակարգերի մէջ, և մի դասակարգի արդիւնքների աճումը անհրաժեշտօրէն նշանակում է միւս դասակարգերի արդիւնքների նուազումը: Ահա այդ հանգամանքն է, որ հակառակ բարեսիրտ ու խաղաղասէր մարդկանց «ազգային» քարոզներին, անհրաժեշտ և անխուսափելի է դարձնում ներկայումս ամեն մի ազգի մէջ առանձին դասակարգերի փոխադարձ կռիւը, — կռիւ՝ յանուն որոշ բաժնի՝ ազգային եկամուտի մէջ:

Բայց այդ կռուի մէջ բոլոր դասակարգերի շահերը, նրանց յաղթութեան կամ պարտութեան գրաւականները միատեսակ չեն: Կռուի և յաջողութեան պիտուոր գէնքը արդիւնազորութեան միջոցներն են (Produktionsmittel) ներկայումս՝ հողը և կապիտալը, որ պատկանում են սեփականատէր դասակարգերին, ազնուականութեանը և բուրժուազիային. մինչդեռ պրոլետարիատը, գուրկ լինելով ամեն սեփականութիւնից, կռուի ասպարէզ է մտնում առանց որեւէ զէնքի, ապաւինելով միմիայն իր բազումների ոյժին: Պարզ է, որ յաղթութիւնը պէտք է լինի ուժեղի կողմը, և որ պարտուողը և տուժողը՝ ներկայ պայմաններում, պէտք է լինի բանուոր դասակարգը: Եւ հէնց այդ է, որ ցոյց է տալիս մեզ ամբողջ ժամանակակից եւրոպական իրականութիւնը: Ամեն տեղ մենք տեսնում ենք, որ սեփականատէր դասակարգերը անսահ-

ման իշխում են պրոլետարիատի վրայ: Ամեն տեղ պետական մարմինները, ամբողջ օրէնսդրութիւնը, բոլոր հասարակական-իրաւական հիմնարկութիւնները ծառայում են բուրժուազիայի ձեռքին իբրեւ զէնք՝ նուիրադրածելու մասնաւոր սեփականութեան «սրբազան» ու «անձեռնմխելի» իրաւունքը, ամրացնելու և յաւերժացնելու կապիտալիստական շահագործութեան հրէշաւոր հիմունքները:

Ի՞նչպէս է ստեղծուել իրերի այդ դրութիւնը և ի՞նչ ազդեցութիւն ունի նա ժամանակակից ժողովուրդների կեանքի վրայ,—այդ ցոյց կը տայ մեզ առանձին դասակարգերի պատմութիւնը և նրանց վիճակը՝ ներկայ հասարակութեան մէջ: Այս առաջին յօդուածում մենք կը խօսենք, ինչպէս առաջինը, յատկապէս պրոլետարիատի մասին: Մենք չենք շօշափի այստեղ այն բոլոր խնդիրները, որ կապուած են այդ դասակարգի աճումնալուծման և գոյութեան հետ, չենք կարող խօսել նրա պատմական միասնային, նրա դասակարգային կռուի և այդ կռիւն ղեկավարող քաղաքական կուսակցութեան մասին, և այլն: Մենք կանգ կ'առնենք միայն, համառօտ կերպով, նրա ծագման պատմութեան վրայ և կը ներկայացնենք, կրկնում ենք, մի քանի ընդհանուր գծերով, նրա վիճակը, նրա գոյութեան նիւթական պայմանները ներկայ հասարակութեան մէջ:

II

Պրոլետարիատի ծագումը անբաժան կերպով կապուած է բուրժուազիայի, խոշոր արդիւնաբերութեան, առ հասարակ ածրող ժամանակակից հասարակութեան ծագման հետ: Միջին դարերում, ֆեօդալական հասարակութեան մէջ, որի արգանդում ծնունդ է առել ժամանակակից բուրժուական հասարակութիւնը, — ինչպէս յայտնի է, շատ աննշան զեր էին կատարում արհեստը և վաճառականութիւնը: Եւրոպական ժողովուրդների գոյութեան գլխաւոր աղբիւրը հողն էր և հողագործութիւնը. (և հէնց այդ էր պատճառը, որ հողատէր, կամ ազնուական դասակարգը այնքան մեծ ոյժ էր ներկայացնում միջին դարերում): Ժամանակի ընթացքում, թէ արհեստները և թէ վաճառականութիւնը աւելի ու աւելի զարգանում էին: XIV և XV դարերի ընթացքում տեղի ունեցան մի շարք համաշխարհային զէպրեր, որոնք արժատապէս յեղափոխեցին եւրոպական ժողովուրդների կեանքը: Այդ զէպրերն էին. 1) նաւագործութեան ուժեղ զարգացումը և կողմնացոյցի գիւտը, որ հնարաւորութիւն տուեց եւրոպացիներին դուրս գալ ազատ

ծովը և նոր երկիրներ փնտռել նրա խորքերում. 2) Ամերիկայի գիւտը, որ մի նոր ընդարձակ շուկայ բացեց եւրոպական վաճառականութեան համար և որտեղից անհուն քանակութեամբ ոսկի և արծաթ հոսեց դէպի Եւրոպա. 3) ծովային ճանապարհի գիւտը դէպի Հնդկաստան, որ հնարաւորութիւն տուեց եւրոպացիներին փոխանակ ցամաքով, ուրիշ ազգերի միջնորդութեամբ ու թանկ գնով ստանալու այնտեղի ապրանքները, անմիջական վաճառականական յարաբերութիւններ սկսելու այդ երկրի հետ. 4) վառօդի և հրաձիգ ղէնքերի գիւտը, որ հնարաւորութիւն տուեց, մի կողմից՝ հեշտութեամբ տիրանալու նոր գտած երկրներին, և միւս կողմից՝ սանձահարելու ֆէոդալական իշխանների կամայականութիւններն ու աւազակութիւնները և ուժեղ կենդրոնական իշխանութիւն ստեղծելու եւրոպական երկրներում: Դրանց պէտք է աւելացնել թղթի և տպագրութեան գիւտը և այլն:

Այդ բոլոր գիւտերը մինչև հիմքերը ցնցեցին եւրոպական ժողովուրդների տնտեսական կազմը և միանգամայն կերպարանափոխեցին նրանց ամբողջ կեանքը: Վաճառականութիւնը ըսկըսեց զարգանալ հսկայական քայլերով: Հողի, այդ «անշարժ կայքի» կողքին, որը մինչև այդ միակ արդիւնաբերութեան միջոցն էր, երևան եկաւ և սկսեց դեր կատարել մի նոր արդիւնաբերութեան միջոց. «շարժական կայքը»՝ փողը: Բայց նոր երկրներից և նոր հարստութիւններից կարող էր օգտուել պարզ է, միայն ունեւոր դասակարգը, վաճառականութիւնը, որը հնարաւորութիւն ունէր սեփական նաւեր ձեռք բերելու և ճանապարհորդելու դէպի այդ հեռաւոր երկիրները: Այդպիսով նախկին հողատէր դասակարգի կողքին ծնունդ առաւ մի նոր ուժեղ փողատէր դասակարգ, որը ժամանակի ընթացքում սկսեց կրել մեզ յայտնի բուրժուազիա անունը: Մինչև այդ վաճառականութիւնը, ինչպէս յայտնի է, միջնորդի դեր էր միայն կատարում, միջնորդի՝ արդիւնաբերողի և սպաւողի միջև: Վաճառականութիւնը՝ բառի բուն նշանակութեամբ՝ առ և տուր էր: Իսկ այժմ նրա առաջ բացում էր մի նոր ասպարէզ՝ եւրոպական մանր արդիւնաբերողները, գիւղացին և արհեստաւորը, անկարող էին այնքան ապրանք արդիւնաբերել, որով կարելի լիներ բաւարարութիւն տալ նոր բացուած ընդարձակ շուկաներին: Վաճառականները, որոնք իրանք ամենից լաւ ճանաչում էին այդ շուկաների պահանջները և իրանց ձեռքին եղած ահագին դրամական միջոցներով հնարաւորութիւն ունէին աւելի խոշոր արդիւնաբերութիւն սկսելու, բնականօրէն պէտք է իրանք ձեռնարկէին այդ գործին: Նրանք սկսեցին գործարաններ հիմնել

և հիմք դրին այդպիսով խոշոր մասսայական արդիւնաբերութեան:

Բայց այդ տեսակ արդիւնաբերութեան համար հարկաւոր էին աշխատող ձեռքեր: Կեանքը արդէն հոգացել էր այդ մասին և պատրաստել էր այն տարրը, որից պէտք է օգտուէին կապիտալիստները: Այդ՝ սաստկացած մրցման, փողային տնտեսութեան առաջ բերած յեղափոխութեան անմեղ զոհերն էին, իրանց կտոր հողից և տնտեսութիւնից զրկուած նախկին մանր արդիւնագործները: Զուրկ ամեն բանից և օժտուած միմիայն բնատուր Ֆրիդրիսկան ոյժով, աշխատելու ընդունակութեամբ, նրանք թափուեցին այդ գործարանները, որպէսզի, ծախելով իրանց բանուորական ոյժը, կարողանան պահպանել իրանց գոյութիւնը: Այդպիսով ծնունդ առաւ մեղ զբաղեցնող պրոլետարիատը, այն դասակարգը, որը, ինչպէս արդէն գիտենք, ոչ մի սեփականութիւն չունի և ապրում է միայն կապիտալիստներից ստացած աշխատավարձով:

Սկիզբներում այդ տեսակ սեփականագուրկ մարդկանց թիւը քիչ էր, և բաւարարութիւն չէր տալիս արդիւնաբերութեան պահանջներին: Բայց նոյն «կեանքը» նորից օգնութեան հասաւ կապիտալիստներին: Փողային տնտեսութեան զարգացումը քաղաքներում և այդ քաղաքների հսկայական աճումը ազդեցութիւն ունեցան նաև գիւղական տնտեսութեան վրայ: Քաղաքները պահանջում էին հում նիւթ, փայտ, բուրդ, վուշ և այլն: Այդ բանի շնորհիւ գիւղական արդիւնագործութիւնը հետըհետէ աւելի ու աւելի զառնում էր ապրանքային արդիւնագործութիւն, այսինքն արդիւնագործութիւն, որը նշանակուած է ոչ թէ սեփական անմիջական կարիքներին բաւարարութիւն առնու, այլ վաճառելու և փող վաստակելու համար: Փողը մուտք գործեց այդպիսով և սկսեց դեր կատարել նաև գիւղական կեանքում: «Այդ հանգամանքը, նկատում է Կառլսկին, մի կատարեալ դժբախտութիւն էր գիւղացիների համար: Փողը գրգռում էր նրանց կեղերիչների՝ հողատէրերի և կառավարութեան ազահութիւնը: Եթէ մինչև այդ բնական տնտեսութեան ժամանակ նրանք վճարում էին իրանց հարկերը աւելորդ բնական բերքերով, նրանք պէտք է վճարէին այժմ փողով: Բնական բերքերից կարելի էր վերցնել միայն այնքան, որքան կարելի էր անմիջապէս սպառել, իսկ փողի համար, ի հարկ է, ոչ մի սահման գոյութիւն չունի:» Եւ այդ ժամանակուանից գիւղացուն սկսեցին անխնայ կողոպտել: Վերցնում էին նրանից ոչ միայն այն, ինչ որ մնում էր նրա գրպանում անհրաժեշտ կարիքները հոգալուց յետոյ, այլ բոլորը, ինչ որ

կարող էին: Գիւղացիները ընտանիքները և տնտեսութիւնները սկսեցին արագ քայքայուել: Մի քանի յուսահատ ճիւղերից յետոյ, հաւաքական դիմադրութեան, փոքրիկ ապստամբութիւնների անհետեանք փորձերից յետոյ, նրանք ստիպուեցին թողնել իրանց տուն-տեղը և փախչել գէպի քաղաքներ:

Դրան աւելացաւ և մի ուրիշ հանգամանք: Նոր, լայնացած շուկաներին բաւարարութիւն տալու համար քաղաքներում սկսուած խռոք, մասսայական արդիւնադրծութիւնը անհրաժեշտ դարձրեց նոյն տեսակ խռոք արդիւնադրծութիւն հաւ գիւղական տնտեսութեան մէջ: Հողատէրերը, ազնուականները, փորձեցին գիւղերում անել նոյնը, ինչ որ վաճառականները անում էին քաղաքներում: Աշխատաւոր ձեռքերի պակասութիւն չէին գտնում: Ծորա գիւղացիների բազմութիւնը ամբողջովին նրանց տրամադրութեան տակ էր: Հողադրծութիւնից ազնուականները սկսեցին անցնել անտնապահութեան և անտնային տնտեսութեան, որպէսզի քաղաքների համար բուրդ և փայտ արդիւնաբերեն: Այդ նոր գործի համար նրանց մինչև իսկ աւելի քիչ էին հարկաւոր աշխատաւոր ձեռքեր, քան մինչև այդ հողագործութեան համար: Բայց դրա փոխարէն նրանք սաստիկ կարիք էին գպում նոր ազատ հողերի՝ անասնապահութեան համար:

Այստեղ բացւում է մեր առաջ պատմութեան ահեղ ու արիւնալի կշիռից մէկը, որ յայտնի է սկզբնական աղուծուլացիա՝ հարստութիւնների կուտակումն՝ անուշով, և որ այնպիսի վարպետութեամբ նկարագրել է Մարքսը իր անմահ «Կապիտալի» մէջ^{*}): Իրանց այդ հողի կարիքը լրացնելու համար, ազնուական-կալուածատէրերը մի բարբարոսական անգթութեամբ սկսեցին հալածել իրանց գիւղացիներին, քանզի նրանց օջաղները, աւերել ամբողջ համայնքներ, քշել գիւղացիներին իրանց դարաւոր բնակավայրերից, որպէսզի իւրացնեն այդպիսով տաճարուած հողերը: Խաբեբայութիւնը, թաւանը, աւաղակութիւնը, հրդեհածգութիւնները և բռնութիւնը՝ իր բոլոր տեսակներով, գործում էին գիւղացիների դէմ անասնաձ վայրագութեամբ: Եւ այդ սոսկալի ոճրագործութիւնները, որ կատարում էր իշխող ու արտօնեալ փոքրամասնութիւնը՝ աղղաբնակութեան իրաւազուրկ մեծամասնութեան դէմ, շարունակւում էին XVI դարից սկսած՝ մինչև XVIII դարի վերջերը: Կառավարութիւնները հւրոպական լուրս երկրներում, որոնք, եթէ հաւատանք պետական իրաւունքի թէօրեաիկներին, բարձր են կանգնած

^{*}) «Kapital» հատ. 1, գլուխ վերջին:

բոլոր գասակարգերից և կոչուած են պաշտպանելու արգարու-
թեան սկզբունքը գասակարգերի փոխադարձ յարաբերութիւննե-
րի մէջ ու հոգալու ընդհանուրի բարօրութեան համար,— ոչ
միայն չէին զիմադրում ազնուականութեան այդ բարբարոսու-
թիւններին, այլ, ընդհակառակը, ամեն կերպ նպաստում էին
նրանց՝ իրանց հեղինակաւոր միջամտութեամբ։ Մարքսը, խօսե-
լով անգլիական գիւղացիութեան էքսպրոպրիացիայի մասին,
մի շարք վերին սաստիճանի պերճախօս պատմական դոկումենտ-
ներով, կայսերական և պարլամենտական օրէնքներով ու կար-
գադրութիւններով, ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ սոսկալի դեր է կա-
տարել այդ խնդրում անգլիական կառավարութիւնը։ Մի կողմ
թողած եկեղեցական կալուածներին և պետական հողերի անա-
մօթ կողոպուտը, որ կատարուել է ազնուական կալուածատէ-
րերի կողմից՝ կառավարութեան անմիջական աջակցութեամբ
լէնդլորդները 1801 թուից մինչև 1831-ը պաշտօնապէս խլել
են գիւղացիներից 3,511,770 ակր համայնական հող և պար-
լամենտական ճանապարհով՝ նուիրել են իրանր իրանց, առանց
մի կոպէկ վարձատրութիւն տալու կողոպտուած գիւղացինե-
րին*)։ Մինչդեռ վաճառականները հարստութիւններ էին զի-
ղում թալանելով ու աւերելով նոր գտած երկիրները՝ եւրոպա-
կան դադութները, Փէօդալական ազնուականութիւնը թա-
լանում և կողոպտում էր իր սեփական հպատակներին։ Ինչպէս
առաջինները, նոյնպէս և այդ վերջինը կանգ չէ առնում ոչ մի
միջոցի առաջ։ Եւ այդ բոլորի հետևանքը եղաւ այն, որ երկի-
րը լցուեց անտուն ու անտէր, դոյութեան ամեն աղբիւրից զըր-
կուած, թշուառ բազմութիւններով։ Աղքատութիւնը, սովը, ա-
ւաղակութիւնը թաղաւորեցին մասսաների մէջ։ Սյգ մասսանե-
րից շատերը ուղեւորուեցին դէպի քաղաքները գործ ու աշխա-
տանք գտնելու յոյսով։ Նրանք դարձան այդտեղ գործարանա-
կան բանուորներ և լրացրին այդպիսով այն պակասը, որ
զգում էին մինչև այդ՝ կապիտալիստները։

Այդպէս ստեղծուեցին հողազուրկ, սեփականազուրկ,
«թուշուռի նման ազատ» պրոլետարիների լեգէօնները։ «Փամա-
նակալից կապիտալիստական արդիւնագործութիւնը, ասում
է այդ առիթով Կարլ Կաուցկին, ստեղծուեցաւ բռնի էքսպրո-
պրիացիայի միջոցով, մի այնպիսի կատաղի ու արիւնահեղ
յեղափոխութեամբ, որի նմանը դեռ չէր տեսել համաշխարհային
պատմութիւնը։ Ի հարկէ այդ յեղափոխութիւնը հարուստների
և ուժեղների յեղափոխութիւն էր, ուղղուած՝ թոյլերի ու աղ-

*) Ibid.

քատները դէմ, և այդ պատճառով այն դարեշրջանը, երբ կատարուում էր այդ յեղափոխութիւնը, հռչակուած է պատմաբանների կողմից, որպէս հումանիզմի և մտքերի ազատագրութեան դարեշրջան: Ներկայումս ամենից շատ գործում են այդ մասին նրանք, որոնց վրայ սարսափ են ազդում պրոլետարիատի յեղափոխական ձգտումները: Բանուորական մասսաների էքսպրոպրիացիան, նրանց անջատումը սեփական արդիւնագործութեան միջոցներից, նրանց պրոլետարականացումը, անհրաժեշտ նախադրմանն էր կապիտալիստական մասսայական արդիւնագործութեան, բայց ինչպէս միշտ, նոյնպէս և այս դէպքում, առաջաւոր դասակարգերը չբաւականացան պատսիւ, հանդիսատես դերով իրանց աչքի առաջ բնական անհրաժեշտութեամբ կատարուող զարգացման վերաբեմամբ: Նրանք դիմեցին ոյժի օգնութեան՝ իրանց շահերը պաշտպանելու և այդ զարգացման պրոցեսը արագացնելու համար: Կապիտալիստական հասարակութեան ծնունդը ժամանակ նրա մանկարար-ձուհին ընտելութիւնն էր՝ իր ամենատպել և վայրենի ձեւերով:

III

«Սկզբնական ակումուլացիայի» այդ գեղեցիկ իդիլիան կատարուում էր, ինչպէս գիտենք, ֆէօդալական պետութեան սիրասուն հովանու տակ: Ժամանակի ընթացքում այդ պետութիւնը, որ այնքան նպաստաւոր էր սկզբներում accumulation-ի հերոսների համար, փոխանակ նպաստելու արդիւնագործական ոյժերի զարգացման, խոչընդոտ հանդիսացաւ նրանց համար: «Սկսուեց սոցիալական յեղափոխութեան դարեշրջանը» *)— հասունացած ու ամբապնդուած նոր «տնտեսական ստրուկտուրը» ժայթքեց հրաբուլխի նման և օդը ցնդեցրեց իր վրայ ծանրացած ու կապարի նման իրան ճնշող հին, ֆէօդալական «իրաւական վերնաշէնը»: Ծնունդ առաւ ժամանակակից բուրժուական պետութիւնը, որը միանգամայն փոխեց իրերի դրութիւնը: Նա ստեղծեց նոր, աւելի լոյեալ ձեւերը տնտեսական զարգացման համար: Նա իրադործեց բուրժուական լիբերալիզմի «ազատութիւն, հաւասարութիւն և եղբայրութիւն» հնչող երեք նշանաբաններից մէկը— «ազատութիւնը»... շահագործութեան համար— և աւելորդ դարձրեց այն բուն միջոցները, որ գործադրում էր մինչև այդ՝ ֆէօդալական պետութիւնը: Տնտեսական զարգացումը առաջ դնաց տնտեսակալի շրջապատութեամբ: Մանր արդիւնաբերութեան անկումը և գիւղերի դիֆ-

*) Ibid.

Ֆերենցիայի պրոցեսսը այնպիսի ահաւոր չափեր ընդունեցին, որ խոշոր արդիւնաբերութիւնը, չնայած իր հսկայական ծաւալման, չէր կարողանում կլանել իր մէջ ահագին մասսաներով պրոլետարականացող ազգաբնակութիւնը: Եւ որքան առաջ էր գնում տնտեսական զարգացումը, որքան լայնացնում էր իր տիրապետութեան շրջանը կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը, այնքան աւելի ու աւելի աճում ու ստուարանում էին պրոլետարիատի շարքերը:

Ներկայումս եւրոպական համարեա ըրոր երկրներում պրոլետարիատը կազմում է արդէն ազգաբնակութեան ահագին մեծամասնութիւնը: Դրա մասին վկայում են այդ երկրների վիճակագրութիւնը:

Մենք գիտենք արդէն, որ պրոլետարիատի դասակարգային յատկանիշն այն է, որ նա սեփականութիւն չունի և ապրում է միայն իր աշխատավարձով:

1895 թուին Գերմանիայի ազգաբնակութիւնը համաձայն պետական ստատիստիկայի կազմել է մօտ 51 միլիօն հոգի: Այդ թւում եղել են՝

Աշխատավարձով ապրողներ—28,757,058=55,550/0

Ջրաւոր սեփականատէրեր — 6,492,384=12,540/0

Միջին կարգի սեփականատէրեր—15,874,600=30,660/0

Սոշոր կապիտալիստներ և

— 646,242= 1,250/0

Այդպիսով, Գերմանիայի ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը, 55 1/2 տոկոսը, բոլորովին պրոլետարականացած է: 12 1/2 տոկոսը կազմում են չքաւոր սեփականատէրերը, այսինքն այնպիսիները, որոնց սեփականութիւնները այնքան խղճուկ են, որ նրանք հարկադրուած են սովից չմեռնելու համար գիմել կոչմանակի աշխատողներին: Դրանք էլ ուրեմն կիսով չափ օգտւում են աշխատավարձից, կիսով չափ պրոլետարիատներ են: Պրոլետարիատները և կիսապրոլետարիատները կազմում են միասին ազգաբնակութեան 680/0, այսինքն աւելի քան 2/3 մասը: Այդ վիճակագրութիւնը կազմուել է 10 տարի սրանից առաջ: Ներկայումս արդէն իսկական պրոլետարիատների թիւը կազմում է Գերմանիայի ազգաբնակութեան առնուազն 2/3 մասը: Մասնաւորապէս Պրուսիայում, որ կազմում է աւելի քան Գերմանիայի կէսը, աշխատավարձով ապրողների թիւը հաւասար է եղել 63,200/0-ի, սեփականատէրերի թիւը—36,800/0-ի:

Ֆրանսիայում սեփականատէրերը կազմում են ազգաբնակութեան 44,600/0, ֆրանցած 55,400/0—բանւորներ են, սեփականաւորը պրոլետարներ: Այդ 44,600/0 սեփականատէրերի կէսից ա-

ւելին, մօտ 10 միլիոն հոգի, գիւղացիներ են: Դրանցից 5 միլիոնը այնքան աղքատ են, որ իրանց գոյութիւնը պահպանելու համար հարկադրուած են ծառայելու հարուստ հողատէրերի մօտ, և ուրեմն նոյնպէս աշխատավարձ են ստանում:

Առտորիական վիճակագրութեան մէջ դասակարգերը բաժանուած են այսպէս *).

Ինքնուրոյններ (Selbständige) — 3.841,640

Պաշտօնեանեաներ (Angestellte) — 539,117

Բանուորներ (Arbeiter) — 8.084,714

Օրավարձով աշխատողներ (Tagelöhner) — 1,102,656

Այստեղ ինքնուրոյնների թւում հաշուած են ոչ միայն կապիտալիստները, հողատէրերը, առհասարակ սեփականատէրերը, այլ նաև սեփականատէրի խոշոր պաշտօնեաները, գիրեկտորները և այլն: Երկրորդ կարգին պատկանում են բոլոր հասարակ պաշտօնեաները, ծառայողները, որոնք 3-րդ և 4-րդ կարգերի հետ միասին կազմում են աշխատավարձով ապրող ազգաբնակչութիւնը: Ամեն մի 100 աշխատելու ընդունակ (Erwerbsthätig) մարդկանցից՝ սեփականատէրերի թիւը կազմում է այդ ստատիստիկայի մէջ 28, 3 սեփականատէրի, և աշխատավարձով ապրողների թիւը՝ 71, 7: Այս վերջինները կազմում են ուրեմն շատ աւելի, քան $\frac{2}{3}$ մասը:

Նոյնը մենք տեսնում ենք Շվեյցարիայում, Բելգիայում *) և այլն:

Անգլիայի վերաբերմամբ ընդհանուր վիճակագրական տեղեկութիւններ չկան, բայց յայտնի է, որ Անգլիան ներկայումս տնտեսապէս ամենազարգացած երկիրն է Եւրոպայում: Գիւղական ազգաբնակչութիւնը, որ կազմել է Անգլիայում, մի 100 տարի սրանից առաջ, ամբողջ ազգաբնակչութեան 760/0-ը, այժմ կազմում է ընդամենը 130/0: Մինչդեռ Գերմանիայում, վերջին պետական վիճակագրութեան համաձայն, գիւղատնտեսութեան մէջ զբաղուած պերսօնալը կազմում է 510/0: Յայտնի է որ Անգլիայում վաղուց արդէն անյայտացել է վերջին գիւղացին, այսինքն գիւղական մանր սեփականատէր-արդիւնաբերողը: Հողագործութիւնը, ինչպէս և գիւղատնտեսութիւնը առհասարակ, դարձել է ամբողջովին խոշոր կապիտալիստական արդիւնաբերութիւն և ոչնչով չի տարբերուում ինաստիճակական արդիւնաբերութիւնից: Պարզ է, որ այստեղ պրոլետարներ թիւը պէտք է անհամեմատ աւելի լինի, քան եւրո-

*) Conrad — «Handwörterbuch der Staatswissenschaften, B. 2., Berufsstatistik.

*) Ibid

պահան մայր-ցամաքի երկրներում: Այդ ցոյց են տալիս մեղանգլիական արդիւնաբերութեան առանձին ճիւղերի վերաբերմամբ եղած վիճակագրութիւնները:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է ուրեմն ասել, որ ներկայումս եւրոպական համարեա թուր երկրներում պրոլետարիատը կազմում է ազգաբնակչութեան առ նուազն $\frac{2}{3}$ մասը:

IV

Յայտնի է, որ պրոլետարիատը,—նոյնը կարելի է ասել ի հարկէ, և միւս դասակարգերի վերաբերմամբ,—բաժանուած է ներքուստ մի քանի խաւերի, որոնք տարբերուած են միմեանցից իրանց կացութեամբ, իրանց հոգեբանութեամբ և իրանց սնմանական, առօրեայ շահերով: Պրոլետարիատի ամենաբնորոշ տարրը, նրա ռազմական առաջապահը, կազմուած է գործարանական, կամ ինդուստրիական պրոլետարիատը: Յետոյ գալիս են՝ մտաւոր կամ ինտելիկենտ պրոլետարիատը, առևտրական պրոլետարիատը, գիւղական պրոլետարիատը, տնային ծառաները, պետական և հասարակական հիմնարկութիւններում ծառայողները ևայլն:

Այդ բոլորին միացնողը, ինչպէս դիտենք, նրանց լայն, դասակարգային շահերի նոյնութիւնն է ներկայ հասարակութեան մէջ—այն, որ նրանք բոլորն էլ զուրկ են տնտեսական ապահովութիւնից, ապրում են աշխատավարձով և բոլորն էլ շահագործուած են սեփականատէր դասակարգերի կողմից:

Կանգ առնենք մի փոքր այն խնդրի վրայ, թէ ինչո՞ւն է կայանում և ինչո՞վ է պայմանաւորուած այդ շահագործութիւնը:

Մենք դիտենք, որ բանուորը այն ժամանակ է գալիս ծառայելու կապիտալիստի մօտ, երբ նա զրկուած է իր սեփական հողից և արդիւնաբերութեան գործիքներից: Նա այդ ժամանակ ոչինչ չունի, բացի իր բանուորական ոյժից, որը նա, սովորմա՞հ չլինելու համար, ապրանք է դարձնում և գալիս է ծախելու իր այդ միակ ապրանքը գործարանատիրոջ: Պարզ է, որ բանուորական ոյժի գնահատութեան չափը կախուած էր լինի այդպիսի պայմաններում գործարանատիրոջից, կամ առ հասարակ գործատուներից (Arbeitgeber): Մենք ասացինք վերև, որ ներկայումս ազգաբնակչութեան պրոլետարիատացումը այնպիսի չափեր է ընդունել, որ գործարաններում և առհասարակ արդիւնաբերութեան մէջ չեն կարողանում գործադրութիւն

գտնել ընդ որ ազատ ոյժերը: Մեքենաները, շոգին, էլէկտրակա-
նութիւնը, XIX-րդ դարի այդ վիթխարի արդիւնագործական ոյ-
ժերը, մի կողմից նպաստելով խոշոր արդիւնաբերութեան յաջող
մրցմանը՝ արագացնում են մանր արդիւնաբերութեան անկումը
և ստուարացնում այդպիսով «թուշունի նման ազատ» մարդկանց
թիւը, միւս կողմից՝ աւելի ու աւելի մեծ չափերով իրանք փո-
խարինում են արդիւնաբերութեան մէջ մարդկային բանուորա-
կան ոյժը: Այդպիսով, աշխատող ձեռքերի պահանջը յետ է մը-
նում նրա առաջարկից, և վաճառանոցը լցում է բազմաթիւ
անգործ մարդկանցով, որոնք կազմում են Մարքսի ասած սւ-
նատի զունդը (Reservearmee): Սուլամա հլինելու համար այդ
մարդիկ պատրաստ են աշխատելու ամենաանշան վարձա-
տրութեամբ, և օգտուելով այդ հանգամանքից, գործատուները
ձգտում են իջեցնել աշխատավարձի նորման մինչև նրա միկի-
մումը, այսինքն մինչև այն գումարը, որքան անհրաժեշտ է,
որ բանուորը կարողանայ պահպանել իր գոյութիւնը և ոյժ
ունենայ աշխատելու կապիտալիստների համար: Ժամանակա-
կից բանուորական շարժման, կամ բանուորի դասակարգային
կռուի անմիջական նպատակներից մէկն է՝ դիմադրել որքան
կարելի է կապիտալիստների այդ ձգտմանը, կապիտալիստա-
կան արդիւնաբերութեան այդ բնական, պատմական տենդեն-
ցիային: Բայց որքան էլ ուժեղ կազմակերպուած լինի բանուոր
դասակարգը, որքան էլ յաջող լինի նրա կռիւը, նա չի կարող
ներկայ հասարակութեան մէջ այնքան բարձրացնել աշխատա-
վարձը, որ վերջ դրուի պրոլետարիատի շահագործութեանը:
Կապիտալիստը գործարան է հիմնում և հնարաւորութիւն է
ստալիս բանուորներին իր գործարանում, իր արդիւնաբերական
գործիքների (մեքենաների եւ այլն) միջոցով՝ աշխատել և ապ-
րանքներ պատրաստել: Այդ ապրանքները նա ծախում է և
ստացած արժէքի մի մասը տալիս է բանուորներին, — այնքան,
որքան անհրաժեշտ է նրանց գոյութիւնը պահպանելու համար:
Մնացածը, բացի այն ծախքերից, որ նա անում է մեքենաների
վրայ և ընտ է վճարում հողատէրերին, նա գնում է իր զըր-
պանը: Բանուորների արդիւնաբերած ապրանքների արժէքի
այն մասը, որ չեն ստանում իրանք բանուորներ, այլ իւրա-
ցնում են կապիտալիստներն ու հողատէրերը, կազմում է այն-
ինչ որ, ըստ մարքսիստական տերմինոլոգիայի, կոչւում է յււել-
եսալ արժէք (Mehrwert): Եթէ չլինէր այդ յաւելեալ արժէքը,
կապիտալիստները երբէք գործարաններ չէին հիմնի: Իսկ եթէ
գտնուէր մի այնպիսի բացառիկ բարեսիրտ կապիտալիստ, որը
չուզէնար օգտուել յաւելեալ արժէքից և վճարէր բանուոր-

ներին այնքան, որքան նրանք արդիւնաբերում են, նա չէր դիմանայ մրցմանը, կը մնանկանար ե նորից փողոց կը շարժէր իր բանուորներին: Ահա այդ մտքով ենք ասում, որ ներկայ հասարակութեան մէջ, որը հիմնուած է մասնաւոր սեփականութեան և ազատ մրցման վրայ, երբեք չէ կարելի վերացնել շահագործութիւնը: Ընդհակառակը, մենք տեսնում ենք, որ բոլոր կապիտալիստական երկրներում, քանի գնում՝ յաւելեալ արժէքի նորման, ուրիշ խօսքով՝ բանուորների շահագործութեան աստիճանը աւելի ու աւելի բարձրանում է: Անգլիական բանուորների ստացած աշխատավարձերի ընդհանուր գումարը՝ 1860 թուականից մինչև 1874, կազմելիս է եղել միջին թուով ամբողջ ազգային եկամուտի 45 տոկոսը, մինչդեռ յետոյ, 1877-ից մինչև 1891-ը, նա կազմել է միայն 42²/₃ տոկոս: Յաւելեալ արժէքի ամբողջ քանակը, որ ստացել են կապիտալիստները, 1860 թուականին 320 միլիոն մարկով պակաս է եղել աշխատավարձերի ընդհանուր քանակից: Իսկ 1891 թուին նա արդէն ոչ միայն պակաս չի եղել, այլ ընդհակառակը դերազանցել է 1,600 միլիոն մարկով: Այս թուերի համեմատ, յաւելեալ արժէքի նորման, ուրիշ խօսքով, ինչպէս ասացինք, բանուորների շահագործութեան աստիճանը, յիշուած ժամանակամիջոցում, 96 տոկոսից բարձրացել է մինչև 112 տոկոս: Այս թուերը վերաբերում են անգլիական արհեստիօններում կազմակերպուած բանուորներին: Չկազմակերպուած բանուորական մասսաների վերաբերմամբ շահագործութեան աճեցողութիւնը անհամեմատ աւելի ուժեղ է:

Բանուոր դասակարգի տնտեսական թշուառ վիճակը քայքայում է բանուորական ընտանիքը և հարկադրում է նաև բանուորի կնոջը և երեխաններին կապիտալիստին ծառայել: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ պահեստի գումարը՝ աւելի ևս մեծանում է և աշխատավարձի նորման էլ աւելի ընկնում: Եթէ մինչև այդ, բանուորին վճարելիս՝ կապիտալիստը աչքի առաջ էր ունենում մասամբ բանուորի ընտանիքը, որովհետև նրան անհրաժեշտ է, որ այդ ընտանիքը գոյութիւն ունենայ և բանուորների նոր սերունդներ մատակարարէ արդիւնաբերութեան համար,—այժմ, երբ այդ ընտանիքի անդամները իրանք արդէն սկսում են աշխատել, նա վճարում է բանուորին միայն այնքան, որքան անհրաժեշտ է նրա անհատական գոյութեան համար: Այդպիսով ամեն մի նոր քայլ, ամեն մի նոր երևոյթ տնտեսական կեանքում (ինչպէս ներկայ դէպքում կանանց և երեխաների մասնակցութիւնը արդիւնաբերութեան մէջ)—ծառայում է ներկայ պայմաններում, քանի դեռ տիրում է մաս-

նաև որ սեփականութիւնը, յօգուտ կապիտալիստների և ի վնաս պրոլետարիատի:

Այդ բանը չեն ուրանում, իհարկէ, և չեն կարող ուրանալ մինչև անգամ բուրժուական գիտնականներն ու քաղաքագէտները: Դեռ Գլադստոնը իր պարլամենտական ճառերից մէկում ասել է ժամանակակից տնտեսական զարգացման մասին հետեւեալ նշանաւոր խօսքերը, որ բերում է «կապիտալի» յառաջաբանում. «Ոյժի և հարստութեան այդ առաստելական աճումը տեղի է ունենում ամբողջովին յօգուտ ունևոր դասակարգերի»:

Պետերբուրգի յայտնի պրոֆեսոր Իւանիւկովը, որ քաղաքատնտեսութեան պատմական շկոյլայի ներկայացուցիչն է Ռուսաստանում, քննելով «ազատ մրցութեան սխտեմի» բացասական կողմերը, վերջացնում է իր խօսքը հետեւեալ տողերով.

«Ներկայումս ահագին քանակութեամբ կուտակուած վիճակագրական հետազօտութիւնները պարզել են հասարակութեան համար այն թշուառ պայմանները, որոնցում ապրում են բանուոր դասակարգերը: Եւ որ ամենից ուշագրաւը այդ ուսումնասիրութիւնների մէջ, այն է, որ պատմութեան մէջ օրինակը չունեցող ազգային հարստութեան աճումը XIX դ. ընթացքում գնում է ամբողջովին յօգուտ ունևոր դասակարգերի և միայն աննշան ազդեցութիւն է ունենում բանուոր դասակարգերի վիճակը լաւացնելու վրայ:»

Ս. Շ.

(Վերջը յաջորդ համարում)

Բ Ա Յ Ր Ո Ն Ի

Այսօր վերջացնում եմ նրեսուն վեց տարիս:*)

Միսսուրիդի, յունուար 22, 1824

Ժամ է որ սիրաբան շարժելուց դադարէ,
Նրբ դադարած է ուրիշ սրաեր շարժելուց.
Բայց ինձ թէ եւ է՛լ ոչ մի սիրա չսիրէ՝
Նս չեմ դադարիլ սիրելուց:
Կեանքս հասաւ տերեթափին դեղնորակ.
Սիրոյ ծաղկունք ու պրտուղներ գընացին.
Ճճի և որդ և փրտութեան եղանակ
Նւ կսկիծներ մընացին:
Կուրծքս այրող ու ճարակող այս կըրակ
Հրաբղխային մի կզոռ պէս մենակ է.
Նըրա բոցից չէ վառուում ջահ ու ճըրագ
Դիակնակէզ խարոյկ է:

*) Այս քերթուածը, Բայրոնի վերջինը, գրուած է Միսսուրիդիում, ուր նա կուռւմ էր Յունաստանի ազատութեան համար: Շատերի կարծիքով՝ նրա բոլոր երգերի գոհարն է այս. մենեկուց քիչ առաջ գրուած այս անասելի տխուր տողերի մէջ՝ բանաստեղծը կարծես մարգարէական հոգով գուշակում է իր մօտալուտ մահը. ոչինչ չէ կարող աւելի լաւ պատկերացնել Բայրոնի հոգին, քան այն վսեմ շեշտը, որով հրաժարւում է ամեն եսական զգացումից, աւելի ազնիւ նպատակի համար աղբիւր և միտնելու համար, այդ հոգին, որ այնքան տարօրինակ կերպով լի էր տգիտ և գեղեցիկ կիրքերով, բայց որի մէջ վերջ ի վերջոյ, գեղեցիկը յաղթում է:

Ծ. Թ.

Յոյս և երկկուզ, յոյզ և հախանձ վերջացաւ.

Չունիմ բաժին վշտի հետ խառն խնդութեան,
Եւ սրտիս մէջ սիրոյ ոյժը մարեցաւ.

Միայն կըրօւմ եմ շղթան:

Բայց ո՛չ այսպէս, և ո՛չ այստեղ է վայել,

Որ այս խոհեր ցնցեն հոգին իմ տրտում.

Ոչ արդ, երբ փառքը հերոսի ճակատը

Կամ դազաղն է պըսակում:

Ի՞նչ եմ տեսնում իմ շուրջ.— սըրեր, դրօշակներ,

Եւ դաշտ ուզմի, և փառք, և հին Յունաստան.

Սպարտացին, որի դազաղն ասպարն էր

Չէ՛ր աւելի ինքնիշխան:

Ջարթիր, ոգիս, Յունաստանը դարթել է.

Տես ո՛ւմ միջով քո կեանք— արիւնքդ կրկին

Պիտի հոսէ դէպի ծընող իր լիճը

Եւ այնուհետ՝ դարկ ուժգին:

Կոխ տուր ոտքով նորից յուզուած այդ կըքեր,

Ո՛վ անարժան մարդկութիւն.

Բեզ ի՞նչ փոյթ են գեղեցկուհու գողուանքներ,

Ժպիտը կամ բարկութիւն:

Ափսոսում ես երիտասարդ օրերիդ.

Էլ ի՞նչ կեանք է ու տրտունջ.

Այս է երկիրը պատուաբեր մահերի.

Օ՛հ դէպի դաշտ, տուր քո շունչ:

Գընա՛ վնասուիր (վնասող քիչ կայ, գտնող շատ)

Գընա՛ վնասուիր զինուորի մահ քեզ համար.

Այն է միայն քեզ արժանի. նայիր շուրջ,

Ընտրիր քո տեղ, հանդիստ առ:

Յովհ. Մասնհեան

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ ՍՈՅԻՍՏՈՂ

Փիլիսոփային մի կողմը թողնենք և դիմենք սոցիոլոգին, հասարակագետին:

Բնազանցական ու ընտիրիլիսոփայական սպեկուլեացիաներով հարուստ է մարդկութիւնը, այնինչ քչերն են մեծ հանճարներից լրջօրէն զբաղուել մարդկային հասարակութեամբ, նրա էութիւնով, նրա աստիճանական զարգացման օրէնքներով:

Աննման վարպետութեամբ Հերբերտ Սպենսեր միացնում է իր մէջ՝ մեր տեսութեան ճակատին դրուած երկու տիտղոսները: Երկուսն էլ կազմում են նրա հոշակն ու հմայքը: Իբրեւ սոցիոլոգ, նա հիմնեց շկոյա և ունեցաւ հետեւողների ու երկրպագուների լէգիօններ: Այսօր ևս, չնայած որ արդէն բաւականաչափ հնացել, մաշուել են նրա հիմնական հայեցակէտերը, Սպենսերի ճնշող հեղինակութիւնը, իբրեւ սոցիոլոգի, տակաւին զգալի է դիտական աշխարհում:

Սոցիոլոգիան մի նորաբողբոջ գիտութիւն է, և նրա նիւթը՝ վերին աստիճանի կնճռոտ: Նա ընդգրկում է մարդկային բոլոր հասարակութիւնները՝ տարբեր տեղերի և ժամանակների: Նա ուսումնասիրում է հաւասարապէս մեծ հետաքրքրութեամբ՝ և՛ ամբերիկական և՛ կարմրամորթներին, և՛ աֆրիկական ու աւստրալիական վայրենիներին, և եւրոպական հին ու նոր քաղաքակրթութեան պատկանող ազգերին:

Բարձր, առաջադէմ հասարակութիւնները ճանաչելու համար՝ անհրաժեշտ է ծանօթանալ նախապատմական վայրենի ու բարբարոս համայնքների հետ, որովհետեւ նրանց վայրենութիւնից ու բարբարոսութիւնից է առաջացել մեր քաղաքակրթութիւնը:

Սոցիոլոգիան առանձին ուշադրութեամբ ուսումնասիրում է հասարակական «սկզբնաւորութիւնը» (les origines). ընտանիք, սեփականութիւն, իրաւունք, կառավարութիւն, պետութիւն,

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1.

կրօն, բարոյականութիւն և այլն,—այդ բոլորի ծագումն է փնտռում և աշխատում է բացատրել նրանց աստիճանական զարգացումը կամ էվոլյուցիան: Մարդկային նախնական հսկաներից նա բարձրանում է մինչև քաղաքակրթութեան զաղաթնակէտը, քննելով հասարակութիւնները առանձին-առանձին, իրանց ֆիզիքական ու սոցիալական միջավայրերում, իրանց աճման ու զարգացման պրոցէսում, ապա քննում է բոլոր այլազան հասարակութիւնները իրանց փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, սահմանում է նմանութիւններ և այդ համեմատական ուսումնասիրութիւնից աշխատում է սկսելով անկողնուր բերել ընդհանուր օրէնքներ, որոնք զեկաւարում են համայն մարդկութեան էվոլյուցիան:

Օրէնքներ մշակել, բաց անել այն, ինչ որ կոչւում է պատճառականութիւն երևոյթների մէջ, դա առաջին պայմանն է գիտութեան ամեն մի ճիւղի, գիտութիւնը միայն զբաղւում է գիտութիւն: Դժուար է ասել, թէ իրագործուած լինի սոցիոլոգիայի այդ հիմնական ձգտումը՝ դուրս բերել մարդկային էվոլյուցիայի ընդհանուր օրէնքները: Սոցիալական աշխարհում երևոյթները աւելի բարդ են, քան բնութեան մէջ, այդ պատճառով սոցիոլոգիայում այնպէս զիւրութեամբ չեն մշակւում օրէնքները, ինչպէս բիոլոգիայի, կամ ֆիզիկայի ու քիմիայի մէջ:

Երբ մենք ասում ենք՝ ձգողութիւն (attraction) հասկանում ենք մի երևոյթ, որ ինքն իրան հաւասար է ամեն տեղ և ամեն ժամանակ. նա իշխում է նոյնութեամբ աիեղերբի բոլոր ծայրերում, նա օրէնք է: Նոյնպիսի օրէնքներ են բիոլոգիայի մէջ զոյութեան կոիւ իրողութիւնը, ժառանգականութեան ու յարմարման երևոյթները և այլն:

Որքան դժուար է գտնել մի այնպիսի օրէնք, որի զօրութիւնը տարածուէր համայն մարդկութեան և նրա առանձին ընտանիքների վրայ: Երկրագնդի երեսին սփռուած անթիւ մարդկային համայնքները իրանց աշխարհագրական միջավայրերով, ցեղական-ազգայնական առանձնայատկութիւններով, մտաւոր, բարոյական, քաղաքական և այլ պայմաններով՝ այնպիսի մեծ այլազանութիւն են ներկայացնում, որ նրանց բոլորի համար զարգացման ընդհանուր օրէնք գտնելը առաջին հայեացքից թւում է երազ, ուտոպիա:

Աւելացրէք և այն՝ որ հասարակական երևոյթների ուսումնասիրութիւնները առհասարակ սուբեկտիւ են լինում, սոցիոլոգիների մէջ գրեթէ միշտ զեր են խաղում անհատական որոշ համակրանքներ ու հակակրանքներ կամ որոշ շահեր՝ ազ-

դաշնական, դասակարգային, կուսակցական՝ որոնք զժողովրդացնում են անաչառ, օրհկտիվ ուսումնասիրութեան գործը:

Նկարագրել պաղ ու անտարբեր կերպով տիեզերական երևոյթները, աստվաբանական, երկրաբանական յեղաշրջումները, անասնական աշխարհի գոյութեան աւերիչ կռիւները և այլն—զիւրիկն բան է: Բայց նոյն չափով սառնասիրտ մնալ ի տես մարդկային պատմութեան արհաւիրքների, դարաւոր բնաջնջող պատերազմների ու արիւնհեղութիւնների, ստրկութեան և ծովածաւալ թշուառութեան, մասսային հարստահարումների, սովի, բռնակալական սարսափների, ժողովրդային արիւնահեղ բռնկումների, որոնք, աւաղ, սկզբից մինչև վերջ լցնում են նախապատմութեան և պատմութեան էջերը, նկարագրել այդ բոլորը անզամահատող անատոմիստի անխուով հանդարտութեամբ—գրեթէ անհնարին է:

Ահա թէ ի՞նչու այնքան զժողովին է սոցիոլոգի պաշտօնը, և ահա թէ ի՞նչու սոցիոլոգիան, իր հիմնադիր Օդիսսո Կոնտի արտայայտութեամբ, հանդիսանում է ամենակնճոտը գիտութիւնների երկրածիգ սանդուխտի վրայ:

Սպենսերն անդամ իր հակայածաւալ ու օրհկտիվ ուսումնասիրութիւններով, իր գիտական հաղուագիւտ գիտցիւլինում չկարողացաւ խուսափել մարդկանց դասաստանից.—նրան հռչակեցին բուրժուազիայի սոցիոլոգ, իշխող դասակարգի շահերի փաստարան:

Մարդիկ աւելի ևս հեռու գնացին և դասակարգային շահերի անկիտակից ջատագով դասն նոյնիսկ յանձին Սպենսերի մեծ ուսուցչը՝ աշխարհահռչակ բիւրոգ Դարվինի: Այդ կարծիքն էին յայտնում 1877 թուին, մի տաք բանակուտի մէջ, գերմանացի երեք հռչակաւոր ընադէտներ՝ Վիրխով, Հէկկել և Օսկար Շմիդտ:

Բնագիտական թէօրեաներն էլ կարող են, ընթերցող, խըրախուսել մէկ կամ միւս սոցիալական դասակարգի շահերը... Խիստ տարօրինակ է թուում այդ: Այնուամենայնիւ, այդպէս պնդում էին երեք մեծանուն գիտնականները: Վիրխով, որ մինչև վերջը մնաց հակադարվինեան, յայտարարում էր, որ դարվինիզմը, մարդու ծագման վարդապետութիւնը ուղղակի առաջնորդում է դէպի հաւասարութեան վտանգաւոր թէօրեաները: Հէկկել և Շմիդտ պնդում էին ընդհակառակը, որ եթէ դարվինիզմին կարելի է վերագրել որևէ քաղաքական-սոցիալական տենդենցիա, ապա այդ վերջինը կարող է միայն լինել արիստոկրատական, երբէք ռամկավարական:

«Դարվինիզմը, ասում է Հէկկել, բացարձակապէս յայտա-

րարում է, որ անհատների հաւասարութիւնը անկարելի է և երազական, որ նա գտնւում է կատարեալ հակասութեան մէջ այն անհրաժեշտ անհաւասարութեան հետ, որ գոյութիւն ունի իրօր ամեն տեղ:

«Ինչպէս անասնական, այնպէս էլ մարդկային հասարակութեան մէջ, երբեք չեն կարող հաւասար լինել՝ ոչ իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, ոչ բարիքներն ու վայելքները... Ընտրողութեան թէօրիան ուսուցանում է, որ մարդկութեան կեանքում ևս,—ինչպէս բոյսերի ու կենդանիների մէջ—միշտ, և ամեն տեղ, միմիայն մի չնչին, առանձնաշնորհալ փոքրամասնութիւն կարողանում է ապրել ու զարգանալ, այնինչ՝ ահագին մեծամասնութիւնը ընկճւում ու կորսւում է շատ թէ քիչ վաղաժամ:

«Դաժան, անողորմ «գոյութեան կռիւը», որ աւերածներ է անում ամեն տեղ շնչաւոր բնութեան մէջ, ապրող էակների այդ յաւիտենական ու անադորոյն մրցակցութիւնը անժխտելի մի իրողութիւն է. մի փոքրիկ թիւ միայն—ամենից ուժեղները կամ ամենից աւելի ընդունակները, յարմարուողները—կարողանում է յաղթականօրէն տանել այդ մրցումը»...

Մռայլ, յոռետես եզրակացութիւններ...

Սպենսերն ևս, որ վաստակել է «Սոցիոլոգիական Դարվի» անունը՝ յանգում է այդ դաժան եզրակացութիւններին. էվոլյուցիայի, պրոգրէսի ճանապարհը ողողուած է եղել և պիտի լինի միշտ մարդկային արտասուքով... Պիտի լինի միշտ ահեղ մրցակցութիւնը մարդկանց աշխարհում և պիտի լինին միշտ յաղթողներ ու յաղթուողներ...

Բարեբախտաբար, այդ եզրակացութիւնները չեն հաժապատասխանում իրականութեան: Դարվինը ինքը այլ կերպ էր մտածում, երբ հարցը վերաբերում էր մարդկային աշխարհին: Այնտեղ, մենք կը տեսնենք, որ բացի մրցումից, գոյութեան կռուից՝ ուրիշ համազօր գործօններ են հրապարակ գալիս, որոնց շնորհիւ, թոյլերի և հարստահարուածների լէգիօնները փոխանակ ընկճուելու և չքանալու, կաղմակերպւում են ի մի հզօր, անպարտելի բանակ՝ ապագայի նուաճման համար...

Յամենայն դէպս, Սպենսերի, Հէկկէլի և ուրիշ դարվինեան մտածողների այդ պիսսիմիստ եզրակացութիւնները իրաւունք չեն տալիս մեզ, մի կարգ ուղղափառ մարքսիստների պէս, ժխտել նրանց մեծ գիտական արժէքը և թեթիւ սրտով յայտարարել, թէ՛ «Ժամանակակից գիտութիւնը բուրժուազական է»:

Դառնանք Սպենսերին:

«Սոցիալական Դարվին» — աջող է որակումը: Դարվինի թէօրիայով ներշնչուած՝ նա հիմնեց դրական, պոզիտիվ սոցիոլոգիայի շէնքը, դուրս բերեց մարդկային՝ հասարակութիւնը տարտամ հասկացողութիւնների աղջամուղջից և որոշեց նրա տեղը տիեզերական զարգացման դրամայի մէջ:

Մինչ այն՝ մարդիկ ընդհանրապէս տեսնում էին հասարակական էվոլիւցիայի մէջ կամ աստուածային մատը, կամ հերոսների և զօրավարների կամքը, կամ կլիմաների, միջավայրերի ազդեցութիւնը, կամ գաղափարների, մեծ մտածողների ուժը: Ֆատալիստներն էլ համարում էին ամբողջ պատմութիւնը մի տեսակ պատահար, ճակատագրի, Fatum-ի մի գործ:

Հասարակական երևոյթները ընդլծեան մէջ են և ուրեմն ենթակայ տիեզերական դէտերմինիզմին: Դարվինի թէօրիայով արդէն վտարուած էին մետաֆիզիքական ականդութիւնները, որոնք մարդկութիւնից ստեղծում էին մի ջուկ աշխարհ, բընութիւնից դուրս, բոլորովին տարբեր կենդանական աշխարհից: Արդէն հաստատուած էր, որ մարդ-էակը կապուած է մանրիկ մոնէրների հետ՝ օրգանիզմների մի երկարաձիգ, անընդհատ շղթայով, որ նա վերջին աստիճանն է մի շարունակական էվոլիւցիայի, որ սկիզբն է առնում պրոտոպլազմային նախնական դանդուածից:

Դա մի անժխտելի ճշմարտութիւն էր, համաշխարհային մտքից սրբագործուած և էվոլիւցիօնիզմի անունով որակուած: Դա մի կարգինալ ճշմարտութիւն էր ոչ միայն բիօլոգիական գիտութիւնների, այլ և սոցիօլոգիայի համար, մանաւանդ «նախապատմական սոցիօլոգիայի» համար, քանի որ այնուհետև մարդիկ բնականաբար սկսեցին որոնել հասարակական այլ և այլ երևոյթների արմատները անասնական կեանքում: Սակայն պէտք է ասել, որ այդ որոնումներն էլ որոշ սահման ունին. մի կարգ գիտնականներ շատ յափշտակուեցին նրանցով և տրամադիր են ժխտել սոցիօլոգիայի ու հոգեբանութեան գոյութիւնը, իբրև ինքնուրոյն գիտութիւնների, յայտարարելով նրանց որպէս բիօլոգիայի ճիւղաւորութիւններ:

*
* *

Սպենսերը ևս բիօլոգիայով յափշտակուողներէից էր, բայց նա այնքան հեռու չգնաց: Մեթոդը, որով նա ղեկավարում է իր հետազօտութիւնների մէջ, էթնոգրաֆիական է, ցեղագրական: Նա շահագործում է այն անհամար փաստերը, որ մատա-

կտրարում է ժամանակակից վայրենի ցեղերի ուսումնասիրութիւնը:

Իր «Սոցիոլոգիական սկզբունքների» համարեա ամբողջ առաջին հատորը Սպենսեր նուիրում է նախամարդու ուսումնասիրութեան. ոչ մի ուրիշ գիտնական չէ ներկայացրել այնքան իմաստալի մի նախապատմական սոցիոլոգիա: Ծիշո է, մեր հեղինակը աշխարհաշրջիկ ճանապարհորդութիւններ չէ արել, ինչպէս Տայլոր, Լըբրոկ, Մարս-Միւլլէր և այլն. նա միմիայն շահագործել, սխառեմի է վերածել նրանց տուած վկայութիւնները վայրենիների մասին. նա կառուցել է սոցիոլոգիայի շէնքը իր առանձնասենեակում... Այդ զարմանալի մարդը բիօլոգիական գիտութիւններով ևս (կենդանաբանութեամբ, սաղմագիտութեամբ, ֆիզիոլոգիայով և այլն) երբէք մասնագիտօրէն չէ զբաղուել, նա երբէք չէ աշխատել լաբորատորիաներում և այնուամենայնիւ, նրա գիտողութիւնները այդ բաժիններում դեռ այսօր ևս մեծ արժէք են ներկայացնում գիտական աշխարհին:

Ուշի ուշով և տարածութեան վրայ դիտում է Սպենսերը վայրենիներին, քննում է նրանց՝ իրանց ֆիզիքական, մտաւոր ու հոգեկան արտայայտութիւնների մէջ. և այդ նախնական բնութեանց յատկութիւններով նա բացատրում է վայրենի ցեղերի մէջ գոյութիւն ունեցող հասարակական հաստատութիւնները, որոնք յետոյ, պատմութեան ընթացքում աստիճանաբար զարգացել են էվոլյուցիայի օրէնքների համեմատ:

Նախ անհատներին է նա ուսումնասիրում, հասարակական այդ «միաւորներին» իրանց բոլոր կողմերով, ապա և քննում է այն երևոյթները, որոնք բոլորում են այդ միաւորների փոխադարձ շփումից, նրանց համերաշխ գործակցութիւնից:

Որքան բարդ ու բազմազան են այդ երևոյթները... Ընտանեկան կազմակերպութիւն, բաղադրական կազմակերպութիւն, կրօնական-կղերական կազմակերպութիւն, լեզու, արուեստ, գիտութիւն և այլն—հասարակական կեանքի այդ բոլոր տարրերը ազդում ու փոխազդում են յաւիտենապէս, և սոցիոլոգիայի նպատակներից մինն է՝ ցոյց տալ, թէ ինչպէս այդ անվերջ աշխարհնութիւնից առաջ է գալիս մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, որ մենք անուանում ենք հասարակութիւն:

Ի՞նչ է մարդկային հասարակութիւնը...

Սպենսեր պատասխանում է, որ դա անհատների մի ագրեգատ է (agrégat, շեղջակոյա), բայց ոչ պատահական, առանց յարակցութեան ու յարատեւութեան: Հասարակութիւնը մի կոնկրետ էակ է, որ ապրում է ամբողջ սերունդներ ու նոյնիսկ

դարեր շարունակ: Նա մի կենդանի իրականութիւն է, մի մարմին, օրգանիզմ, նման բիօլոգիական օրգանիզմներին:

Եւ Սպենսեր երկարօրէն համեմատում է երկու հասկացողութիւնները, հասարակութիւնը և օրգանիզմը (ըստը անհատական ըստը տեսակի օրգանիզմի մասին է, մի մարդու կամ բարձր կենդանու), սահմանում է նրանց մէջ բազմաթիւ նմանութիւններ, անալոգիաներ:

Հասարակութեան և օրգանիզմի նմանութեան զաղափարը պատկանում է իսկապէս Ֆրանսիացի Օգիւստ Կոնտին, որ առաջին անգամը մտքեց սոցիոլոգիան զիտութիւնների շարքը, իբրեւ ինքնուրոյն մասնագիտութիւն:

Սպենսերը տուեց այդ զաղափարին բնութարձակ դարգացում և կիրառութիւն: Հասարակութիւնը օրգանիզմ է, ասում է նա, և օրգանիզմն էլ հասարակութիւն է: Մարդուց սկսած մինչև անամական սանդուխքի ամենաստորին աստիճանները՝ կենդանի էակները ներկայանում են մեզ ըստ ազդեցատների ձևով, կազմուած անհամար բջիջ—անհատներից ու օրգաններից: Այդպէս է ուսուցանում Վիրխովի հոշակաւոր բջիջային թէօրիան:

Որտե՞ղ են սակայն նմանութիւնները, ի՞նչ առնչութիւն կայ մի մարդկային հասարակութեան և մի կենդանու կամ մարդու միջև: Սպենսեր պատասխանում է, որ երկուսն էլ առնում են, թէ հասարակութիւնը և թէ անհատական (մարդու կամ կենդանու) օրգանիզմը: Եւ աստիճանաբար աճելով՝ երկուսն էլ ստանում են միշտ աւելի ու աւելի կատարեալ կերպարանք:

«Ստորին կարգի մի էակ կամ բարձր կենդանու մի սաղմ պրկի՞նք բոլորովին հոմոթէն է, միապաղաղ, բայց նրա զանգուածը աստիճանաբար աւելանալով՝ նրա մասերը դառնում են միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի որոշ: Չէ՞ որ, տուում է Սպենսեր, նոյն երեւոյթը նկատելի է և մարդկային հասարակութեան մէջ. նա էլ արտայայտում է երկու միաժամանակ կատարուող շարժումները—ամբողջացում և զանազանաւորում (intégration, différenciation) *):

«Գրեթէ բոլորովին հոմոթէն, քանի ղեռ փոքրիկ է, հասարակութիւնը աճելով ու ծաւալուելով՝ արտադրում է բաժանումներ ու ենթաբաժանումներ միշտ աւելի բազմաթիւ և աւելի շեշտուած: Եւ երբ պալիս է նրա կատարեալ հասունութեան շրջանը, նա սկսում է կազմալուծուել...»

*) Տես «Մուրճ», յունուար 1905 թ.:

«Թէ մարդկային հասարակութեան և թէ անհատական օրգանիզմի մէջ, որքան աւելի է բարդանում կազմը, այնքան աւելի են բազմանում պաշտօնները, ֆունկցիաները: Ամենաստորին կարգի կենդանին չունի ոչ ստամոքս, ոչ շնչառութեան օրգաններ, ոչ անդամներ. նա կատարում է իր բոլոր պաշտօնները իր մարմնի բոլոր մասերով: Չկայ ֆիզիոլոգիական աշխատանքի բաժանում, ոչինչ է նոյնպէս մարմնի մասերի վտանադարձ կախումը:

«Բարձր կենդանու մէջ, ընդհակառակը, օրգանները բազմաթիւ են, պաշտօնները ուրոշուած, իրարու ստորադրուած, իրարից կախուած:»

Նման երեւոյթներ և հասարակութեան մէջ: Նախնական վայրենի մարդկային համայնքներում գրեթէ չկայ աշխատանքի բաժանում: Ամեն մի անդամ ինքն է զոհացնում իր կարիքները. նա և՛ որսորդ է, և՛ զինուոր-ուզմիկ, և՛ իր տունն ու զործիքները շինող... Բայց ժամանակի ընթացքում համայնքը հետզհետէ զարգանալով՝ աշխատանքը բաժանուում է, մասնաւորութեամբ, պաշտօնները բազմանում են ու որոշուում:

Ուրիշ բազմաթիւ նմանութիւններ ևս. օրինակ, ջրային սիստեմը անհատական օրգանիզմում համապատասխանում է զինուորական կառավարութեանը՝ հասարակութեան մէջ: Արիւնատար անոթները համապատասխանում են ճանապարհներին ու երկաթուղիներին՝ բարձր քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ և այլն և այլն:

*
* *

Սպենսերը շատ յարձակումներ կրեց իր այդ «օրգանական թէօրիայի» առիթով: Նրա սահմանած անալոգիաները մեծ մասամբ արհեստական են, կամայական: Թէօրիան ունի ընդարձակ գրականութիւն և շատ ուրիշ ականաւոր ներկայացուցիչներ, Շէֆլէ, Լիլիէնֆելդ, Վորմս և այլն: Ոմանք Սպենսերից աւելի հեռու են գնում և համարեա նոյնացնում են հասարական ու անհատական օրգանիզմները:

Շէֆլէ, որ մեռաւ գրեթէ Սպենսերի հետ միաժամանակ, գրել է մի ընդարձակ ու հեղինակաւոր աշխատութիւն «Հասարակական մարմնի կազմն ու կեանքը» բնորոշ վերնագրով (Bau und Leben des sozialen Körpers), ուր նա մանրամասնօրէն ներկայացնում է մարդկային հասարակութեան անատոմիան, ֆիզիոլոգիան և հոգեբանութիւնը:

Այդտեղ հասարակական այլ և այլ հաստատութիւնները նմանեցւում են անհատ-մարմնի օրգաններին, մարդիկ ու ապրանքները (աշխատանքի արդիւնքները) նմանեցնում են հիւս-

ուածքներին, ընտանիքը՝ օրգանական բջիջին, մարդկային մկանները՝ հասարակութեան ուժին ու գեղարուեստին եայլն:

Ո՛չ, յարատև ժողովրդականութիւն չունեցան և չէին կարող ունենալ անալոգիայի այդ փորձերը: Իրանք իսկ հեղինակները ի վերջոյ խոստովանեցին նրանց կամայական ու խախուտ լինելը:

Մարդկային հասարակութիւնը մի մարմին է, ի հարկէ, բայց նա նման չէ կենդանական մարմնին: Անասնութեան շարունակութիւնը լինելով հանդերձ՝ մարդկութիւնը ներկայացնում է իրանից մի տարբեր աշխարհ, իր տարբեր յատուկ արտայայտութիւններով:

Թէպէտև բարձր կենդանիների ու նոյնիսկ մարդու հոգեկան արտայայտութիւնները վերջին քննութեան մէջ վերածւում են զուտ կենսական, ֆիզիոլոգիական հակումներին, պրոտոպլազմի մոլթ, անորոշ գրգիռներին, այնուամենայնիւ, մարդու հոգեկան աշխարհը այնքան մեծ բարդութիւն ունի, այնքան բնորոշ բովանդակութիւն, մարդկային հոգեկան արտայայտութիւնները այնքան հեռու են պրոտոպլազմի զուտ օրգանական պահանջներից, որ կարելի է ասել, թէ մոնէրից մինչև մարդը մի անանցանելի խորխորատ կայ, որ այդտեղ տարբերութիւնը լոկ քանակի ու աստիճանի մէջ չէ, այլ և որակի և էութեան մէջ:

Մարդկային հասարակութիւնը, ուրեմն, կենդանական մի պետութիւն չէ, այլ մի տեսակ գերօրգանիզմ (superorganisme): Եւ սոցիոլոգիան լոկ բիոլոգիայի ճիւղաւորութիւնը չէ, այլ մի նոր, բարձր գիտութիւն, գերօրգանիզմի գիտութիւնը:

Սպենսերը ևս չէ թաղցնում, որ կայ «ծայրայեղ տարբերութիւն մի հասարակութեան և մի օրգանիզմի միջև: Եւ ասում է՝ ի՞նչու: «Կենդանու մասերը կազմում են մի կոնկրետ ամբողջութիւն, այն ինչ մարդկային հասարակութիւնը մի տարրորոշ, անջատ (discret) ամբողջութիւն է:»

Մի տեղ բաղադրիչ տարրերը շղթայուած են իրար, միւս տեղ—հասարակութեան մէջ—այդ տարրերը ջրուած են, ազատ: Կայ մի աւելի ցայտուն տարբերութիւն. կենդանու կամ մարդու մօտ, ասում է Սպենսեր, գիտակցութիւնը կենդրոնացած է մարմնի մի փոքրիկ մասի մէջ,—միւս մասերը մօտաւորապէս զուրկ են նրանից: Մինչդեռ հասարակութեան մէջ նա տարածւում է ամեն տեղ...

«Ձի կարելի համեմատել հասարակական օրգանիզմը, որ ցրուած է, անհամաչափ և գիտակից իր ընդեր միաւորների մէջ, —չի կարելի համեմատել նրան անհատական օրգանիզմների

որևէ տիպի հետ: Միակ ընդհանուր կէտը, որ կայ նրանց մէջ, այդ այն է՝ որ կաղձակերպութեան հիմնական սկզբունքները ընդհանուր են մէկին և միւսին:

Սպենսերի սովորաբար պայծառ միտքը դժուար կացութեան մէջ է դնում ընթերցողին իր այդ հակասական յայտնութիւններով: Նման, բայց և «ծայրայեղ տարբեր»... Զարմանում էք, ինչո՞ւ է նա այնքան երկար ծանրանում նմանութիւնների վրայ, ինչո՞ւ է երկու օրգանիզմի անալոգիան այնքան մեծ դեր խաղում սպենսերեան սոցիոլոգիայի մէջ:

*
* *

Անալոգիայի փաստով յափշտակուած՝ անհատական օրգանիզմների նման, հասարակական օրգանիզմի մէջ ևս կայ արտաքին օրգանիզմների մի սիստեմ, որը յարաբերութեան մէջ է դրսի հետ, պաշտպանուելու և յարձակուելու կոչումով՝ և կայ ներքին օրգանիզմի սիստեմ, որը ապահովում է հասարակական մարմնի սննդատուութիւնը:

Նայած թէ՛ ինչ է երկու սիստեմներից գերակշռողը՝ հասարակութիւնը կամ գլխաւորապէս զինտորակալն է հիմնուած բունի գործակցութեան վրայ (Coopération forcée), կամ թէ՛ գլխաւորապէս ինդուստրիալալն, հիմնուած կամաւոր գործակցութեան վրայ:

Էվոլյուցիան, որ Սպենսերի մօտ նույնանում է առաջադիմութեան, «պրոգրէսի» հետ, գոյութեան կռիւը, բնական ընտրութիւնը «առաջ են բերել նախ զինտորակալութեան, միլիտարիզմի զարգացումը և կառավարութիւնները, բայց նրանք արդէն բերում են մեզ և պիտի բերեն միշտ աւելի ու աւելի, ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ, ինդուստրիալիզմի (ճարտարարուեստի) և լիբերալիզմի զարգացումը»՝ Վերջինը Սպենսերի կարծիքով անբաժան կապուած է ինդուստրիայի առաջադիմութեան հետ:

Այս թէօրիան կազմում է կենտրոնը սպենսերական սոցիոլոգիայի: Նրանից բխում են բոլոր միւս թէօրիաները, որ Սպենսեր տալիս է քաղաքական, տնտեսական, կրօնական, ընտանեկան էվոլյուցիայի մասին: Նա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս ճարտարարուեստի զարգացման շնորհիւ՝ քաղաքական էվոլյուցիան ձգտում է միշտ դէպի քաղաքական ազատութիւն, տնտեսական էվոլյուցիան՝ դէպի առևտրի ու աշխատանքի ազատութիւն, կրօնական էվոլյուցիան՝ դէպի խղճի ազատութիւն, ընտանիքի էվոլյուցիան՝ դէպի կանանց և երեխաների իրաւունքների ճանաչումն ու ազատութիւնը:

Միք. Յովհաննիսեան

Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ *)

Պէշիկթաշլեանի մանկութիւնն ու պատանութիւնը

Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ծնած է 1828-ին Պոլսոյ Օրթաքէօյ թաղին մէջ։ Իր մայրը զինքն աշխարհ բերելէն ընչ ետքը մեռած է։ Հայրը՝ հայ-կաթողիկ հասարակութեան պատկանող աղքատիկ ու անուս անձ մը, երկրորդ անգամ ամուսնանալէ յետոյ, մեռած է Մկրտիչի մանկութեան միջոցին։ Այդ մօրուն համար, որ, զաւակ չունենալով, ճշմարիտ մօր պէս սիրած ու խնամած է զինքը, Պէշիկթաշլեան մինչև վերջը երախտագէտ ու խանդաղատագին զգացում մը տածած է, որ յստակօրէն կ'արտայայտուի իր «Ի բերանոյ մանկան առ պաշտպանունին» քերթուածիկին մէջ։

Տէր, աղբիւր յորդ բարեաց,
Դեռարոյս իմ կենաց՝
Դորովովըն ամբաւ՝
Հայրաբար գութ կալաւ։

Ո՛վ առատ պարգեաց,
Ձի կրկին ինձ շնորհեաց
Հըրեշտակս պահապանս՝
Հովանի մանկութեանս։

Ինձ զուարթնոյն ըզտիպար
Ձիսկունին տալով մայր։
Որպէս զով շաղ հեղիկ՝
Դաւարեացըն փափկիկ,

*) Արշակ Զօպանեանի «Պէշիկթաշլեանի կենսագրութիւն» աշխատութիւնից, որ ինչպէս հեղինակը մեզ յայտնում է, առանձին լոյս կը տեսնէ ձմեռը, մենք հրատարակում ենք մի քանի գլուխներ, որոնք լրացնում են ամագրիս մէջ տպուած յօդուածը՝ Պէշիկթաշլեանի մասին (1902 թ. №11)։

Այնպէս գութ իւր և խնամք

Անուշիկ են ինձ կեանք:

Հեղ և դու քաղցրաբուրդիս

Վեհ նորայն ի գլուխ

Շընորհաց բոց ըզցօղ,

Ո՛վ անմահ ըՄտեղծող:

Պէշիկթաշլեան ունեցած է անդրանիկ եղբայր մը և քոյր մը, որոնք երկուքն ալ թոքախտէ մեռած են. եղբայրն իրմէ շատ առաջ, քոյրն իրմէ յետոյ, ինչ որ ցոյց կուտայ, թէ այդ ախտը, որուն զոհ գնաց ինք ալ, ժառանգական էր այդ ընտանիքին մէջ: Իր անդրանիկ եղբորը մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բայց եթէ այն զմայլելի տողերը՝ զոր Պէշիկթաշլեան նուիրած է անոր գերեզմանին.

Իխորշ ուրեք Վոսփորոնի բըլուր մի կայ ապառաժուտ
Որ զինքն ի ծովըն նայի ծիծաղ ծաւալ առ իւր ոտիւք,
Ոչ առ նովաւ ոսկեհունձ ծածանին մարգը և արտօրայք,
Ոչ վարսագեղ ծառոց շարք, ոչ արծաթի ջուրց խոխոջանք,
Հողմն որ անդէն փըշէ՝ ըզթեա թացեալ յալիս ելլեսպոնտեայ,
Տխրագին թափառի զի չիք ծաղիկ առ ի գգուել,
Ոչ անդ շըքեղ դաստակերտք, ոչ հանգըրուանք անդէնորդաց,
Այլ ի գագաթըն մի ծառ և մի բնակիչ կայ ընդ ծառով,
Մի բնակիչ անդ ընդ ծառով, և այն ծածկեալ է ի հող,
Եւ այն եղբայր իմ է, աւանդ, բարձեալ յինէն վաղամեռիկ:
Եղբայր իմ, դո՛ւ ընդ այս ծառովս ախորժէիր բազմիւ ըստէպ,
Որ զհովանին շնորհէր քեզ, ըզփուտ տերես իւր արդ սփռէ
Ի վերայ շիրմիդ ուր ես բազմիմ տըխուր և մըտախոհ,
Նախանձեցայ քում հանգստեանդ, ընկալ և զիս, ո՛հ, ոչ թողից
Վարատական տերեւոց լինել միակ ընկեր շիրմիդ...

1839 ին (օգոստոս 29) Պէշիկթաշլեան մտաւ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը, որ այն ատեն Փատուա էր հաստատուած: Վարժարանին տնօրէնն էր, այդ միջոցին, Հ. Իգնատիոս Փափագեան, որ վերջէն ձեռնադրիչ եպիսկոպոս եղած է Հոռմ և որ ձգած է կարգ մը զործեր՝ զբարար լեզուով, ինչպէս «Եկեղեցական պատմութիւն» մը, «Մարդավարութեան» գիրք մը: Դպրոցին ուսուցիչներու շարքին մէջ կը գտնուէին Հ. Եսայի Մղրաքեան և մանաւանդ Հ. Պետրոս Մինասեան: Այս վերջինը Մխիթարեան միաբանութեան ամենէն ազնիւ ու բազմարդին գործիչներէն մին է, թէպէտ անարդար մուացութեան մը մէջ ինկած՝ չի վայելեր մեր հասարակութեան մէջ այն

պատին ու հռչակը, որոնց արժանի է: Այս աշխատութեան յաջորդ գլուխներէն ոմանց մէջ առիթ պիտի ունենամ Հ. Մինասեանի գործունէութեան ինչ-ինչ կէտերուն վրայ մանրամասնօրէն խօսելու. այստեղ պիտի շատանամ իր կեանքին մէկ հակիրճ ուրուագիծը տալով. ծնած՝ Պոլիս, 1799 հոկտեմբեր 9-ին, 1823-ին Վենետիկի վանքին մէջ քահանայ է ձեռնադրուած. որովհետեւ քաջ հմուտ էր եւրոպական լեզուներու և գրականութեան, ձեռնադրուելէն անմիջապէս յետոյ վանքին աշակերտներուն ուսուցիչ կը կարգուի: Երբ Մուրատեան վարժարանը կը բացուի ի Փատուայ (1836-ին), Հ. Մինասեան կը ղրկուի հոն իբր ուսուցիչ. երբ այդ վարժարանը կը փոխադրուի Փարիզ, պահ մը հոն ալ կը ղրկուի իբր ուսուցիչ. յետոյ, Մխիթարեան միաբանութիւնը կորոշէ դպրոցներ բանալ Պոլիս ու գաւառները, Մուրատեան ու Ռափայէլեան վարժարաններուն համար աշակերտներ պատրաստելու նպատակով. Հ. Անանիա Ճիրալեանի կը յանձնուի Պոլիս, Փերայի մէջ, այդպիսի նախապատրաստական դպրոց մը բանալ, իսկ Հ. Պետրոս Մինասեանի՝ Տրապիզոնի մէջ: Դէպի Տրապիզոն ուղևորած ատեն, Հ. Մինասեան Պոլիս կը մնայ միջոց մը, և այդ պահուն իր նախկին աշակերտներուն խնդրանքով՝ կը շարադրէ կանոնադրութիւնը Համագլխաց ընկերութեան: Տրապիզոնի մէջ կը բանայ ցանկացուած դպրոցը, որ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ տեղին հասարակութեան, բայց Հասունեանց կողմէ հալածուելով, Հ. Մինասեան կը ստիպուի Հոռոմ երթալ բացասութիւն տալ, յետոյ Վենետիկի վանքին մէջ դարձեալ քահանայացու տղոց դաստիարակ կը կարգուի, վերջապէս կրկին Փարիզ կը ղրկուի իբր ուսուցիչ Մուրատեան վարժարանին և այնտեղ կը վախճանի 1867-ին: Հրատարակած է երկու ինքնագիր ողբերգութիւն, Խոսրով մեծն և Սմբատ Առաջին, Արուեստագրութիւն մը, Մտաւոր թուաքանութիւն մը, և Լոյսլայի Հրահանգ յաւիտենական կենացին թարգմանութիւնը: Խանդավառ ուսուցիչ մը եղած է, իր աշակերտներէն պաշտուած. ջերմ սիրող էր գրականութեան, գեղարուեստի (մանաւանդ թատրոնի). իր երկու ողբերգութիւնները հայերէն լեզուով տպուած առաջին ինքնագիր գործերն են այդ սեռին մէջ: Փափաքող էր հայ ժողովրդին մէջ ուսման, ազգասիրութեան, միութեան տարածումին: Այսպիսի ուսուցիչ մը խուրապէս աղւաճ ըլլալու է Պէշիկթաշեանի մտքին ու հոգւոյն վրայ: «Եղբայր եմք մեք»-ի ու Արշակ Բ.-ի հեղինակին գործունէութիւնը մեծ մասամբ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ աւելի լիակատար ու փայլուն կերպով իրագործուէր այն ձգտումնե-

րուն ու երազներուն, զոր Հ. Մինասեան յղացած ու մասամբ ալ իրականացուցած է:

Պէշիկթաշլեանի հետ՝ Հ. Մինասեանի աշակերտած են նաև՝ ի միջի այլոց, Յովհաննէս Հիսարլեան, որ յետոյ հրատարակեց «Բանասէր» զրական ու քաղաքական ամսագիրը, և Պետրոս Ոսկեան նկարիչը, որուն տարաժամ մահը կողքայ Պէշիկթաշլեան իր գեղեցկագոյն քերթուածներէն մէկուն մէջ, և որ ինքն իսկ գծած է Հ. Մինասեանի երկու ողբերգութեանց սկիզբը զրուած պատկերները:

Բացի Հ. Մինասեանի անձնական ազդեցութիւնէն, Պէշիկթաշլեան կրած է նաև Մխիթարեան միջավայրին ընդհանուր ներգործութիւնը, ոչ միայն կարդալով ամեն ինչ՝ որ Մխիթարեանները հրատարակած էին մինչև այն ատեն, այլ և Փատուայի վարժարանէն ելլելէ յետոյ, երկու երեք ամիս մնալով Վենետիկ վանքը, հաւանութեամբ միարանութեան, որ անոր խոստմնալից տաղանդը գուշակած և համակրանքով ու խրախուսանքով պաշարած է. այդ պահուն Մխարանութեան պլուսը կը գտնուէր պրասէր, հմուտ ու ազնուաբարոյ Սուքիաս Սոմալլը: Պէշիկթաշլեան իւրացուցած է ամեն ինչ որ կար գեղեցիկ՝ այդ միջավայրին մէջ—բուն սէր գեղարուեստի ու բարձր գրականութեան, յարում զէպի դասական ճաշակը, պաշտում գիւցադնութեան, խանգոտ հայրենասիրութիւն:

Պէշիկթաշլեան կրած է վերջապէս «Եւրոպական» բարբերու ուղղակի ազդեցութիւնը: Ունեցած է, վարժարանին մէջ, իտալացի ուսուցիչներ, Փատուայի մէջ, դպրոցէն դուրս, անշուշտ ծանօթացած է իտալացիներու հետ, իտալական ընտանիքներու մէջ մտած, իտալական հանրային ու սոսկական կեանքի շատ մը գծերն անձամբ տեսած, ուսումնասիրած և իւրացուցած է: Ինքը՝ յայտնապէս՝ ի ծնէ օժտուած էր նուրբ խառնուածքով ու փափուկ զգայնութեամբ. բայց, որպէսզի այդ խառնուածքն ու այդ զգայնութիւնը իրենց ամբողջական զարգացումն ստանային, որպէսզի Պէշիկթաշլեան դառնար այն ճշմարտապէս «Եւրոպացած» հայը, որ եղաւ իր ամբողջ կեանքին ու գործունէութեանը մէջ, անհրաժեշտ էր որ այդ ուղղակի շփումն ունենար եւրոպական միջավայրին հետ: Պոլիս կամ արևելեան որ և է քաղաք մը մնալով, ուշիմ ու տաղանդաւոր արևելցի մը կարող է, եւոպական գրքեր կարդալով, եւրոպացի անհատներու հետ յարաբերութեան մտնելով, արևտեան ոգին իւրացնել՝ մտաւորապէս. բայց որպէսզի ասիական ստրկութեան ու կոպտութեան մէջ դարերէ ի վեր թրծուած արևելցին կարենայ եւրոպական բարբերը, կենցաղավարութիւնը, բարեկըր-

թուփինը հիմնադէս իւրացնել, անհրաժեշտ է երկայն լուսնը մը զուտ եւրոպական միջավայրի մէջ,—ինչպէս որ արձանագործութեան, նկարչութեան վրայ որոշ պաշտօնար կազմելու համար՝ չի բաւեր նկարագրութիւններ կարգաւ, կամ նոյնիսկ լուսանկարներ դիտել, պէտք է զործերը տեսնել: Գրիգոր Օտեան, որ իր կրթութիւնն ստացած էր եւրոպացի ուսուցիչներու ձեռքով ու արեւմտեան գրականութեանց լատագոյն էջերը կարգաւորով, բայց որ Պոլսէն չէր ելած բնաւ՝ կազմութեան այդ շրջանին մէջ, հոյակապօրէն եւրոպական միտք մը և հոգի մը յօրինած էր իրեն համար. բայց ինչպէս զինքը բոլոր ճանշնողները կը հաստատեն՝ կատարեալ ասիացի մըն էր իր ձեւերուն ու վարձունքներուն մէջ:

Պէշիկթաշլեան նկատած է գլխաւորապէս այն շատ մեծ տեղը, զոր կը բռնէ գեղարուեստը եւրոպական կեանքին մէջ. դնացած է յաճախ թատրոն, տեսել գեղեցիկ խաղեր՝ աղնիւզ գագուռները ներշնչող, ճարտար գերասաններէ՝ ներկայացուցած. գնացած է մուսկոնները, դմայլանքով դիտած է նկարչութեան, արձանագործութեան հրաշակերտները. լսած է յաճախ երաժշտութիւն, զոր այնքան խանդավառօրէն կը սիրէ իտալացին՝ զայն իր կեանքին տարրական, էական պէտքերէն մին նկատելու աստիճան: Տեսած է այն աւանդական խորին պաշտումը, զոր իտալացին կը տածէ քաջութեան համար, և զոր նոյնիսկ այն շրջաններուն, երբ զուրկ էր քաղաքական անկախութենէ՝ միշտ պահպանած է: Նկատած է այն բոլոր թաքուն ու հզօր ճիւղը, որ կը խմորուէր հոովմէական հսկայ անցեալին ինքզինքը ժառանգորդ նկատող այդ աղնուատոհմ ժողովրդին մէջ՝ անցեալը վերակենդանացնելու, ազատութիւնն ու մեծութիւնը վերագտնելու համար: Ներկայ գտնուած է հանրային հաւաքումներու, ուր կը յորդէ լատին պերճախօսութիւնը՝ ուժեղ, ներդաշնակ, առատարուխ, պատկերաւոր, ու հանդէսներու՝ ուր կը պայթի եւրոպական հարաւի ցեղերուն բնածին սէրն ու ճաշակը՝ պերճ, զուռագեղ, եռուն, երգեցիկ կեանքի համար: Ճանչցած է իտալացի անհատը, խորազգաց, խանդավառ, շարժկոտ, միանդամայն յանդուգն ու ճապուկ, սրտոտ ու գերասան, քնարերգական ու կատակաբան: Այս բոլորը անշուշտ ազդած են իր վրայ և մեծապէս նպաստած՝ իր նկարագրին ու միտքը կազմելու:

Այդ ի բնէ քաղցր, ներդաշնակ ու շնորհալի խառնուածքը, ծնած՝ Պոլսոյ վճիտ երկնքին տակ ու հեշտական կլիմային մէջ, իր պատանեկտն շրջանը իտալական բնութեան ու մարդկութեան պայծառ, գունագեղ ու աշխոյժ ներգործութեանը

տակ անցուցած, սահմանուած էր գեղեցկութեան ու սիրոյ եր-
դիչը ըլլալ, «քիչ մը Իտալիա» բերել մայցնել մեր տսիրական
լարքերուն մէջ:

Պէշիկիմաշլեան՝ զործիչ

Պէշիկիմաշլեան, որ կոչուած էր անքան կրակոտ ու բազ-
մաձև գործունէութիւն մը կատարելու, Ֆիզիքապէս քիչ օժ-
տուած էր բնութենէն. այդ տեսակէտով՝ նոյնիսկ անիրաւուած
մը, ժառանգազուրկ մըն էր: Ի ծնէ թոքախտաւոր, բոլոր
կեանքին միջոցին քաշկրտեց փափուկ, տկար, միշտ վտանգ-
ուելու ենթակայ առողջութիւն մը, որ վերջ ի վերջոյ յանգե-
ցաւ իր հուսկ տարիներուն երկայն մարտիրոսութեանը: Զինքը
ճանչցողները կը նկարագրեն զայն՝ միշտ նիհար, ուսերը ցը-
ցուած, մսկոտ, ամառ ձմեռ վիզը բուրդէ շալով մը փաթ-
թուած, ու կուրծքը միշտ չարագուշակ հագովը պատուտուած:
Իր դէմքը, որ զայն յաւերժացնող լուսանկարին վրայէն այժմ
մեղի անքան հրապուրիչ կը թուի՝ իր նուրբ ու ազնուական
զրոյմով, տղեղ էր կիներուն համար, որոնք գիծերուն ներդաշ-
նակութիւնն ու գոյներուն փայլը կը փնդունէ և ոչ արտայայ-
տութեան «ներքին» գեղեցկութիւնը. և ինք որ գիտակցութիւ-
նըն ունէր այդ տղեղութեան, տառապած է ատկէց խորապէս,
տառապանք որ միշտ թաքուն մնացած, ինքզինքը կը մատնէ
միայն իր ամենէն հոյակապ եղերերգներէն մէկուն սա աղե-
խարշ տողին մէջ.

Տես, զիւրդ գեղեցկացոյց զիս մահ, արար զիս տարփելի...

Միջահասակ էր, բարակ մարմնով մը, որուն վերեւ կը կանգ-
նէր անհամեմատականօրէն մեծ գլուխ մը: Դէմքը մաղուրկ
էր, ցամքած, դալկագոյն, և անոր վրայ կը ցցուէր քիթ մը
չափազանց հայկական. մութ-շագանակագոյն երկայն գան-
գուր մազեր կը շրջանակէին լայն գմբէթարդ ճակատ մը, զոր
գանկին առաջամասը մերկացնող փոքրիկ ճաղատութիւն մը ակ-
աւելի կ'ընդլայնէր. աչքերը, սեփ-սե, մանր, տարտամօրէն շիւ,
բայց տարօրիանապէս սուր ու հրուտ. ցանցաւ մօրուք մը շա-
ղանակագոյն, մերկ այտերէն հեռու՝ կզակին վրայ բուսած,
բաւական լայն կիսաբոլորակով մը կը պատէր այդ դէմքը, ու
րուն վրայ բարակ շրթներ՝ բարակ պէխերով պսակուած, տոհ-
միկ նըրութեան նօթ մը կը դնէին:

Եւ սակայն այդ խաբխուլ ու զաղփաղփուն մարմնին մէջ
բնութիւնը գրած էր ամենէն կրակոտ ու միանգամայն ամե-
նէն զոգարիկ հոգին, այդ աններգաշնակ ու մահադոյն դէմ-

քին ետև՝ ամենէն շնորհալի և ամենէն կենդանի միտքը: Իր անձէն արտաշնչուող բարոյական հրապոյրը անդիմադրելի էր: Անոնք՝ որ զինքը առաջին անգամ կը տեսնէին, նախ պահ մը իր արտաքին երևոյթին ֆիզիքապէս անախորժ տպաւորութիւնը կը կրէին. բայց հազիւ թէ կը սկսէր խօսիլ—մանաւանդ երբ խօսքը իր սիրած մէկ նիւթին վրայ էր—աչքերը կը վառէին, դէմքը կը լուսաւորուէր, կ'այլափոխուէր, և ունկնդիրն ինքզինքը բռնուած կը զգար տիրուկան հմայքի մը մէջ կապուած, աննիւթական, բայց ատուկ իսկ հզօրագոյն կապով մը՝ այդ մոգական էակին հետ, անխուսափելիօրէն զայն սիրելու դատապարտուած: Այդ «հրապոյրը» մեծադոյն գէնքերէն մէկն է եղած, գրեթէ միշտ անվրէպ, Պէշիկ-թաշիանի ձեռնարկներուն յաջողման մէջ, այնքան մեծ գէնք մը որքան իր արուեստագէտի ամենանուրբ տաղանդը, իր առողջ ու պայծառ հմտութիւնը, իր կազմակերպչի, խօսակցողի կարողութիւնները: Այդ հրապոյրը կազմուած է շատ մը տարրերու համախմբումէն.—մտախոհ ու տրտուծ խորք մը, որ (մանաւանդ երբ մինակ էր մտերմի մը հետ, կամ երբեմն նոյնիսկ բազմութեան մէջ) ազնիւ ծանրութիւն մը կուտար իր դէմքին արտայայտութեանը. և ատոր հետ, յաճախ, երբ պաշարուած էր բարեկամներով, մանկական վճիռ զուարթութիւն մը, սիրուած ընկերներու հաճոյք պատճառելու գողտր բաղձանքէն ծնող ու ունէ չարութենէ զերծ սրամիտ կատակաբանութիւններով թարգմանուած. միշտ անկեղծ ու բնական, հեռու ամէն քապութենութենէ,—ինք որ սակայն ունէր՝ և զայդ փայլուն կերպով ապացուցուց քանի մը անգամ՝ դերասանի իրական յատկուծ թիւններ. ձևերու, խօսուածքի բնիկ բարեշնորհութիւն մը, սուսփիկ եւրոպական քաղաքավարութեան բոլոր նրբութիւններովը շէշտուած, և զոր աւելի զբաւիչ կը դարձնէր մեղմ, զգուռ, քաղցրահնչիւն ձայնը, որով օժտուած էր. տարապայման համեստութիւն, ներողամտութիւն, տարապայման անձնուրիւթեան միացած. սէր մը անսպառ, անշահախնդիր, այնքան քնքոյշ, որքան ջերմ. արժանապատուութեան խորին զգացում մը՝ եղբայրական գորովոտ պարզութեան մը հետ, միանգամայն պատկառանք ու սէր ներշնչելով ամենուն, անկարողութիւն ունէ տգեղ զգացման կամ արարքի, նախանձի, եսամոլութեան, գոռոզութեան, ցուցամոլութեան, քինախնդրութեան, բամբասանքի, էնթրիկի. ներքին հանդարտ, բայց ամուր քաջութիւն մը՝ տիրական փափուկ հեղութեանը տակ, բայց միշտ առանց յոխորտանքի, առանց դարգմանակի, առանց թմբուկի, միշտ պարզ ու բնական. արհամարհանք ունէ անպատեհութեան

կամ վտանգի՝ երբ հանրային բարիքը կը պահանջէ գոհողութիւն մ'ընել: Եւ որպէսզի պատկերը կատարեալ ըլլայ, պէտք է աւելցնել նաեւ թէ այդ սիրով ու քաղցրութեամբ խմորուած հոգին ատել ալ գիտէր, այն պարագաներուն մէջ, ուր՝ նոյնիսկ յանուն սիրոյ՝ անհրաժեշտ կը դառնայ ատելը: «Պէշիկթաշեան երկու բան միայն կ'ատէր,—ըսած է ինծի զինքը մօտէն ճանչցողներէն մին,—ստութիւնը և ազգատեցութիւնը. բայց այդ երկու բանը սաստիկ կ'ատէր:»

Բարոյական այս չքնաղ ձիրքերովն է որ Պէշիկթաշեան կըցաւ ազգել յարգանք մը՝ ինչպէս մինչև այն ատեն ոչ մէկ հայ մտաւորական թերեւ չէր կըցած ազգել՝ գէթ Պոլսոյ հայութեան մէջ: Ի՞նչ էր հայ մտաւորականը, մինչև այն ատեն, հայ հասարակութեան աչքին. ուսուցիչ կամ խմբագիր, գիտուն կամ գրագիր, ան «ծառայ» մըն էր ընդհանրապէս՝ ամիրաներուն համար, և նոյնիսկ ժողովրդին համար՝ ամիրայէն, հարուստ սարաֆէն, Տէրութեան պաշտօնեայէն շատ վար անձ մը: Ամիրաները գրեթէ բոլորն ալ մէկ կամ երկու «պատուելի» կը պաշտպանէին միշտ. ատի տեսակ մը սովորութիւն զարծած էր, իրենց զիրքը պահպանելու համար անհրաժեշտ տարր մը. բայց կը պաշտպանէին զանոնք իրրեւ «ստորակարգեալներ», իրրեւ «բարերարեալներ», ու մտաւորականներն ալ «բարերարեալի», բարձր տեսակէ պնակալէզի հոգեբանութիւն մը անկեղծօրէն ու խորապէս իւրացուցած էին յաճախ, և կը խրախուսէին ամիրաները իրենց նկատմամբ անոնց բռնած այդ դիրքը շարունակելու՝ անոնց ու է մէկ «շնորհը» երեսնակեալ երախտագիտութեան ուսուցիչ և տաղաչափեալ բացազանչութիւններով փողարելով, անոնց հարսնիքը, մէկ զաւկին ծնունդը կամ ազգականին մահը ազգային մեծ գէպքերու պէս քնարերգելով: Գտնուած են անշուշտ, բացառութիւններ, եղած են քանի մը ամիրաներ՝ մտաւորականներու յարգը իրականապէս գնահատելու կարող, և մտաւորականներ՝ շատ սակաւութիւ, որ զիրենք յարգել տալ գիտցած են մինչև աստիճան մը: Տատեան, Տիւղեան, Պալեան զերդաստաններուն մէջ ժամաւորապէս գտնուած են անձեր անկեղծօրէն սիրող զրականութեան ու գեղարուեստի, զանոնք քաջալերելը «պարտականութիւն» նկատող. ատոնց վրայ մեծապէս ազդած են Մխիթարականներ, որոնք, եւրոպական բարքերը իւրացուցած, գիտցած են պատկառանք ներշնչել: Արդէն, Տիւղեաններէն, Տատեաններէն, Պալեաններէն շատերը Եւրոպա ուսում առած մարդիկ էին, մտքով ու հոգով ճշմարտապէս զարգացած: Տիւղեաններու տունը գեղարուեստի, զրականութեան, ազգասի-

րութեան վառարան մը եղած է. այդ տան մէջ է որ Հ. Մի-
նաս Բժշկեան Միութեանը, Անտոն Չելչալի Տիւղեանի աջակ-
ցութեամբ, առաջին հայերէն լեզուով թատերական ներկայա-
ցումները սարքած (1815 էն առաջ) և հայկական երաժշտու-
թեան մասին աշխատութիւն մը պատրաստած է. այդ տան
մէջ է որ Պապա Համբարձում հայկական ձայնագրութեան գիւ-
տը կատարած է օգնութեամբ Տիւղեան Յակոբ և Անտոն Չե-
լչալիներուն, ինչպէս ինքն իսկ իր մէկ ձեռագիր յիշատակարա-
նին մէջ (Ժողովի, 15 մարտ. 1903) կը գրէ. «Այս երաժշտական
արուեստը գրեւը գտնուեցաւ Տիւղեաններու ապարանքը. խա-
զերուն ձեռքն էր ինքն՝ տիրացու Համբարձում՝ գտայ, բայց կոշտ
էր. Յակոբ Չելչալին եւրոպական նօտան աղէկ գիտնալով և
հօրեղբայրը Անտոն Չելչալին օսմանցի մուգիքան աղէկ գիտ-
նալով, ես ալ իրարմէս գիտնալով՝ երեքնիս միասին նըր-
բացուցինք, այս վիճակին բերինք Աստուծոյ զօրութեամբ»: *)
Այդ գերդաստանին մէկ ուրիշ անդամը Միհրան պէյ Տիւղ,
10—15 տարի իր տան մէջ պահեց Հ. Արսէն Բագրատունին,
անոր տալով բոլոր դիւրութիւնները իր Հայկը ինչպէս և Հո-
մերի, Վիրգիլի, Միլտոնի հրաշակերտներուն թարգմանու-
թիւնները խմբագրելու և տպագրելու համար: Նմանօրինակ ի-
րողութիւններ կարելի է գտնել Տատեան ու Պալեան գերդաս-
տաններուն պատմութեան մէջ: Կարելի չէ չյիշել, օրինակի
համար, Յովհաննէս պէյ Տատեանը, որ Միութեանց գրական
ազգային գործունէութեան մեծ աջակից մը եղած է, Նիկողոս
ու Յակոբ Պալեանը, որոնց երկրորդը ճշմարիտ Մեկենաս մըն
էր՝ բառին ամենաազնիւ իմաստովը, գեղարուեստի խանդավառ
երկրպագու մը, մտաւորականներու հիացող և սրտագին պաշտ-
պան. իսկ Նիկողոս Պալեան, սքանչելի դէմք մը, զոր կ'արժէ
օր մը իր բոլոր գծերով վերականգնանացնել, մտաւորականներու
հիացողէ և աջակից է աւելին եղած է, ինքն իսկ մտաւորական
մըն էր՝ ամենարարձր զարգացմամբ, ամենանուրը ու փափուկ

*) Յակոբ Չելչալին մէկն է այն 12 զաւակներէն, որոնց հայրն էր
Յովհաննէս Չելչալին (1749—1812): Անոնցմէ երկուքը Սարգիս և Միքայէլ
հմուտ էին արեւելեան երաժշտութեան: Ծնած է 1793 յունուար 3-ին: Մառ-
նաւորապէս մեծ սէր ունէր նկարչութեան. 1819-ին Մորէա կը գտնուէր
և մինչև 1822 Կարպա շրջագայած է: Անտոն Չելչալին որդին է Միքայէլ
Չելչալին և եղբայրը Յովհաննէս Չելչալին, որուն պաշտպանութեան տակ
կը գտնուէր Պապա Համբարձում: Անտոն Չելչալի քաջ քնարահար էր և
Յովհաննէս Չելչալի Սարգիս և Միքայէլ որդիներուն հետ, որոնք փանդո-
նահար էին՝ բարձրագոյն գնահատութեան արժանացած է: (Հանդէս Ամսո-
րեայ, 1890):

հոգւով, և հայկական Սահմանադրութեան խմբագրման ու մեր մէջ հաստատման առաջին նախաձեռնարկներէն մին եղած է: Այս երկու վերջին անձերը, ինչպէս և Միհրան պէյ Տիւզը՝ Պէշիկթաշլեանի ժամանակակից էին արդէն: Պէշիկթաշլեանէն առաջ, այս ոգւով ամիրաները գոյութիւն ունէին լոկ իբր «բացառութիւն» ամիրաներու մէջ տիրապետող ոգին ամբարտաւան ինքնամոլութիւնն էր: Պապա Համբարձում պաշտպանութիւն գտած է Տիւզեաններէն, բայց վայրագօրէն հալածուած է միւս ամիրաններէն, ինչ որ կը հաստատուի իր յիշատակարանին սա տողերով. «Իրաւ, և թէ մեռնիմ, ալ ցաւ մը չունիմ. այս արուեստը չկորսուիր՝ այս դիրքը երեան հանելէս ի վեր. սիրով չարչարուելով ազգիս համար աշխատեցայ, հէլալ ըլլայ, խերը թող տեսնան: Շատ ծեծ կերպ տղաներէն, ամենն ալ հէլալ ըլլայ. բայց ազգիս մեծերուն խնդիրը մը ունիմ. յանցանք մը, պակասութիւն մը եթէ ունիմ՝ թող ներեն. վասն զի ոսկորներս հալեցան. մէկ մըն ալ եթէ զարնեն՝ այլ եւս քոլորով ին կ'երթամ: Կ'աղաչեմ, մի՛ դպիր ինծի. շատ պէտք եմ դեռ. այս գիտութեան գաղտնիքները դեռ շատ են. Աստուած եթէ արժանի ընէ, անոնք ալ՝ առաջ Աստուած՝ երեան կը հանեմ մեզի համար...» Ո՛րքան ցաւալի է այս ծեծ կերած շան մորմոքը գտնել այդ հանճարեղ, բազմերախտ գործիչին բերնին մէջ. սրբան բնորոշ ալ է ան սակայն. անոր մէջ կ'ընդնդմարենք թէ «աղաները» ինչ արհամարհոտ ու բիրտ ընթացքով վերաբերուած էին այդ մեծ վերանորոգչին նկատմամբ, և վայրենի տգեղութիւնն այդ վարմունքին—որուն մէջ կրօնական մոլեռանդութիւնն ալ մաս ունեցած ըլլալու է, որովհետեւ Պապա Համբարձում կաթողիկէ էր,—այնքան տխուր կը թուի մեզի այժմ, որքան Պապա Համբարձումի՛ այդ վարմունքին հանդէպ բռնած լեզուին ստրկական խեղճութիւնը:

Պէշիկթաշլեան բարձրացուց մտաւորականին դիրքը Հայոց մէջ: Իր կատարած այդ դերը, անշուշտ, մասամբ դիւրացած էր սա իրողութեամբ որ այն միջոցին, երբ Պէշիկթաշլեան Պոլիս դարձաւ Վենետիկէն (1845), այնտեղ կային արդէն ամիրայական շրջանակներուն մէջ, ինչպէս և անոնցմէ դուրս՝ եւրոպական կրթութիւն ստացած և կամ արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն իւրացնելու ձգտող բաւական թուով անձեր: Բանաստեղծին գործերուն առաջին տպագրութեան յառաջաբանին մէջ մեծ մասամբ յիշուած են այն ընտանիքներն ու անձնավորութիւնները, որոնց հետ յարաբերութիւն ունեցաւ ինքը—Գրիգոր Օտեան, Սաքըզ Յովհաննէս, Տիգրան Եւ-

սուֆեան, Տր. Բարունակ պէյ, Տր. Մողեան, Տր. Շիշմանեան, Տր. Ռափայէլեան, Տր. Քեաթիպեան, ընտանիքներ Ապտուլլահեան, Արդումանեան, Էսայեան, Միսաքեան, Նէվրուդեան, Նորատունկեան, Հէքիմեան, Հիւրմիւզեան, Վահանեան, Փորթուգալեան: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել նաև Պալեան, Էրամեան, Տատեան, Կոստանեան, Ճանըմեան ընտանիքները: Այս յիշուած անձնաւորութիւնները մեծ մասամբ եւրոպա ուսում ստացած էին, և այդ ընտանիքներէն ոմանց մէջ եւրոպական ձգտումներ ու բարքեր արդէն մտած էին, ոմանց մէջ ալ՝ խանդոտ միտում մը դէպի եւրոպացում: Պէշիկթաշլեան եղաւ ճիշտ այն մարդը որ պէտք էր այդ վայրկեանին, մարդը որ իր շուրջը պիտի համախմբէր այդ բոլոր արդէն պատրաստ կամ կիսապատրաստ տարրերը, զանոնք ալ աւելի առաջ մղէր եւրոպացումի ճամբուն մէջ՝ իր անձնական հմայքին ու ճիգին շնորհիւ, քանի մը էական մեծ զգացումներու մէջ միացնէր զանոնք, և այդ միացումով իրագործէր կարգ մը հանրօգուտ ծրագիրներ: Պէշիկթաշլեան օգտուեցաւ այդ անձերուն և ընտանիքներուն մէջ արդէն գտնուող ազնիւ ուժերէն ու նուրբ տարրերէն. բայց այդ ընտանիքներն ու անձերը ալ աւելի մեծ չափով օգտուեցան Պէշիկթաշլեանէն, օգուտ մը որ՝ շնորհիւ Պէշիկթաշլեանի անձնական դերին՝ տարածուեցաւ ամբողջ ազգին վրայ: Ուրիշ մը՝ Պէշիկթաշլեանի տեղ՝ նոյնիսկ այդ ընտանիքներէն ու այդ անձերէն պիտի չընդունուէր այնպէս, ինչպէս ան ընդունուեցաւ, պիտի չազդէր այն պատկառանքն ու սէրը, զոր ան ազդեց:

Ձի լսուել որ ազգի մը մէջ մտաւորականները յարգել ու սիրել գիտցողներ գտնուին. պէտք է որ մտաւորականն ալ ինքզինքը յարգել ու սիրել տալ գիտնայ: Պէշիկթաշլեան որ գրպանը սանթիմ մը չունէր Պոլիս հասած օրը և առեն մը հիւրընկալուեցաւ Հիւրմիւզեանց տունը՝ իբր ուսուցիչ անոնց զաւակներուն, առաջին օրէն իսկ մեծ յարգանք ներշնչեց ամէն անոնց, որոնց հետ ծանօթութիւն հաստատեց. յետոյ, բազմաթիւ հարուստ ընտանիքներու մէջ դասեր գտնելով՝ յաջողեցաւ իր ապրուստը դիւրութեամբ ճարել. բայց վերջապէս անշուք ընտանիքէ մը սերած «վարպետ» մըն էր ինքը, և սակայն այդ բոլոր էֆէնտիներէն, պէյերէն, այդ մեծահարուստ ամիրայական ընտանիքներէն ընդունուեցաւ միշտ ոչ միայն իբրեւ հաւասար մը, այլ իբրեւ իրենցմէ բարձր անձնաւորութիւն մը, իբրեւ առաջնորդ մը, իբրեւ վարպետ մը: Ահա ինչ որ իր անձնական դերը կը ներկայացնէ: Ու Պէշիկթաշլեան այդ արդիւնքին կըցաւ հասնել,

որովհետեւ երբէք չզիջաւ շողոքորթելու, քծնելու, իրեն տրուած աջակցութիւնը երբէք իբրեւ բարեբարութիւն չնկատեց, այլ իբրեւ գործակցութիւն մը հանրային գործի մը մէջ իր բերած ջանքերուն: Իրմէ առաջ, իր ատենը և իրմէ ետքն իսկ, ան-քան բանաստեղծներ այս կամ այն մեկենասին ներդրեանը երգած են ոտանաւոր կամ արձակ բացագանչութիւններով, այս կամ այն ամիրային անձնական կեանքի ղէպքերն անգամ իրենց քնարին նիւթ են առած. նոյն իսկ Մխիթարեանները այդ տկարութիւնէն զերծ չեն ֆնացած մերթ. Բագրատունին իր Հայկը ձօնած է իր հիւրընկալ ու աջակից Միհրան պէյ Տիւզեանին՝ հատորին սկիզբը դրուած քերթուածիկով մը, որուն սա տողերը—որքան ալ ճշմարտապէս յարգելի մեկենասի մը ուղղուած ըլլան—արեւելեան շողոքորթութեան ամենատխուր կնիքը կը կրեն:

Մըտերիմ ընդ իս գըթոյդ և երախտեաց խուն տրիտուր,
Ուղերձեմ մըտագիւր յաղնըւագործ ի քո ձեռս.

Դոյզն ընծայն իմ պատուեալ յարգոյ մատունսդ օժտաբեր,
Պարծեսցի շնորհիւդ յաւէժ, և Մայրն յանուան բռւմ ի
փառս:

Այսպիսի տողեր աններելի են Բագրատունիի պէս մեծ մտաւորականի մը համար, որովհետեւ գրական գլուխ-գործոց մը՝ ինչպէս Հայկը՝ չի կրնար պարծենալ Տիւզեանի մը անոր իրագործմանը նուիրած նիւթական աջակցութեամբ, ընդհակառակը Տիւզեանն է որ պէտք է պարծենար այդպիսի գործի մը օգնած ըլլալով հայ գրականութեան հանդէպ իր պարտականութիւնը կատարած ըլլալուն, իսկ Մայրը (Մայր-Հայաստան) բնաւ պատճառ չունի Տիւզեան Միհրան պէյի անունին փառքովը պարծենալու, որովհետեւ Միհրան պէյ աղնիւ և առատաձեռն գրասէր մը եղած է, բայց ոչ իր աղգը փառաւորելու բնութիւն ունեցող անձնական մեծ ձիրքերով օժտուած գործիչ մը:

Արշակ Զօպանեան

(Կը շարունակուի)

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ *)

Հանրային պարտքերի վարչութիւնը

Մենք արդէն ակնարկեցինք, որ Թիւրքիայի պարտքերը, նրանց վճարումը ու կարգադրութիւնը գտնուում է եւրոպացիների ձեռքը. դրանում է «Հանրային պարտքերի վարչութեան» գործունէութիւնը: Այդ վարչութիւնը կոչւում է նոյնպէս «Միջազգային Ֆանճնաժողով՝ Թրքաց պարտքերը կառավարելու համար»:

Ինչպէս ասացինք, «Հանրային պարտ. վարչութիւնը» առաջարկուեց Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւնների կողմից և վաւերացուեց «Մուհարրեմ»-ի նշանաւոր իրադէտով:

Հանրային պարտ. վարչութիւնը կազմուեց հետեւեալ անդամներից. մի անգլիացուց, որ ներկայացնում է անգլիացի, բելգիացի և հոլլանդացի պարտատէրերի շահերը, մի ֆրանսիացուց, մի գերմանացուց, մի իտալացուց, և Կ. Պոլսի պարտատէրերի մի ներկայացուցիչից: Անդամները ընտրւում են հինգ տարի ժամանակամիջոցով զանազան երկրների պարտատէրերի ընդհանուր ժողովի կողմից, առանձին-առանձին:

Ֆրանսիայում գլխաւոր պարտատէրերն են՝ Crédit Lyonnais, Société Générale, Comptoir d'Escompte բանկերը, Գերմանիայում—Deutsche Bank-ը և բանկային տուն Բլէյսրերտէրերը *), անգլիացիները, իտալացիները և ուրիշները—նոյնպէս իրանց բանկերի միջոցով կապուած էին Թիւրքական արժէթղթերին, այսինքն Թիւրքիայի պարտքերի հետ:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4

*) Մի քանի նշանաւոր դիպլոմատներ, որոնք 1877—78 թ. նշանաւոր դեր խաղացին Թիւրքիայի ճակատագրում, խոշոր գումարներ գըրած էին թրքական արժէթղթերում. հետեւապէս մասամբ Թիւրքիայի գոյութեան հարցը իրանց անձնական գրպանի հարցն էր. մասնաւոր ալդ կարելի է ասել Բիւրմարկի մասին, որը Բլէյսրերտէրեր և ընկ. բանկային տան միջոցով գնել էր մեծ քանակութեամբ թրքական արժէթղթեր:

Ո, Բ.

Այստեղ ընթերցողը անկասկած նկատեց, որ միայն Ռուսաստանը չունէր իր ներկայացուցիչը այդ վարչութեան մէջ, բայց դա բացատրուում է այն բանով, որ ոչ մի թիւրք փոխառութիւն չի կայացել Ռուսաստանում, կամ ոուս կապիտալիստները միջոցով: Ճիշտ է, և ինչպէս արդէն ասացինք, թիւրքիւն մի մեծ գումար պարտք է Ռուսաստանին, բայց դա պատերազմի հարկ էր և ոչ փոխառութիւն, հետևաբար այդ գումարը չէր էլ կարող անցնել վարչութեան տնօրինութեան տակ: Պէտք է յիշել այստեղ և այն՝ որ թէև Հանրային պարտքերի վարչութեան կազմակերպութեան առաջին օրերում Եւրոպայի չճանաչեց Ռուսաստանի իրաւունքը—մասնակցել այդ վարչութեան մէջ, սակայն յետոյ սաստիկ զղջաց, և թէ Եւրոպան և թէ թիւրքիւն աշխատեցին, որ Ռուսաստանը ունենայ իր ներկայացուցիչը այդ վարչութեան մէջ: Բայց Ռուսաստանը այլ կերպ էր նայում հարցի վրայ. կապուած չլինելով եւրոպացիների ընդհանուր շահերի հետ, նա իրան անկախ դիրք պատրաստեց թիւրքիայի ֆինանսների, հետևապէս և թիւրքիայի ամբողջ գոյութեան վերաբերմամբ: *)

Հանրային պարտքերի վարչութեան մէջ թուրք կառավարութիւնը ունի իր պատգամաւորը, որը զուտ խորհրդակից անդամ է, և եթէ երբեք մի օրեւէ վեճ պատահելու լինէր վարչութեան ու թիւրք կառավարութեան մէջ, գործը յանձնուում էր միջնորդ դատարանի վճռին: Մինչև այժմ սակայն այդ չի պատահել:

Հ. պարտ. վարչութեան գործունէութիւնը ու իրաւունքները շատ մեծ են և լայն. իսկ որովհետև նա ինքը ուղղակի ստա-

*) Անկարելի է այստեղ չյիշել փակագծի մէջ հետևեալ պատմական գէպը: Երբ յոյն-թրքական պատերազմից ու հայկական կոտորածներից յետոյ, թիւրք կառավարութիւնը պետական պէտքերի համար մտադիր էր Հանրային վարչութեան յանձնուած հարկերը իր ձեռքը առնել և զբաղւել իր առօրեայ ծախսերը հոգալ, այն ժամանակ թիւրքիայի զլխաւոր պարտաւերը՝ Ֆրանսիան՝ ուրիշ ելք չգտաւ, եթէ ոչ դիմել Ռուսաստանին, խնդրելով՝ որ վերջինս մասնակցէ Հանր. պ. վարչութեան մէջ: Ֆրանսիան ինչպէս և միւս պարտատէրները համոզուած էին, որ այդպիսով թիւրքիւն ոչ մի «կողմնակի յենարան» չի ունենայ և ուրեմն Հանր. պ. վարչութեան շահերին չի համարձակուի դպչել: Ռուսաստանը թէև չմտաւ Հ. պ. վարչութեան մէջ, բայց ամենապարզ կերպով հասկացրեց Բարձր Դրան, որ Հ. պ. վարչութեան շահերին դիպչելով՝ թիւրքիւն հրապարակի վրայ դրած կը լինի քուրճ կառավարութեան և թիւրքիայի գոյութեան խնդիրը: Եւ թիւրքիւն տեսնելով՝ որ այդ դէպքում ոչ մի կողմից օգնութիւն չի կարող սպասել՝ քաշեց իր պոչը և զսպեց իրան:

նում է պետական մի քանի անուղղակի հարկեր, ինչպէս օր. աղի հարկը և ուրիշները, ուստի և նա ստիպուած է ունենալ ծառայողների ահագին քանակութիւն (մօտ 5,000 հոգի) և բաժանել իր գործունէութիւնը 728 ճիւղերի՝ պետութեան զանազան գաւառներում: Թուրք կառավարութիւնը ճշ միայն իրաւունք չունի խառնուել վարչութեան գործերում, այլ պարտական է ամեն անհրաժեշտ դէպքում նրան օգնել իր զօրքով և ոստիկաններով:

Առ հասարակ Հ. պարտ. վարչութեան գործունէութիւնը անկախ է, իսկ նրա սեփականութիւնն ու ծառայողների կեանքը՝ անձեռնմխելի:

Երբ 1871—77 թուականներում պաշտօնապէս հաստատուեց թիւրք կառավարութեան սնանկութիւնը, նրա բոլոր պարտքերի գումարը հասնում էր մօտ 2 միլլիարդ ֆրանկի: Այդ պարտքից կամաց-կամաց ամեն տարի պէտք է պարտատէրերին վճարուէր որոշ մաս այն գումարներից, որ Հ. պարտ. վարչութիւնը ստանում էր իրան յանձնուած անուղղակի հարկերից. այդ հարկերի թւումն են. աղը, ծխախոտը, ալկոլը և մետաքսը, նոյնպէս Բուլղարիայից, Մոնտենեգրօից, Արևելեան-Րումելիից, Կիպրոսից, Սերբիայից ստացուելիք հարկերը:

Այստեղ մենք կանգ կառնենք դրանցից ամենագլխաւորների վրայ:

Աղը.—Չնայած, որ աղի հանքերը Թիւրքիայում մեծ հարստութիւն են կազմում, բայց և այնպէս, համեմատաբար, նա շատ քիչ շահ է տալիս Հ. վարչութեանը (մօտ 21 միլիօն թրք. ոսկի): Սա բացատրւում է գլխաւորապէս այն բանով, որ աղի արտադրութիւնը չէ կենտրոնացած միայն մի տեղում, այլ գտնւում է 117 զանազան տեղերում. ճանապարհների հազորդակցութիւնը վատ է և փոխադրութիւնը թանգ է նստում: Բացի այդ՝ սաստիկ զարգացած է մաքսանենդութիւնը, կոնստանդնուպոլսի դրսից. այսպէս՝ Խրիմի թերակղզուց զադոնի աղ են բերում և ծախում Թիւրքիայում աւելի էժան: Ծխախոտը.—Սրա արդիւնագործութիւնը յանձնուած է մի մեծ ակցիօներական ընկերութեան: Ընկերութիւնը ունի մենաշնորհ (մէթի) գնելու, արդիւնագործելու և ծախելու Թիւրքիայում, բացի Լիբանանից և Բաղդատի նահանգից: Այդ իրաւունքի համար նա վճարում է Հանրային պարտքերի վարչութեան մի քանի միլիոն ֆրանկ: Այդ ակցիօներական ընկերութեան գործերը մինչև վերջի տարիները շատ թոյլ էին գնում և նա կորցրեց իր հիմնական կապիտալի 200/0-ը. անյաջողութեան գլխաւոր պատճառներից մէկն

էլ այն էր, որ ինքը կառավարութիւնը զանազան խոչընդոտներ էր դնում ընկերութեան զործունէութեան առաջ: Այդպէս՝ նա ստեղծեց «Պարսկաստանի ծխախոտի շահագործման ընկերութիւնը», օգտուելով այն բանից, որ մենաշնորհը տրուած էր միայն «Թիւրք» ծխախոտի համար: Պարզ է թէ՛ Ռէժի-ընկերութիւնը ստիպուած էր գնել այդ նոր ստեղծուած ընկերութեան բոլոր ակցիաները, որպէսզի էապէս մենակ մնար: Տալ մենաշնորհ՝ և ապա զանազան խաղերի գիմել—սա էլ մի օրինակ է, թէ ի՞նչպէս պաշտօնական Թիւրքիան մի քիչ աւելի եկամուտ ստանալու նպատակով գիմում էր ամեն տեսակ խաբեբայական միջոցների: Բերում ենք այստեղ մի քանի թուեր ծխախոտի եկամուտի վերաբերմամբ, համեմատած միւս երկրների հետ:

Ֆրանսիան (38 միլ. ժողովուրդ) ստանում է զուտ արդիւնք ծխախոտից 328 միլ. ֆր.

Աւստրիան (27 միլ. ժող.) 136 միլ. ֆր.

Թիւրքիան (16—20 միլ. ժող.) 25 միլ. ֆր.

Դեռ Թիւրքիայում ծխում են աւելի, քան թէ յիշեալ երկրներում: Մեծ էր Հանը. պար. վարչութեան հիասթափումը, երբ տեսաւ որ ծխախոտի հարկը իսկապէս շատ աւելի քիչ էր, քան թէ կարծւում էր:

Ալկոլը.—Ինչպէս ամեն, նոյնպէս և այս հարցում Թիւրքիայում ամեն ինչ գլխիվայր է: Այդպէս՝ մինչդեռ բոլոր երկրներում ակցիոյը սպիրտի վրայ է նշանակուած և գինիի վրայ ոչինչ, կամ համարեա ոչ մի հարկ չկայ—Թիւրքիայում ընդհակառակն է. սպիրտի վրայ շատ չնչին հարկ է նշանակուած (10 անգամ աւելի քիչ, քան թէ Ֆրանսիայում) և դա՛ չնայած այն երեոյթին՝ որ Թիւրքերը աւելի սպիրտ և արաղ են գործածում, քան թէ խաղողի գինի: Գինուց վերցնում է 15 տոկոս ընդհանուր բերքից, այն էլ փողով: Շնորհիւ մաքսային անկանոն ու անկարգ սխտէմի, արտասահման արտահանուած թրքական գինին նորից Թիւրքիա ներմուծուելիս՝ գինու տիրոջը վերադարձնում է $7\frac{1}{2}$ տոկոս ընդհ. գնից, այնպէս որ օտար երկրի գինին, օր. Յունաստանի՝ Թիւրքիայում աւելի էժան է ծախւում, քան թէ հարկերով բեռնաւորուած բրնձիկ գինին. ուստի և վերջինս չի կարող մրցել դրսից եկած գինիների հետ:

Հանրային պարտքերի վարչութեանն է տրուած նոյնպէս Կ. Պոլսի և Փոքր Ասիայի ավերի ձկնորսութիւնը, որի տարեկան եկամուտը հասնում է մինչև 3 միլիոն ֆր.:

Հանրային պարտքերի վարչութեան տնօրինութեանն է

յանձնուած մետաքսի բոժոժների եկամուտը: Փոքր Ասիայի մետաքսը երբեմն յայտնի էր իբրև միակը իր ամբողջեամբ և ղեղիցկութեամբ, բայց վերջին կէս դարում այդ արդիւնաբերութիւնը բաւականին ընկաւ: Մետաքսէ բոժոժների արժողութեան վրայ դրուած է $18\frac{1}{2}$ տոկոս հարկ, որից $10\frac{0}{100}$ —ընդունւած է Հանրային պարտքերի վարչութեան, իսկ $2\frac{1}{2}\frac{0}{100}$ յօգուտ զանազան պետական հաստատութիւնների: Եթէ դեռ թիւրքիայում բոժոժների արդիւնաբերութիւնը գոյութիւն ունի, այն էլ շնորհիւ Հ. պ. վարչութեան եռանդին է: Բոժոժի տարեկան եկամուտը հասնում է մինչև $1\frac{1}{2}$ միլ. ֆր.:

«Մուհարրեմի» իրադէի 11 և 12-րդ յօդուածներում ստւած է նոյնպէս, որ հանրային պարտքերի վարչութիւնը պէտք է ստանայ Արևելեան Բումբելից, Մոնտենեգրոյից և այլ վասսալ երկրների տուրքեր, որոնք սակայն վերին աստիճանի անկանոն են վճարուած: Կիպրոս կղզուց վարչութիւնը ստանում է 100 հազար ֆունտ ստերլինգ, իսկ ինչ վերաբերում է Մոնտենեգրոյին, Սերբիային և Բուլղարիային, պէտք է ասել, որ չնայած Բերլինի դաշնագրի § 9, 33, 42-ի՝ այդ երկրներից ոչինչ չի մտնում վարչութեան գանձարանը: Բերլինի համաժողովում այն միտքն էր արձարժուած, որ՝ քանի որ յայդ երկրները երբեմն թիւրքիայի մասն են կազմել, հետևապէս թիւրքիայի նախկին պարտքերի որոշ մասի վճարումն էլ ներանց բարոյական պարտականութիւնն է: Ընդհանուր հաշուով Հ. պարտքերի վարչութիւնը տարեկան եկամուտ ստանում է մօտ 50 միլիօն ֆրանկ, այդ գումարից է, որ նա վճարում է Թիւրքիայի պարտքերը ամեն տարի:

Այդպէս իսկապէս պէտք է կանգ առնէր Հանր. պարտ. վարչութեան գործունէութիւնը և դերը, եթէ նրա իրաւունքները վերջին տարիներս աւելի չընդարձակուէին: Բացատրենք մեր միտքը:

Ինչպէս արդէն ասացինք, Մուհարրեմի իրադէի հիման վրայ, Հ. պ. վարչութեան է յանձնուած Թուրքիայի պարտքերի վճարումը եւրոպացիներին՝ պետական մի քանի եկամուտներից: Սակայն 1880 թ. համարեա պատահմամբ, և իմիջի այլոց թիւրք կառավարութեան խնդրանքով՝ Հանր. պարտ. վարչութիւնը ժողովեց բոժոժից փոխանակ $10\frac{0}{100}$ -ի, $12\frac{1}{2}\frac{0}{100}$ տուրք, որից $10\frac{0}{100}$ ընդունուած պայմանի համաձայն պէտք է վարչութեան տնօրինութեան յանձնուէր, իսկ $2\frac{1}{2}\frac{0}{100}$ -ը յօգուտ թիւրք կառավարութեան: Այդպիսով Հ. պարտ. վարչութեան յանձնուած էր մի նոր պաշտօն—գործել ոչ թէ միայն յօգուտ եւրոպացի պարտատէրերի, այլ եւ թիւրք կառավարութեան՝ հետա-

ցնեցելով սրա տուրքերի հաւաքումը: Այդ թիւը կառավարութեան համար օգտուէս էր զանազան տեսակէտներով: Նախ և առաջ Հանր. պ. վարչութեան ծառայողները աւելի ճշտութեամբ ու անհետկութեամբ կը կատարէին հարկահանութեան գործը, քան թէ իրան՝ կառավարութեան պաշտօնեաները, և երկրորդ՝ այդ $2\frac{1}{2}\%$ հարկը ստանալու համար կառավարութիւնը ստիպուած պիտի լինէր նոր ծառայողների մի անագին ցանց ստեղծել. մինչդեռ թիւը կառավարութիւնը Հանր. պ. վարչութեան այս փոքրիկ ծառայութեան համար պայմանաւորուած էր վճարել զանձուածից 5% -ը, իբրեւ կոմիսիա: Հ. պ. վարչութեան, ինքնըստինքեան, և առաջին հայեացքից հասարակ՝ այդ նոր գործուէսութիւնը ունեցաւ իր խոշոր պատմական հետեանքները:

Հանրային պարտքերի այդ նոր փունջիան ազատեց և գուցէ քանիցս ազատելու է թիւը կառավարութիւնը այն նեղ դրութիւնից, որին պարբերաբար ենթարկուած է այս վերջինը փողի պակասութեան պատճառով:

Հէնց որ առաջին փորձը յաջող տնցաւ, և լաւ եկամուտ բերեց թէ վարչութեան և թէ թիւը կառավարութեան՝ 1880 թուի վերջերը՝ գերմանական Deutsche Bank-ը առաջարկեց թիւը կառավարութեան շինել Փոքր Ասիայում երկաթուղի, բայց մի անհրաժեշտ պայմանով. այն է՝ կառավարութեան երաշխաւորած *garantie kilométrique*-ը *) ստանալ ոչ թէ թիւը կառավարութեան պաշտօնեաների, այլ Հանրային պարտքերի վարչութեան միջոցով, որովհետեւ վերջինս ճանաչուած էր եւրոպացիների ձեռքով կառավարուած, ընդունակ և ճշտապահ մի մարմին, մինչդեռ թիւը ֆինանսների մինիստրութիւնը յայտնի էր իբրեւ անընդունակ և անկարող այդ տեսակ գործեր կառավարելու մէջ, և հետևապէս թիւը կառավարութեան «երաշխաւորումը» ոչ մի դին չունէր երկաթուղին շինող ընկերութեան համար: Յայտնի բան է, թիւը կառավարութիւնը ընդունեց այդ առաջարկութիւնը, մանաւանդ որ Deutsche Bank-ը նոյն ժամանակները պատրաստել էր Թիւրքիայի համար 30 միլիոն ֆրանկի փոխառութիւն (երաշխաւորուած ձկնորսութեան եկամուտներով): Ձկնորսութեան եկամուտի տնտեսութիւնն էլ յանձնուեց Հանր. պ. վարչութեան, որը ընդունեց այդ յանձնարարութիւնը, որովհետեւ դրանից միայն շահ ունէր: Հ.

*) Ամեն մէկ պատրաստ երկաթուղի վերստից minimum եկամուտի երաշխաւորութիւն՝ թիւը կառավարութեան կողմից՝ յօգուտ երկաթուղու ակցիօներական ընկերութեան:

պ. վարչութեան այդ նոր պորժուհեութիւնը, բնականօրէն, անհետեւի չանցաւ Եւրոպայի ֆինանսներէ համար և ահա սկսեցին զանազան առաջարկութիւններ թիւրք կառավարութեան, ի հարկէ մի անհրաժեշտ պայմանով՝ որ եւրոպական ֆինանսիստները գործ ունենան կառավարութեան հետ ոչ թէ ուղղակի, այլ Հ. պարտքերի վարչութեան միջոցով:

Ութը տարուայ ընթացքում առաջարկուեց և ընդունուեց վեց հատ խոշոր երկաթուղու ծրագրներ, որոնցից երեքը գերմանացի, երկուսը ֆրանսիացի և մէկը՝ ռեւզիացի կապիտալիստների կողմից. միևնոյն ժամանակ առաջարկուեց և երեքնոր փոխառութիւն: Հ. պարտ. վարչութեան այդ նոր ֆունկցիայից ի հարկէ օգտուած էր նախ և առաջ և ամենից շատ ինքը՝ թիւրք կառավարութիւնը, որովհետև Հանր. պարտ. վարչութեան միջոցով և վարչութեան երաշխաւորութեամբ նրա առաջ քացուեց, բոլորովին պատահմամբ, խոշոր եւրոպական կրեդիտ, մի բան որի մասին նա չէր կարող երազել, մի բան, որ եւրոպացի կապիտալիստն էլ երբէք չէր կարող ենթադրել: Ձեռնարկուած են երկաթուղիների շինութեան և թիւրքիան եւրոպական բորսայի աչքում կամաց-կամաց սկսում է երևալ, որպէս մի բարգաւաճ պետութիւն:

Այդպիսով զուգընթացաբար թիւրքիայի նախկին պարտքերի հետ, որոնց համար և նշանակուած էր Հ. պ. վարչութիւնը—սկսում են և նոր փոխառութիւններ և պարտքեր յատկապէս պետութեան համար և նրա պատասխանատուութեամբ, բայց մի որեւէ հարկի երաշխաւորութեամբ և Հ. պարտ. վարչութեան տնօրինութեան տակ:

Վերջին երկու տարին թիւրքիայի և եւրոպացի կապիտալիստների տնտեսական շահերը փնտրելու աւելի ևս խառնուեցին և ամրացան: Իսկ Ֆրանսիայի բանկատէր Մորիս Ռուվիէի, այժմեան ֆինանսների մինիստրի ծրագրերը՝ թրքական պարտքերի «միացման» (unification) մասին, որ արդէն իրականացած է, այնքան սերտ կապերով ձուլում, խառնում է իրար եւրոպացիների և թիւրք պետութեան փողային հաշիւները և շահերը—այն էլ 48 տարուայ ընթացքում—որ առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, թէ եւրոպական բորսան՝ Հանրային պարտքերի վարչութեան միջոցով՝ հանդիսանում է սնունդի մի անսպառ աղբիւր թիւրքիայի հիւանդ մարմնին և փրկում է նրան վերջնական նեխումից:

Թիւրքիայի երկաթուղիները

Երկաթուղիների ազդեցութիւնը՝ մի որևէ երկրի ֆինանսներին վերաբերմամբ՝ անսահման մեծ է: Նախ այն կողմից, որ նա կուտակում է այդ երկրում կապիտալների ահապին քահաւութիւն, ապա և այն կողմից, որ այդ երկաթուղիներից նոր-նոր եկամուտներ է ստանում պետական գանձարանը. բացի այդ՝ երկաթուղիների, իբրև ճանապարհների, անուղղակի ազդեցութիւնը՝ ժողովրդի տնտեսական բարօրութեան վրայ, ինքն ըստ ինքեան անվիճելի է:

Այս վերջին, անուղղակի ազդեցութիւնը տնտեսական կեանքի և ֆինանսների վրայ այնքան խոշոր հետեանքներ է ստորոշակում իր մէջ, որ դառնում է և ամենազբաւականը ժողովրդի շահերի տեսակէտից էլ: Բայց, որպէսզի երկաթուղու մի որ և է դիժ իսկապէս ունենայ իր մեծ նշանակութիւնը՝ պէտք է որ այդ գծի շուրջը շինուին՝ գիւղերից և քաղաքներից՝ խճուղիներ և սալլի ճանապարհներ, որոնք անհամեմատ հեշտացնում են ապրանքների տեղափոխումը դէպի երկաթուղու կայարանները:

Եւ ահա հէնց այս անհրաժեշտ պայմանն է պակասում թրքական երկաթուղիներին: Վերջին տասը տարուայ մէջ շինուեցին մօտ 2000 վերստ երկաթուղու զանազան գծեր, բայց գիւղային ճանապարհները մնացին առաջուայ նահապետական վիճակի մէջ և ապրանքների տեղափոխումը՝ գիւղերից դէպի մեծ կենտրոնները՝ նոյնքան սուղ է նստում, որքան և առաջ:

Թիւրքիայում երկաթուղային առաջին դիժը շինեցին անգլիացիները 1856 թ. այդ ժամանակից յետոյ, մինչև այժմ շինուած են 4,554 վերստ երկաթուղու գծեր, որից 2,000-ը եւրոպական Թիւրքիայում, մնացեալը ասիական գաւառներում:

Երկաթուղիներից թիւրք կառավարութիւնը ստանում է տարեկան 35—40 միլիոն ֆրանկ եկամուտ: Բայց երկաթուղիներից մի քանիսը կառավարութեան հասցնում են նիւթական խոշոր ֆաբրիկներ. այսպէս Սալոնիկ—Մոնաստըր գիժը 1900 թ. կառավարութեան տուել է մօտ մի միլ. ֆր. եկամուտ, մինչդեռ կառավարութիւնը այդ գծի համար վճարել է կոնցեսիոններին, որպէս նուազագոյն (minimum) երաշխաւորութիւն՝ 4 միլիոն ֆր. մի տարուայ համար: Ճիշտ է, թիւրք կառավարութիւնը մի բանում կարող է միտթարել իրան. մակեդոնա-

կան ապստամբութեան դէպքում, թուրք զօրքերը ամենայն արագութեամբ կարող են տեղափոխուել դէպի ապստամբուած վայրերը: Վերջին տաս տարուայ ընթացքում եւրոպացի զանազան կոնցեսսիօներներ ստացել են Թիւրքիայից մօտ 10 հազար վերստ երկաթուղու նոր գծեր անցկացնելու իրաւունք:

Այդ կոնցեսսիաներից ամենաաչքի ընկնողները հետևեալ երկուսն են. 1) Դամասկոս-Մեկկա, և 2) Բաղդադի գիծը: Առաջին համար, որի երկարութիւնը հասում է մօտ 2,200 վերստի և արժեւում է ամենաքիչը 300 միլ. ֆրանկ, թիւրք կառավարութիւնը ցանկութիւն է յայտնել իր «սեփական» միջոցներով շինել: Այդ նպատակով ևս ձեռնարկեց մի «ազգասիրական» ժողովարարութիւն բաց անել *), բայց ամբողջ ժողովարարութիւնը հազիւ նրան 9 միլ. ֆր. տուեց. բնորոշ է հետևեալ հանգամանքը. հաւատացեալների եռանդի վրայ ազդելու նպատակով թիւրք կառավարութիւնը հետևեալ զուտ արևելեան միջոցը առաջարկեց. ստեղծել երեք տեսակ մեղայի, տասը, յիսուն և հարիւր ոսկուց աւելի նուիրողների համար. *Avis aux amateurs!*...

Մինչև այժմ այդ ճանապարհի համար 60 վերստ հողէ հարթուած, այն էլ առանց երկաթուղու գծերի:

Գալով «Բաղդադի» գծին, պէտք է ասել, որ նա դեռ 40-ական թուականներից գրաւել էր եւրոպական ֆինանսների ուշադրութիւնը, որոնց նպատակն է եղել՝ կրճատել եւրոպայից հնգկաստան տանող ճանապարհը, անցկացնելով երկաթուղին Անտիօքի ծոցից մինչև Պարսից ծոցը, սակայն Թիւրքիան միշտ գերազասել է կայել այդ գիծը Կ. Պոլսի հետ: Չմոռանաք այստեղ ընդգծել, որ ճանապարհը անցնելու է Միջագետքի ամենաբարգաւաճ հողերի վրայով, իսկ այդ հողերի 3/4-ը սուլթանների մասնաւոր սեփականութիւնն է: Բացի այդ՝ աչքի առաջ պէտք է ունենալ և այն հանգամանքը, որ Բաղդադը և Կ. Պոլիսը միմեանց կապելով՝ թիւրք կառավարութիւնը միջոց կունենայ զօրքերի հեշտ տեղափոխումը այդ երկու հեռաւոր կէտերի համար: Ուստի դեռ 1875 թուականից, սուլթանական իրադէտով ասուած է, որ այդ գիծը պէտք է շինուի նոյնպէս... սեփական միջոցներով. «սեփական միջոցներով» 2,500 վերստ...

Այդ գծի վերաբերմամբ՝ բազմաթիւ առաջարկութիւններից վերջերս ընդունուեց Deutsche Bank-ի ծրագիրը (1902 թ.): Ծրագրուած է անհրաժեշտ կապիտալի 600/0-ը առնել գերմանա-

*) 2° որ Մեկկան—մահմեդականների սրբազան վայրերից մէկն է:

ցիներից, իսկ մնացեալ 40³/₀-ը Փրանսիացիներից. գիծը կոչուելու է «Կոնիա—Բաղդադ—Բասրա»: Աւելորդ է ասելն էլ, որ ամեն մի վերստի համար կառավարութիւնը աւելց. ընկերութեան երաշխաւորութիւն է տալիս 4,400 Փր. minimum տարեկան եկամուտ. կոնցիսսիան տրուած է 89 տարով. բացի այդ՝ աւելց. ընկերութիւնը իրաւունք ունի շահագործելու գծի երկու կողմը գտնուող հողերը մինչև 20 վերստ տարածութեան վրայ: Երբ որ էլ իրադրծուի այդ ծրագիրը՝ Բաղդադի երկաթուղին կունենայ իր խոշոր միջազգային նշանակութիւնը, թէ քաղաքական և թէ տնտեսական տեսակէտից:

Ռուբէն Բերբերեան

(Կը շարունակուի)

Հ Ա Տ Ո Ւ Ա Ճ.

...Ասում ես, եղբայր, թէ զուր ենք սպասում,
Թէ խորտակուեցան արդէն մեր յոյսեր,
Վերջին փոթորկի թէ ձայնն ես լսում
Եւ հայրենի տան տեսնում ես աւեր...

—Շէն չէ երևում ինձ էլ նա բնաւ,
Բայց և աւերակ ես չեմ համարում,
Չեմ ասում, թէ մեր վերջին ժամն հասաւ,
Եւ էլ տեղ չունինք մենք այս աշխարհում:
Քանի չէ մարել օջախի կըրակ,
Տունն էլ է կանգուն, տան տէրն էլ կենդան.
Էլ չկան բոցեր, բայց պաղ մոխրի տակ
Կայծերը երկար դեռ պիտի մնան...

Կը գայ ժամանակ, սիրով կեանք կը տանք
Ու կը բորբոքենք մենք հուրը թաքուն,
Եւ դու կը տեսնես չքնաղ ապարանք
Այնտեղ, ուր հիմա տեսնում ես աճիւն:

Ծովհաննէս Ծովհաննիսեան

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԳԱՅ ՔԻՒՐԴԻՍՏԱՆՈՒՄ

(Վանից—Շէմզոխնան)

190... թ. մայիսի կէսին էր ճիշտ, երբ ես Վան քաղաքից, բրդական մի մեծ կարաւանի հետ, որ բաղկացած էր 80-ից աւելի բեռնակիր ձիերից և ջորիներից, դուրս եկայ Այդեստանի հարաւակողմը գտնուող Հաջի-Բաքրի կոչուած յորգահոս աղբիւրի մօտից՝ և ճանապարհ ընկայ մի սիրուն ձորակի միջով գէպի արեւելք։ Կուռու-Բաշի գետ կոչուած փոքր ջրի ձախ ափից նրա հակառակ ընթացքով բարձրանում էինք քիչ-քիչ գէպի վեր՝ մինչ Նոր-Գիւղի գետգլուկը։

Հաջի-Բաքրի քահրէզից (աղբիւր) կէս ժամու ճանապարհ անցած, մեր աջակողմը՝ գետի հարաւային ափի վրայ տարածւում էր Կուռու Բաշ գիւղը իր ընդարձակ խաղողի և այլ պլուզատու ծառերի այգիներով, որի հարաւի սահմանի վրայ անմիջապէս բարձրանում է Ս. Խաչի բլուրը՝ իր լանջի վրայ Ս. Խաչ փոքր վանքով, որը իր բարձրահայեաց զիրքի շնորհիւ անարգել իր աչքի առաջն ունի Վանալ հրաշալի պանորաման։ Ս. Խաչը ունի մի հայկական որբանոց իր տիրացու վարժապետով, 15 որբերով և մի մսկացի զաղթական վարդապետով։ Վանքը աղքատ է, հազիւ մի քանի տամենակ ոչխարներ, մի քանի արտօրայք, մի քանի լծկաններ և Վանի բազարում մի քանի խանութներ—ահա նրա ամբողջ հարստութիւնը։

Բլրի ստորոտը տարածուող Կուռու-Բաշը համարեա զուտ հայաբնակ է. 96-ի արիւնշաղախ սարսափներից առաջ գիւղը ներկայացնում էր 100 տնից աւելի բնակչութիւն ունեցող բարեշէն մի ապատ, շրջապատուած ճոխ բուսականութեամբ, աղբիւրներով և առուակներով, որոնք պտտեցնում են բազմաթիւ ջրաղացներ, ունէր եկեղեցի և ուսումնարան։ Սակայն այժմ... Կուռու-Բաշը բոլորովին այլ բան է ներկայացնում. բնակչութիւնը պակասել է, իսկ մնացածներն էլ չքաւոր, աղքատ և անպատասպար, աղքատացել է և բնութիւնը, հարիւրաւոր լիտրներով գինի մատակարարող երբեմնի սաղարթախիտ այգիները՝ այգետէրե-

րին՝ աշխան ժամանակ ուտելու խաղող անգամ մատակարարելու կարողութիւնից զրկուել են...

Կուռու-Բաշից քիչ դէպի արեւելք՝ Վարազայ վանքը տանող ճանապարհի վրայ երևում են հեռուից այն մի բանի փոքր ժայռերը, որոնց ներքև ապաստանած՝ 21/2 յունուար 1898 թուին ընկել են հերոսաբար, երեք հարազատ հայեր:

Ձախակողմը բարձրանում է Վարազայ լեռը, որի վրայ երևում է Վարազայ հռչակաւոր վանքը իր ցից գմբէթներով: Շատ չանցած ճանապարհի հովիտը վերջանում է և սկսում Նոր Գիւղի գեաղիւկի դառիվեր վերելքը, որը տևում է 2 ժամից աւելի: Ահա գեաղիւկի բարձրութիւնների վրայ ենք. Վարազայ սրածայր գմբէթները փայլում են հեռաստանում արևի ճառագայթների ներքայ, որպէս և նրան շրջապատող ծառաստանները Վարազայ ձորակում. քիչ բարձրանալուց յետոյ նրա գրմբէթները մի անգամ էլ բարեհաճում են ցոյց տալ մեզ իրանց կոնաձև կատարները, և ապա ծածկւում բլուրների երկար ստուերներում. ծածկւում է նոյնպէս Վանայ ընդարձակ և հարթ գաշտավայրի հրաշալի պատկերը՝ լալանիսս քաղաքով և անառիկ ամրոց-բերդով. ալեծածան ծովը միայն չի ուզում տակաւին թաքնուել մեր կարօտ աչքերից:

Նոր-Գիւղի գեաղիւկի բարձունքի վրայ լինում է մեր առաջին իջևանը, հանդստավայրը գիշերուայ համար: Օրուայ երկարութիւնից յոգնած, ձանձրացած՝ արեգակի խոշորացած սկաւառակը դանդաղօրէն դէպի իր մուտքն է դիմում, և տակաւ առ տակաւ կորչում ծովակի արևմտեան և հիւսիսային սահմանները եզերող Ներքովթ-Գրգուռ և Միփան լեռների յետեր՝ հանդիսացնելով Վանայ հրաշալի վերջալոյսներից մէկը:

Մայիսեան գեփիւռը փչում է մեր բացօդեայ իջևանի յատակին փռած ընդարձակ, բնութեան դալար և խայտաճաժուկ թելերից հիւսած, ճոխ գորգի վրայից և ծածանում նրան: Մեր շրջապատի բազմաթիւ վճիտ աղբերակները սնունդ են տալիս այդ բնական գորգի դալար հիւսկէններին և աւելացնում նրա անպատմելի հմայքը:

Ինչքան խաղաղ և անվրդով է լինում քունը գիշերային այս գով պահին, բնութեան ազատ գրկում, սարի կատարին, կանաչութիւնների ծոցը, երկնային աստեղազարդ մութ-կապոյտ կամարի ներքոյ: Գիշերային այդ վեհ խաղաղութիւնը ընդմիջում է սակայն մեր շրջակայքը արածող ձիանների զուարթ խրխնջոցով և քիւրդ ձիապանների, լեռների այդ ազատ որդիների վայրենի երգի մեղմ լօ-լօ-ներով:

Դեռ արշալոյսը չբացուած, կէս գիշերին դուրս եկած կի-

սալունի արծաթ ճառագայթների ներքոյ, որ լուսաւորում էին պայծառ լուսով մեզ և մեր կանաչ շրջակայքը՝ շարունակում ենք մեր երեկուայ ընդհատած ճանապարհը *), իջնելով Նոր-Գիւղի գեադիւկից, որի արեւելեան հարաւային էջքը հետզհետէ կորցնում է իր բուսական հարստութիւնը և ստորոտներում բոլորովին ժայռոտ է դառնում:

Բլրի ստորոտում մի տափարակի վրայ ընկնում է Մոր-Գիւղը 200 տուն հայ բնակիչներով: Առաւօտեան մթնաշաղին անցնում ենք այդ գիւղի մօտով, լուսնի աղօտացած շողերի ներքոյ: Գիւղի հայ բնակիչները ընդունակ, կտրիճ և աշխատասէր մարդիկ են, մի եկեղեցի ունին և մի ուսումնարան, վերջինս փակած դռներով:

Դուրս գալով գիւղից և մտնելով Վերին-Սոշար կոչուած գաւառակի սահմանում, արեւածագի ժամանակ առհասարակ փչող արեւելեան մրկեցուցիչ ցրտի տակ, անցնում ենք Զեւնակա-տար կոչուած մերկ, քարքարոտ, բարձր լեռնադաշտի վրայից, որի հարաւ արեւմտեան ստորոտով անցնում է Սոշարի (անուշ-Սոշար) գետը՝ յորդացած՝ գաղնան անձրեւներից կազմուած հեղեղների շնորհիւ: Շատ չանցած՝ Սոշարի վրայ կապուած մի փայտեայ, բաւականին հաստատուն կամրջի վրայից անցնում ենք գետի հանգիպակաց ափը: Կամրջի կողքին մնում է դեռ կանգուն, անցորդների հսկողութեան և ապահովութեան համար շինուած պահականոցը, ուր սակայն այժմ ոչ ոք է ապրում:

Ընթանալով գարնանային արեւի մեղկ շողերի տակ, այս անգամ Սոշարի ձախ ափով, ցերեկուայ շոգից ստիպուած՝ հանգիստ ենք առնում Սոշարի եղեգնուտ ափի մօտ, նրա բուսական ընդարձակ հովտում: Ապա բարձրանալով մի բլրակ՝ նրա գագաթից մեր առաջն է բացւում Սոշարի ընդարձակ դաշտի համայնապատկերը: Մշուշի մէջ հազիւ նշմարւում է Սոշարի բերդը, որի ստորոտում տարածուած է Սոշարի գիւղաքաղաքը: Նախորդ գիշերուանից մինչև այժմ դեռ ոչ մի շէն չէր երևացել մեր աչքին շրջապատի բլուրների պատճառով, որոնց պարփակած հովիտով ընթանում էր մեր ճանապարհը:

Գիշերուան երեք ժամ մնացած, մենք մօտենում ենք Սոշար գիւղաքաղաքին. մեր առաջ տնկուած է Սոշարի հըսկայական քարաշէն բերդը՝ բարձրացած Սոշար գետի աջ ափի

*) Պէտք է նկատել որ Վանից-Շամղղիւնան տանող բնական, անկանոն, անխնամ թողնուած ճանապարհը երկարում է հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ, երբեմն գէպի արեւելք փոքր շեղումներով:

անմատչելի քարաժայռի գագաթին ¹⁾: խոշապ բերդաքաղաքը տարածւում է բերդի ստորոտում, գետի վրայ կապուած մի հին, հոյակապ կամուրջով:

Նրբեմնի շէն և մարդաշատ խոշապը, այժմ համարեա ամայի է և կիսաւեր՝ հազիւ հարիւր տուն բնակիչներով, որոնց երգիկների բուխարիներից վաղուց է մարել հայկական օճախի սրբազան ծուխը: Անցեալ դարի առաջին կէսին բերդաքաղաքը ունեցել է մօտ 1,500 տուն բնակչութիւն, մեծամասնութիւնը հայ, իսկ փոքրամասնութիւնը՝ քիւրդ ազգաբնակչութեամբ: Նոյն դարու քառամնական թուականներին՝ Բէդհրխան բէկի, խան-Մահմուդի և այլ քրդական բռնակալների տիրապետութեան օրերում, Վասպուրականում, խոշապի տիրոջ՝ Ամինբէկ-պարոնի, թիւրք կառավարութեան դէմ մղած անկախութեան կռիւների, սարսափների ժամանակ փնտռած հայերը թողնում են իրանց բնակութիւնը խոշապում, և խտանում շրջակայ հայաշատ վայրերը, Աղբակ և այլն, և կամ ապաստան որոնում՝ համեմատաբար խաղաղ՝ Վան քաղաքում: Այժմ հազիւ 100 տուն թիւրք և քիւրդ բնակիչներով այս բերդաքաղաքում, որ գայմազամանիստ է (գաւառապետի վայր) տեղ տեղ նշմարւում են տակաւին հայկական հին եկեղեցիների փլատակներ, մերթ կանգուն կամարներով, մերթ գլխովին խոնարհած, որոնցից մէկը բերդի ստորոտում, հետքեր և նմուշներ՝ անցեալի հայ ազգաբնակչութեան գոյութեան, քրդաբնակ այս հեռաւոր վայրերում: Այժմ միայն գետի ձախ ափում, կամրջին շատ մօտ, ճանապարհի վրայ, երևում են Վանից պանդխտած մի քանի հայ առևտրականների և զանազան արհեստավորների խանութները: Ժամանակի տարածամութիւնը դժբախտաբար արգելք է հանդիսանում խոշապի այդ հռչակաւոր անցեալ ունեցող, բայց այժմ կիսաւեր բերդը իր մանրամասնութիւններով դիտելու ²⁾, և մենք

¹⁾ Այդ հինաւուրց ամեհի բերդի լուսանկարը տես «Գեղունի» 1904 թ. Վենետիկ:

²⁾ Այս մասին տես Մ. Միրախորեանի, «Ուղևորութիւն ի հայ. գաւառըս արևելեան Տաճկաստանի», II, ԻՃ. Պոլիս Պէտք է ասել, որ խոշապայ բերդը, որը կրում է խոր հնութեան դրօշմը, որպէս և՛ իր շրջականները, շատ քիչ անգամ խուզարկութիւնների, գիտնական հետազոտութիւնների առարկայ են եղել. առաջինը՝ գիտնական Էդ. Շուլցն է եղել, որ անցեալ դարու քսանական թուականների վերջերին՝ «Աշրուդ-Տարգայի» (Սալախանէ գիւղի մօտ, ոչ հեռու խոշապից) հռչակաւոր բեռնագիր արձանագրութեան առիթով այցելել է այս կողմերը. ինչպէս յայտնի է տարաբաղդ գիտնականը սպանուել է քիւրդ աւագանների ձեռքով Զիւլամբէկ գաւառում ե-

թողնում ենք խոշապը և գետի աջ ափով, խոշապի ընդարձակ դաշտավայրի հիւսիսային սահմանով ընթանալով, երեք ժամից յետոյ հասնում ենք Չուխ լեռան ստորոտը, որից բղխելով խոշապայ գետի ակունքները՝ կազմում են բիշ-բիշ խոշապ-ջուրը: Գետը տակաւ յորդելով կտրում է խոշապ և Հայոց-Ձոր, Վանայ նահանգին պատկանող գաւառները, և ոռոգելով նրա դաշտօրայքն և մարգագետինները, թափւում է Վանայ ծովը, Սարաբայ-Քէօշկ (աւերակ պատլատ) կոչուած մի հինամրոցի պարըսպների ներքոյ, ուր, ըստ աւանդութեան, անցեալում իշխել է ոմն Նզիդ-աղա քիւրդ բէկը: Սարաբայ-Քէօշկից ոչ հեռու ընտրում ենք մեր ճանապարհորդութեան երկրորդ գիշերուայ հանգստավայրը, մի կանաչաւէտ տեղում, դարձեալ երկնքի կամարի բաց, աստեղազարդ, կապոյտի ներքոյ, ուր մեր առաջից անուշ խոխովելով հոսում է, խոտերի և փարթամ ծաղիկների արանքից, խոշապ գետի օժանդակ առուակներից մէկը:

Առաւօտեան մթնշաղին շարունակելով մեր ճանապարհը, անցնում ենք մի քարքարոտ լեռնադաշտ՝ տարածուած Չուխ լեռնաշղթայի ստորոտում, երբ մեր առաջ բարձրանում է խոնաւ մշուշի մէջ պարուրուած Չուխ լեռը (9,000 ոտք բարձր ծովի մակերևոյթից), որ իր օժանդակ շղթաներով երկարում է, արևելքից արևմուտք, Վանի և Հին Հէքիարիի կուսակալութիւնների սահմանագլխի վրայ և բաժանում խոշապ գաւառը Աղբակ գաւառից: Չուխի երկու ստորոտներում շինուած են մի-մի պահականոցներ (խան), ուր ճանապարհորդների և ճանապարհների պաշտպանութեան համար հսկում է մի տեղացի պահապան գինուոր միայն՝ իշխանութիւնից կարգուած, ընկեր, ի հարկէ, շրջապատի աւազակների և թաւանդների:

Առաջին խանի մօտ, լեռան ստորոտից բղխող մի ջինջ աղբերակից քիչ վերև, մեզ ցոյց են տալիս, անցեալ դարու 80-ական թուականների վերջերին, Աքրիպպասեանի և ընկեր Գոլոշեանի սպանման վայրը, մերձակայ բլրի վրայ, ռազմական տեսակէտից մի ոչ այնքան յարմար ժայռի մօտ, քրդերի հետ ունեցած անհաւասար կռուում: Նշանակելի է այն զարմանալի զու-

րիտասարդ հասակում (1829 թ.): Շուլցից յետոյ նոյն ն գատակներով այցելել է և անգլիացի գիտնական A. H. Sayce: Դեռ արանից մի քանի տարի առաջ, այս շրջաններում ծանօթ բեկռագիր արձանագրութիւնների բնագիրը ճշտելու, վերականգնելու, և նոր սեպածե արձանագրութիւնների խուզարկութեան մտքով ճանապարհորդութիւն են կատարել գերման գիտնական-բեկռագէտներ՝ D.-r. Waldemar Belk և G. H. Lehmann՝ անցնելով ապա դէպի Շէմզդինան և Մուսուլի կողմերը:

գաղիպութիւնը, որով մեզ ուղեկցում է այդ յիշատակութեան ար-
ժանի կոռւին՝ մասնակցող մի քիւրդ, մեր ձիապաններէց, չորա-
ցած, սև և նողկալի կերպարանքով մի մարդ, որ ինքնաբաւա-
կանութեամբ պատմում էր իրանց այն սխրագործութիւնների
մասին, որ կատարուել էր քիւրդ վոհմակի և երկու, միայն
երկու, անմոռանալի անձնուրացների միջև եղած ընդհարման
ժամանակ:

Չուխի լանջերով, քարքարոտ ձորակի միջով սկսում է
ելքը Չուխ լեռան, որը տեսնւմ է երեք-չորս ժամ մօտաւորա-
պէս: Մայիս ամսի վերջի կիսին՝ Չուխի գագաթը ներկայա-
ցնում է տակաւին նորարոգորջ գարնան բոլոր հրապոյրները.
արեգդէմ տեղերը դաւար կանաչով և պէս-պէս ծաղիկներով
ծածկուած, հակառակ կողմը՝ ձիւնի նոր հալած կողերից, ձիւ-
նի նօսրացած շերտի միջից դուրս է տնկել իր սպիտակ,
սիրուն դուխո՝ Չուխի ձիւնծաղիկը: Չուխի հարաւ արև-
ելեան լեռանցքը պարզում է մեր առաջ գարնանային ամե-
նահրաշալի պատկերը՝ բազմազան տեսարաններով. նեղ շա-
ւիղի երկու կողմերը լիքն են, խիտ բուսականութեան թա-
ւիշի հետ գիրկընդխառն, բազմագունեան ծաղիկներ՝ անհա-
մար պէսպիսութեամբ, խստապահանջ բուսաբանի հետա-
քըրքիր խուզարկութեան և ժողովածուներին առատ նիւթ և
տեսակ մատակարարելու ընդունակ:

Իջնելով Չուխի ստորոտը, մենք մանում ենք Աղբակ եր-
բեմնի հայաշատ դաւառը, ուր մեր հանդիպած առաջին գիւղը
լինում է Չուխը, ճանապարհի աջակողմ՝ շինուած մի բլու-
րակի տափարակ գագաթի վրայ, հայ և թուրք բնակչութեամբ:
1896 թ. հայկական կոտորածներից առաջ, գիւղը ունեցել է 24
տուն բնակիչ, սերմ՝ 80 բեռ, ոչխար՝ 800, եզ և կով՝ 112,
գոմ՝ 35, ջրղաց՝ մէկ, ձիթահան՝ մէկ. կոտորածի ժամանակ,
գիւղը ամբողջապէս ենթարկուել է քրդական թալանի, ունեցել
է տնձի կորուստ՝ 2 հոգի սպանուած. գիւղը մատնուել է այժմ
վեջին ծայր թշուառութեան...

Ճանապարհի ձախակողմը, Չուխ գիւղի ճիշտ դէմուդէմ
ընկնում է Բաբլասան փոքրիկ գիւղը, որ ունեցել է մի ժամա-
նակ 14 տուն հայ բնակիչ, 60 բեռ սերմ, 250 ոչխար, 28 գոմ,
130 եզ և կով. գիւղը թալանուել է ամբողջապէս, տնձի կորուստ
է տուել՝ մէկ հոգի սպանուած, մի կին առևանգուած, և չորս
տուն էլ կրօնափոխ է եղել բռնի ստիպման ներքոյ:

Անցնելով Բաբլասանի մօտով, և քիչ յետոյ Չապ գետի
օժանդակ փոքր ձիւղերից մէկը անցկենալով՝ բարձրանում ենք
Ենդի-Թէփէլէր (եօթ բլուրներ) կոչուած կանաչապատ բլուր-

հերի մի երկար շարք՝ մայիսեան դալար խոտերով և ծաղիկ-
ներով հարուստ, և որի գագաթի մօտ, կանաչ լուսականու-
թեան գրկում, կառնենք մեր ճանապարհորդութեան երրորդ
գիշերային հանգիստը:

7—ցի

(Կը շարունակուի)

* *

Քաղած վարդը թփին չի դառնայ նորից.
Յետ չի գայ յաւերժ ժամն անցած օրից:

Անցած կեանքդ հիմա երանգ է, մշուշ.
Վիշտ ու սէրդ հիմա յուշեր են անուշ:

Սիրտդ մաքուր պահէ ու բարի արան
Որ ամպ չը նստի յուշերիդ վրայ:

Մի վազիր... մահին կ'հասնիս վաղ-ուշ,
Զեղածի պէս կանցնին երազն ու մշուշ...

Ա. Խաչակեան

Ո Ւ Ր Մ Ի Ա Յ Ի Ց—Խ Ո Յ

Անցեալ տարուայ օգոստոսի 21-ին մի քանի ճանապարհորդակիցներով կառք վարձեցինք Ուրմիայից դէպի Խոյ գնալու համար: Ամբողջ ժամերով մեր կառքը ընթանում էր անձայր, բացառապէս ուռնիներից կազմուած՝ ծառուղիներով: Ծառերի մէջ կորած գիւղերը շրջապատում էին ճանապարհը երկու կողմից մինչև Կըզ-Կալա-Բուռունի կոչուած հրուանդանը, որից յետոյ դուրս եկանք Նազլու-Չայի հովտից և մտանք մի փոքրիկ դաշտ, մի քանի գիւղերով, որոնց բնակիչները առաւելապէս «չրադսէօնդիւրան» աղանդաւոր թուրքերից են:

Երեկոյեան, մայրամուտին հասանք Կուշչի: Մեղ ցոյց տուին մայիսին տեղի ունեցած հեղեղի աւերածները, որոնք խօսում էին սարսափելի աղէտի մասին: Ամբողջ մի թաղ իր տներով, բնակիչներով ու կենդանիներով զոհ էր գնացել հեղեղին, որը ամեն ինչ սրբել, տարել, Ուրմիայի ծովն էր լեցրել, բոլորի տեղը թողնելով մի աւազուտ տարածութիւն: Հինաւորաց ուռիներ, որոնք դիմացել էին հեղեղին՝ կեղևաղերծ, վիրաւոր ցցում էին: Նրանց հաստ ճիւղերը կարծես դիտմամբ սրել էին: Բնութեան այս աղէտին շարունակ ենթակայ է Կուշչի մեծ գիւղը, որովհետև շինուած է Սումայի լեռներից իջնող հեղեղատի վրայ: Ամեն տարի եկած մեծ ու փոքր հեղեղները ցանքսերին մեծ վնաս են հասցնում:

Տեղացիները առաւելապէս նշենիներով են զրազուծ, որովհետև թէ տեղի նուշը շատ ընտիր և առան է լինում և թէ աւելի ապահով զբաղմունք է: Ընդարձակ տարածութեան վրայ տնկուած են նշենու ծառաստաններ, որոնց պտուղը մեծ քանակութեամբ արտահանում է:

Դէպի Սալմաստ տանող ճանապարհը, այնուհետև, թողնում է ծովափնեայ տափարակ ուղին, և բարձրանում է մի լեռ, որի միւս կողմը տարածւում է Սալմաստի դաշտը, Զուլա գետի ընդարձակ հովիտը: Ծանապարհը բարձրանում է անտանելի քարքարոտ ձորով, հեղեղի հունով: Վերելքը տեւում է

մօտ երկու ժամ, երբ ուղևորը ոտով պէտք է բարձրանայ: Բարձրութեան վրայ կայ հաստատուած մի պահականոց (կապուլուխան), որպէս զի ճանապարհը պահպանի Սոմայի քրդերից: Հազուադէպ չեն կողոպուտներն և սպանութիւնները, որոնք միայն քրդերի գործը չեն. պահապաններն էլ, իրանց վարձքը—երկու դռան—ստանալուց յետոյ, դարձեալ կողոպտում են:

Փեաղիւկի բարձրութիւնից դէպի Սալմաստի դաշտ իջնելը աւելի կարճատեւ է, որովհետեւ Սալմաստի մակերևոյթը բարձր է Ուրմիի դաշտի մակերևոյթից: Նախ քան դաշտ իջնելը, ճանապարհի երկու կողմերում բարձրանում են ուղղաձիգ ժայռեր. այս տեղերն են ճանապարհի ամենավտանգաւոր կէտերը: Ժայռերից մէկի վրայ, հէնց ճանապարհի կողքին, նըկատում են մի քանի մարդկանց նկարներ, քարի մէջ փորուած. առաջից գնում է մի ձիաւոր, որին թագաւորի են նըմանեցնում, նրանից յետոյ հետիոտն մի ուրիշ մարդ, շղթաներով կապկպուած, որը դարձեալ թագաւորի տեսք ունի. ապա գալիս են երկու մարդ, շղթայուած մարդուց յետոյ: Ուղեկիցներս, որոնք մի քանի անգամ անցել էին այդ տեղերով, ասում էին, որ այդ պատկերը ներկայացնում է իբր թէ Արշակ Բ. հայոց թագաւորի գերեզմարութիւնը: Թուրք ուղեկիցները ոչինչ չկարողացան ասել այդ մասին:

Ճանապարհին մօտ է մի սպիտակ բլուր, որտեղ կան մի քանի հանքային աղբիւրներ—Գըռ-Աւներ (Գոսի-Ջրեր): Ամեն օր շատ հիւանդներ են դալիս լողանալու. բայց վերջին ժամանակներս վտանգաւոր են դարձել, որովհետեւ աղբիւրները գլտնուելով շատ մօտ Սոմայի լեռներին, քրդերը թալանում են այնտեղ եկողներին: Հանքային ջուրը Հայաստանում յաճախ թթու, կրային ջուր է, և ճիշտ Տաթևի մօտ եղած Սատանի-կաւըրջի հանքային ջրի բաղադրութիւնն ունի. բոյսերի և ուրիշ առարկաների վրայ հանգչած կրային շերտը, երկու տեղերի ջրերում էլ, միատեսակ է: Գըռ-Աւների ջուրը մի քիչ տեղ յետոյ քար է պահում, որից կազմուել է մի մեծ, սպիտակ, կրային բլուր:

Այս բլուրի մօտից ճանապարհը մանում է Սալմաստի տափարակ ու ընդարձակ դաշտը: Մեր առաջ տարածուած է Դըրիշլի-Չիմանը, այնքան հարթ, այնքան ուղիղ, որ ինչպէս ժողովուրդն է ասում, եթէ մի ծայրում հաւկիթ գնես, միւս ծայրից կերևի: Այս ընդարձակ մաքազեւոտում է, ամեն տարի, պարսից բանակը վրան խփում, նստում, և պատիժ դառնում ամբողջ սալմաստեցիների գլխին: Այս ամառ, կուրի

պատճառով, շատ զինուորներ կային: Արդէն լսած լինելով որ զինուորները ճանապարհներին անցորդներին իրեղէններ էին յափշտակում, մենք պատրաստուել էինք ոչինչ չտալու: Սակայն, այդ օրը, ճանապարհները սարվազներին ազատ էր, որովհետեւ կռուի էին գնացել Ջաֆար աղայի դէմ: Առանց մի պատահարի հասանք գաւառի կենտրոնը Դիւման (գիւմեկան = գաւառի-սիրտը): Մեր տեղ հասնելու ժամանակ Դիւման Լեկան Այան գիւղի թուրք ընակիչները, որոնք բոլորովին կողոպտուած՝ Ջաֆար աղայի մարդկանցից, եկել էին կառավարութիւնից օգնութիւն խնդրելու, և տեսնելով որ կառավարութիւնը չի կարողանում իրանց ապրանքները ետ խլել, սկսեցին խիստ հայհոյանքներ թափել թէ կառավարութեան և թէ Շահի հասցէին: Նախատուած էին իրանց ցեղակիցներին և գովում հայերին, որոնք քաջութեամբ փախցնում էին թաւանող քուրդերին: Յուսահատուած այանցիները հայերին էին դիմում և խնդրում որ իրանց օգնեն:

Ջաֆար աղայի ասպատակները թալանել էին մօտ 30, գլխաւորապէս թուրք գիւղեր: Կառավարութիւնը աւերել է նրա ճարա գիւղը միայն, և ուրիշ զգալի փրաս տալ չի կարողացել:

Ջաֆար աղան և Շարաֆ բէկը, անցեալ տարիներում, անընդհատ անցնում էին սահմանադուլները և թալաններ անում: Անցեալ գարնան թիւրք կառավարութիւնը ուղարկեց իր գայմագամին Սալմաստ, որ քննութիւն կատարէ այս շարունակական թալանների գործի մասին և վերջ դնէ նրանց: Հաշուից երևաց, որ Ջաֆար աղան 33,000 գլուխ ոչխար աւելի է բերել թիւրքից, քան Շարաֆ բէկը Պարսկաստանից տարել է: Գայմագամը պնդեց, որ կառավարութիւնը այդ աւելորդ մասը Ջաֆար աղայից առնի և յանձնի իրան: Համաձայնութիւն կայացել էր, և արդէն Ջաֆարը 3,000 գլուխ ոչխար պատրաստուել էր տալու, երբ թագաժառանգը Սալմաստ է հասնում և նրգելում է, ասելով, որ երբ մի անգամ յանձն առնենք տալ այդ՝ թիւրք կառավարութիւնը հիմք կունենայ ամբողջը պահանջելու: Եւ մինչդեռ գայմագամը իր կառավարութեան անունով պահանջում է, որ Ջաֆար աղան պատժուի, թագաժառանգը քուրդ աւազակին մի թանկագին սուր է ընծայում: Այս յայտնի վիրաւորական վարմունքից յետոյ, գայմագամը գայրացած՝ ասում է. «Սրանից յետոյ Ջաֆար աղան հէնց ձեր, պարսիկներիդ՝ գլխին ցեց պիտի դառնայ», և վեր է կենում ուղղակի գնում Ջաֆար աղայի մօտ:

Այժմուայ զէպքերը վերագրում են թիւրք կառավարու-

թեան, իբր թէ Ջաֆար աղան ծածուկ հրահանգներ է ընդունում նրանից, և հարկ եղած դէպքում, կարող է աղատ անցնիլ այն կողմը:

Ստիպուած լինելով մի օր յետոյ շարունակել ճանապարհը դէպի Խոյ, աշխատեցի ման գալ մի քանի հայաբնակ գիւղերում: Աղգարնակութիւնը կռուի պատճառով երկիւղի մէջ է:

Յուլիս և օգոստոս ամիսներում ծաղիկը խիստ մեծ թուով զոհեր է տարել: Եկեղեցիներում օրական 2—3 մեռելներ անպակաս են եղել: Ուրմիւում, այս հիւանդութիւնը, դեռ չէր երևացել: Սալմաստում սովորական փորահարութիւնն էլ պակաս զոհեր չի ունեցել, դարձեալ մանուկների մէջ: Ամբողջ Սալմաստի 70-ի չափ գիւղերում միայն երեք բժիշկ կայ: Թոյն կարող է անել այս չնչին թիւը:

Փայաջուկ գիւղում ներկայ եղայ մի ցաւալի երեոյթի: Մի ինչ որ ուսուցչի պատճառով գիւղը երկու մասի է բաժանուած, յարաբերութիւնները խիստ լարուած են: Երկու հակառակորդ կողմերն էլ ուժով ստորագրութիւն են առել դպրոցի բարերար Մանասէրեան եղբայրներից, որով այդ ուսուցիչը թէ վարձուած է լինում և թէ չվարձուած: Խնդիրը այնքան սուր կերպարանք ստացաւ, որ Մանասէրեանները ստիպուած եղան Ուրմի փախչել, որովհետեւ երկու կողմերն էլ սպառնալիքով պահանջում էին որ իրանց կամքը կատարուի:

Այդ պարոն ուսուցիչը իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած կը լինէր, եթէ զոհէր իր անձնականը գիւղի հասարակութեան համերաշխութիւնը ապահովելու համար ու չխառնուէր խռովութեանը:

Հաֆթուան գիւղում, այգիների մէջ, պատմեց մէկը, դէմս ելան մի քանի սարվազներ. ցանկացան հովանոցս «տեսնել». ապա ձեռք ձգել ժամացոյցիս և քսակիս: Ոչ մի համոզիչ խօսք չազդեց նրանց վրայ. միայն օտարահպատակութիւնս և արած սպառնալիքներս արժէր ունեցան: Սարվազները հեռացան իրանց հետ տանելով իմ հովանոցը... «տեսնելու» համար: Սրանով բախտ ունեցայ անձամբ տեսնելու, թէ թոյն է քաշում խեղճ սալմաստցին, ամեն ամառ, սարբազների ձեռքից: Արդէն ճանապարհին մենք էլ ականատես եղանք, թէ ինչպէս մրգերով բարձած բեռները դատարկուում էին, և խեղճ թուրք իշապոյնը դատարկածեւն ետ էր դառնում, սարվազներից լաւ ծեծ կերած:

Ամեն տարի Սալմաստի այլակրօն և այլացեղ բնակիչները բողոքներ են ներկայացնում կառավարութեան: Խոսքովա-

յուժ նստող ասորի կաթուղիկ Աբունա *) Իսախը (Իսահակ Կալսկոպոս), իրան տուած այցելութեանս միջոցին, ինձ ցոյց տուաւ ֆրանսերէն լեզուով գրուած երկու բողոք, ուղղուած թագաժառանգին: Այդ բողոքագրերի մէջ, սրբազանը մատնացոյց էր անում կառավարական պաշտօնեաների և զինուորների կատարած զեղծումները և ժողովրդի տառապանքները, որոնց հետեանքով աղքատացած ժողովուրդը, գլխաւորապէս ասորիները, թողնում են, հեռանում, կամ օտարահպատակութիւն ընդունում: Ի՞նչ խօսք որ բողոքագրերն էլ միշտ անհետեանք են մնում, ինչպէս և խնդրագրերը:

Այդպէս է եղել, և այդպէս էլ պիտի շարունակուի: Պարսիկ կառավարութիւնը երբ է լսել իր ժողովրդի բողոքի ձայնը...

Հայերի դրութիւնը Սալմաստում շատ աննախանձիկ է: Աջմեան Մատթէոս վարդապետով երրորդ դէպքն է, որ փոխանորդները կարճ ժամանակ մնալով Սալմաստ, ստացել են գրեթէ փոխանորդական տարեկան ռոճիկ և 2—3 ամսից յետոյ հեռացել են: Մատթէոս վարդապետը իր փողաւիրութեամբ միւս բոլոր առաջնորդական փոխանորդներից անցաւ. մինչև 350 թուման փող ստանալուց յետոյ, երրորդ ամսում, երբ հրաժարեցրուած էր, մինչև անգամ Հաֆթուանի եկեղեցու կապերտները ծախել ուզեց... Ինչո՞ւ համար, որպէսզի ճանապարհածախս ունենայ Ամերիկա գնալու:

Այժմ նորից փոխանորդի տեղը թափուր է, հետեաբար և ժողովուրդը անտէր: Հոգեւոր գործերը անկարգ են. այս ամառուայ ընթացքում տեղի ունեցան մի քանի անհամապատասխան ամուսնութիւններ. բոլորի հարսներն էլ 13 տարեկանից ցած: Մի 12 տարեկան հարս, հարսանիքի հետեալ օրը փախել է իր հօր մօտ:

Ուսումնարանները հետզհետէ կանոնաւոր վիճակի մէջ են մտնում: Մի եռանդուն երիտասարդ դպրոցների վերատեսչի պաշտօնն է ստանձնել: Ասպարէզից քշուած են անպէտք ուսու-

*) Այս մարդը սրբազանդի դպրոցում սովորած, և ապա հայրենիք վերադառնալով՝ եպիսկոպոս-հովիւ է կարգուած եղել Սալմաստի կաթուղիկ ասորիների վրայ: Սակայն միսիօնարների հետ ունեցած մի քանի վէճերի պատճառով—երբ ժողովրդի շահերն է պաշտպանել—երկու տարի է որ զրկուել է իր պաշտօնից և առանձնացած ապրում է: Նա աղղեցիկ մարդ է կառավարութեան առաջ, և ասորիներից խիստ սիրւում է. այն ինչ կաթուղիկ միսիօնարները ամենեւին չեն սիրւում, իրանց յատուկ անազնիւ միջոցներով զիւղին տէր դառնալու պատճառով:

ցիւները, և նրանց տեղը կանչուում են թեմականներից դուրս եկածները:

Սալմաստն է՛լ ունի իր թերթը: Ընթերցարանում, «Մըշակի», «Մուրճ»-ի և ուրիշ թերթերի կողքին դրուում է «Զուլա» թերթը, լրագրի ամէն բաժանմունքներով: Սիրով կ'ողջունէինք «Զուլայի» (Սալմաստի Զուլա գետի անունով է, վիպասան Զուլայի հետ չչփոթուի) ծնունդը, եթէ մի լուրջ գործի տպաւորութիւն թողնէր: Թերթը զբաղուած էր Հաֆթուան գիւղի մի հարուստին երկինք բարձրացնելով, որը ի՞նչ է արել.— ոչինչ, մի քանի տարի հոգաբարձութիւն միայն: Ո՞վ չի կարող 5 թերթ թուղթ գտնել և շաբաթը մէկը ցնդաբանութիւններով մրոտել և «թերթ» հրատարակել: Ասենք Պարսկաստանը ազատութեան երկիր է. ի՞նչ ուզես, կարող ես անել...

Գալուստ

*
* *

(Նմանութիւն)

Մարդկանց արցունքներն թափւում են անվերջ,
Թափւում են անյայտ, անտես, անքանակ
Անապատներում թէ ծովերի մէջ.
Եւ ժպիտների, համբոյրների տակ,
Եւ դարպասներում, և խրճիթներում
Թափւում են լռիկ, անձայն, անհատնում...

Եւ այդ ամենքը, կաթիլ ու կաթիլ,
Ամեն կողմերից հաւաքւում մգալիս՝
Թափւում են անվերջ վշտոտ սրտիս մէջ...

Ա. Խաչակեան

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ներկայ պատմական մոմենտում, երբ ընտրողական սկզբունքը կարող է մեր կեանքի մէջ մեծ նշանակութիւն ստանալ, առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Հարաւային Կովկասի ¹⁾ երեք գլխաւոր ազդութիւնները՝ հայ, վրացի, թիւրք, համեմատական թիւրք։ Հիմք բռնելով 1897 թուականի ժողովրդագրութիւնը և Կովկասի ստատիստիկ. Կոմիտեի առաջ բերած լրացումները («Кавказ. Кал.» 1904 թ.) միայն Հարաւային Կովկասում հայերի թիւը կարելի է հաշուել այժմ 1,300 հազար ²⁾ վրացիները, բոլոր ցեղերը միասին վերցրած ³⁾ — համարեա նոյնքան։ Աւելի մեծ է թուով թուրք-թաթարական տարրը, որ հաշւում է 1,800 հազար։

Հարաւային Կովկասում, 1897 թուականի ժողովրդագրութեան համաձայն, ապրում էին 5,565,547 շունչ, որոնցից 2,580,687 շունչ մահմեդական, մնացածը ամբողջովին քրիստոնեայ և չնչին քանակութեամբ (25,000) մովսիսական կրօնին պատկանող։ Ուրեմն, ոչ-մահմեդական տարրը հաւասար էր 2,984,860 հոգու. այսինքն աւելի քան մահմեդական տարրը։ Եթէ մահմեդական տարրն էլ վերլուծենք ըստ ազգութիւնների, հիմք բնդուելով լեզուն, այն ժամանակ կը ստանանք հետեւելը. մօտ 600 հազար լեզգիական ցեղեր, իրանց ծագումով հնդկա-եւրոպական ազգերին պատկանող. պարսիկներ մօտ 50 հազ., թաթեր մօտ 65 հազ., թալիշներ մօտ 75 հազ. և քրդեր 150 հազ. տարբեր են և աջարցիները, ինգիլոյցիները — մօտ 60 հազ., որոնք վիրական ծագում ունեն։ Բոլոր յիշած

¹⁾ «Անգրեկովկաս» յորջորջումը, միակողմանի է և անճիշտ։ Կովկասեան լեռնաշղթայից այս կողմ ապրողներս ի՞նչպէս մեզ համարենք «այն կողմ» կամ «անդր» գտնուողներ... Քանի որ գոյութիւն ունի «Հիւսիսային Կովկաս» անունը — աւելի լաւ չէ՞ գործածել և Հարաւային Կովկաս տերմինը։

²⁾ Տես «Մուրճ» 1904 № 1.

³⁾ Քարթուլի, իմերեկ, մինգրել, գուրիացի, իսսուր, փշաւ, թուրսական, լազ և այլն։

ցեղերը միայն կրօնով են կապուած թուրք-թաթարական տարրի հետ...

Յիշած երեք գլխաւոր ազգութիւններից հայ տարրը նշաւոր թիւ է կազմում Երևանի, Գանձակի և մասամբ Թիֆլիսի նահանգներում։ Վիրական տարրը գերակշռում է Բաթումի, Քութայիսի և մասամբ Թիֆլիսի նահանգներում, իսկ թուրք-թաթարական ցեղը ստուարաթիւ է Բագուի, Գանձակի և Երևանի նահանգներում։ Այգլիսով հայ տարրը Թիֆլիսի նահանգում խառն է վրացական մեծամասնութեան հետ, իսկ Երևանի և Գանձակի նահանգներում շրջապատուած է թուրք-թաթարական ազգաբնակչութեամբ։

Սակայն այդ երեք նահանգներում կան մի քանի գաւառներ հայկական մեծամասնութեամբ։ Այգլիսի գաւառների թիւը շատ չէ, միայն հինգ, այն է. Ալէքսանդրոպոլ, ուր հայերը կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան 80⁰/₀-ը, Ախալքալաք—70⁰/₀, Նոր-Բայազէթ—67⁰/₀, Էջմիածին—62⁰/₀-ը և Շուշի—53⁰/₀-ը։ Կէսից պակաս, թէև ոչ աննշան տոկոս են կազմում հայերը հետեւեալ գաւառներում. Ձանգեզուրի (45⁰/₀), Երևանի (40⁰/₀), Ղազախի (38⁰/₀), Կաղզմանի (37⁰/₀), Բորչալուի (35⁰/₀), Կարսի (34⁰/₀), Նախիջևանի (33⁰/₀) և Սուրմալուի (30⁰/₀) գաւառներում։ Աննշան չեն թուով հայերը նաև Ախալցխայի (28⁰/₀) և Շարուր-Դարալագեզի (28⁰/₀) գաւառներում։

Հարաւային Կովկասի մնացած գաւառներում հայ տարրը, բաց առած Թիֆլիս և Բագու քաղաքները, ցիւր ու ցան և նուազ թիւ է կազմում։

Հարաւային Կովկասի առաջադիմութեան տեսակէտից մըլխիթարական է գէթ այն երևոյթը, որ կուլտուրապէս աւելի բարձր հայ-վրացական տարրը, միասին վերցրած, թուով պակաս չէ թուրք-թաթարական մասսայից, որի ցաւալի յետամնացութիւնը կարող է մեծամեծ խոչընդոտներ յարուցանել մեր երկրի խաղաղ-կուլտուրական էվոլիւցիայի առաջ...

ՔՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ

Ամարէ Կընդըր

(Մարտական)

Քարուան պատրաստուեց որ Ամիդ ¹⁾ դնար,
Բայց իսկապէս, նա Բըշէրիկ ²⁾ կ'երթար.
Դեր-Կուլայ դաշտից քարուան անցկացաւ,
Սև-քարի աղբիւրի մօտը թափուեցաւ:
Ֆլիթէ Կոթօն ³⁾ ելաւ այնտեղից,
Ամարէ Կընդըրին կանչեց հեռուից.
«Տո՛ւր, ասաց, բաժըս ⁴⁾, յետոյ անցկացիր,
Ռաշկուցոց փէշքէշն մտիցդ հանեցի՞ր...»
Ամարէ Կընդըր պատասխան տուեց.—
«Ֆլիթէ Կոթօ՛՜ բաժդ աչքիս վրայ,
Ա՛ւ, առջին ջորին և կամ վերջին եզ—
Ո՞վ բաժ չի տուած կ'ուզէ հեռանայ:»
Ֆլիթէ Կոթօն՝ եզ, ջորի չուպեց.
«Ամարէ Կընդը՛ր, ասաց, պէտք չէ ինձ,
Ո՛չ առջին ջորին, ո՛չ էլ վերջին եզ.—
Ուսիդ շաշխանան ⁵⁾ դու պիտի տաս ինձ:»
—«Լօ, Կոթօ, կանչեց Ամարէ Կընդըր,

1) Դիարբեկիր քաղաք, 2) Մի աւան Դիարբեկիրից հիւսիսարեւելք:

3) Այս երգը 30—40 տարուայ հնութիւն ունի. Ֆլիթէ Կոթօն՝ ուշ-կուցի քրդական ցեղին է պատկանում. այս ցեղը բնակում է՝ ամբողջ Դիլիշի Դէրէում, ձմեռը՝ Բշերիկում: Սրանք հարաւիներ—գողեր են: Միմիայն քրիստոնեաները և առանձնապէս հայերը չեն որ քուրդ հարամիներին են ենթակայ. դաշտաբնակ խաղաղ քրդերն էլ, իրանց ցեղակիցներից հարստահարւում են, մանաւանդ առաջներում: Որո՞ւ ժամանակից ի վեր՝ համեմատապէս անցեալի հետ՝ այժմ քուրդը քրդի մալը շատ չի յափշտակում, քուրդը քրդի արիւնը շատ չի թափում, այլ... քրդի մէջ՝ որոշ չափով իրանց հակադրեցութիւնն են ունեցել՝ նրա քրիստոնեայ հին դրացի աղդի վերաբերմամբ բռնկցրած նոր խտրիչ զգացումները...

4) Քուրդ յուզկահարներն՝ առհասարակ՝ նախ ճանապարհորդներից բռնի կերպով նուէր են ուզում, եթէ իրանց պահանջը կատարուի՝ որ ինչ խօսք լաճախ մեծ է լինում՝ բաց են թողնում, իսկ եթէ դիմադրութիւն ցոյց տրուի, այն ժամանակ կողոպուտի կամ սպանման է դիմում: Բռնի պահանջուած այս տեսակ նուէրը բաժ է անուանւում:

5) Վեց անկիւնի փող ունեցող հրացան, որը՝ փամփուշտաւոր հրացանների մուտ գործելուց առաջ շատ թանգ էր գնահատւում:

Հեռու կաց ինձնից, ես խաղաղ մարդ եմ,
 ես մուսուլման եմ, խօ չհղայ քաֆըր, ⁶⁾
 Ուղածդ բաժ՝ բաժ չէ, թող ինձ, խնդրում եմ.
 Ճիշտ երեք օր է մեր տանեցիներ
 ինձ են սպասում, ճամբէս աչք բռնել:
 Կոթօն ձայն տուեց Ամարէ Կընդըրին.
 «Իմ աչքն ընկել է քո շաշխանային...»
 Ամարէ Կընդըրն ասաց զայրագին.
 «Փլիթէ Կոթօ, ուսիս շաշխանան՝
 Իմ արնագինն է կամ քո արնագին,
 Կամ թէ պառաւ մօրդ—Շամէլի՝ կալան ⁷⁾:
 Կոթօն էլի ասաց Ամարէ Կընդըրին՝
 «Քո շաշխանայից սիրտըս չի կտրի...»
 Ամարէ Կընդըր բեռ գետին բերաւ,
 Իր առջև դրեց և դիրքը մտաւ.
 Ուսից ցած բերեց շաշխանան՝ կանչեց,
 «Նաալաթ լինի քեզ, էն եօթ ջոջ պապիդ...
 Ապա թէ մէկ էլ այդ թփի տակից,
 Անփորձ դուրս եկար, փրկեցիր հոգիդ՝
 Աւետիս տանեն թող քո Շամէլ մօր.
 Մի տղայ ծնուեց, ասեն, նրան նոր:»
 Ամարէ Կընդըր մոռցաւ իր Աստուած,
 Եւ սկսեց թունդ շաշխանան գցել.
 Փլիթէ Կոթօն յոյսից զրկուած՝
 Ասաց՝ «չի լուսանում գիշեր վրաս է՛լ.»
 Զջաց՝ «Ուաշկուցիք, հասէք, գժուեցի
 Էս շան տղայի հրացանի ձայնից...»
 Կոթօյի ձայնից վեր կացան եկան՝
 Տեսան Կոթօյին վէրք առած կրծքից:
 Ամարէ Կընդըր կանչեց անխուով՝
 (Միաժամանակ հրացան լցնելով՝)
 «Առաջ ընկնողներ, լսէք, մի եկէք,
 Ես քարվանչի եմ, ես խօ քաֆըր չեմ,
 Մըքըմանութիւն չէ էդ որ կանէք,
 Էս էլ իմացէք՝ ես գեաղայ էլ չեմ:

Թարգմ. Ս. Յով.

⁶⁾ Հայհոյող, հերետիկոս. այս ածականը բոլոր ոչ-մուսուլմաններին են տալիս:

⁷⁾ Փեսայից աղջկայ հօր տրուելիք պաշտաղիր նուէրը՝ կալան է կոչւում:

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ*)

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Այս օրերս ես սաստիկ հիւանդ գոլով նամակդ չի կարողացայ համալսարանից ստանալ, ուր նա աւել երկար կարող էր մնալ, եթէ Նիկոլեան այնքան բարի չլինէր, որ գնաց և բերեց. կրկին և երկրորդ կարդացի, նախ և առաջ շնորհակալ եմ մանր տառերու համար առաւել քան թէ մնացեալներու. այնքան ուրախ եմ այդ մասին, որքան դու պիտի ուրախանաս 2 կամ 3 ամսից, երբ որ առաջի անգամ կը կարդաս դոյն այդ տառերով տպած ոտանաւորներ մեր սիրական, բայց ծոյլ Գամառի մէջ. ես շատ բանով չեմ հրճուանում, բայց այս գիտը, որ մի տարի առաջ մտածելն անգամ ինձ համար խելացնորութիւն պիտի համարէի՝ ինձ մխիթարում է բոլոր կրած նեղութիւններու համար, որ տպագրութիւնը ինձ նիւթեց այս 2 տարին: Այժմ մենք ոչ մի բանէ երկիւղ չի պիտի ունենանք. այսուհետև մեր ձեռքն է մեր բարօրութիւնը և խայտառակութիւնը. առաջ մեր վիճակը շատ պայմաններից էր կախած, այժմ միայն երկու ճիշդ և անսխալ ճանապարհ ունինք, մէկը նոցանից կ'տանէ մեզ փառքի, պատուի... և միւսը ամօթի... և այլն. մէկ խօսքով մեր արիութիւնը և ծուլութիւնը պիտի վճռէ մեր վիճակը: Թշուառութիւնը երկար կուեցաւ մեր ուխտի հետ. հալածանքը, նեղութիւնը, չքաւորութիւնը, թըշնամեաց ծաղրը ու բամբասանքը անպակաս էին նորանից. մեր ուխտը անդուութեան վրայ հիմնած գոլով՝ մեծանձնութեամբ տարաւ այդ անցաւոր ցաւերը. մենք դուրս եկանք այդ պատերազմից անփնաս, պարզած դրօշակով: Գուցէ թուի քեզ այս խօսքերս անձնասիրութեան պտուղ. ի՞նչ անենք. այս է մեր միակ պարծանքը: Եւ ի՞նչպէս չի հրճուիմ մեր գործի յառաջագիմութեամբ. ընդհանուր սէրը տարածած է մեր չորս կողմը. յարգանք և ակնածութիւն մեր գործին, ergo և ուխտին.

*) Տէս «Մուրճ» № 4.

թշնամիք՝ սև երես մեր առաջ, և մենք պարզերես նոցա առաջ, որոնք մի ժամանակ մեր խօսքը դռօշի չէին տալի:

Լսիր, ես քեզ գրել էի «Հայոց Դիւցազունքի» մասին, բայց խիստ հարեանցի. ի՞նչ գիրք պիտի լինի, ի՞նչ է դորա գլխաւոր նպատակը, ի՞նչ օգուտ պիտի բերէ մեզ—բոլորը բոլորը ես չէի յայտնել քեզ: Այս գիրքը, ես միտք ունիմ, մի այնպիսի handbuch դարձնել, որ ամեն Հայ կարեւոր համարէ ունենալու իր տան համար ամենօրուայ կարգալու, ինչպէս որ ռուսի համար Կոխլովի առակներն են. աւելորդ է ասել, որ այդ խիստ հնարաւոր բան է, եթէ մենք կարողանանք մի քանի հարկաւոր պայմաններ կատարել. մէկ որ մենք այդ գիրքը պիտի տպենք անակնկալ արդիւնքով, որ կարողանանք անակնկալ արժան ծախել. մի ծիծաղիլ—30 կոպէկով: Գուցէ դու ասես թէ 30 կոպէկն էլ շատ Հայի համար բան նշանակում է, ի հարկէ, եթէ նա այդ փողը գէնը ձգելու լինէր. բայց եթէ նա տալիս է այդ փողը և ձեռք բերում է այնպիսի բան, որ կարժէ 2 մանէթ, այդ ժամանակ 30 կոպէկը նա ուրախութեամբ կ'տայ և մեր գիրքը կ'առնու և միտքումը մեզ յիմար կ'կարծէ: Գուցէ դու էլի կ'դարմանաս կամ կ'կասկածիս, որ 2 մանէթ կարող է արժենալ «Հայոց Դիւցազունքի»: Հն, կարծենայ. մէկ որ նա բաղկացած կ'լինի խիստ սակաւից 8—10 թերթէ, գուցէ աւելի ևս. թուղթը պիտի լինի ամենապատուականը, և փայտափոր պատկերներով, որից ամեն մինը 12 մանէթ կարժէ և այդպիսի պատկերներ 7—8 հատ պիտի լինին, առանձին դորա համար շինած թղթի վրայ տպած: Բոլոր գիրքը (աղաչում եմ չի վախենաս) մեզ կ'նստի 450 կամ 500 մանէթ և 3000 օրինակ. ինչո՞ւ զարմացար և վախեցար. Նազարեանցի գիրքը ինդճ Հայերուն 1400 մանէթ նստաւ. մի՞թէ, բու կարծիքով մեր «Հայոց Դիւցազունքը» նորանից ցած է և պակաս օգուտ կ'բերէ, լուսաւորութեան չեմ ասում, այլ Հայոց գրականութեան: Հայոց Ազգիկ կամ Հարսանիք Արամայ, որ մեկնիչ արձակ շարադրութիւն կ'ունենայ հետը, ուր պիտի բացայայտուի բալլադարի նշանակութիւնը. Զարմայր—նորա մեկնիչ արձակ շար. տրոյացուց պատմութիւնն է, որ շարադրել է հայրս ընտիր աշխարհաբառ լեզուով вѣ легкомъ разсказѣ. խիստ ընտիր բան է: Լէոնի գերեզմանը, և անկումն Ռուբինեան տէրութեանը նորա մեկնիչն է. խիստ օրտառուչ պատմութիւն է, և անցքը բաւական զրգուիչ. ուրեմն խիստ հարկաւոր ամեն մարդու իմանալու. Վարդան Մամիկոնեանի մահը և նորա մեկնիչ արձակը է 5 զարու հայոց վիճակը. բաւականին մեծ, սիրուն և հետաքրքիր բան է. վերջապէս Բերդի Սմբատը, որ կարգա-

ցիր: Բոլոր գիրքը քեզ է ընծայեամ և Վարդանը մանաւանդ: Կարելի էր, գուցէ ինչպէս դու կ'ցանկանայիր, որ բանը աւել արժան և տնտեսական բռնել. բայց մի մոռանալ որ տնտեսութիւնը միայն 70—90 մանէթի է և այն թղթի, աւել ոչինչ. կարելի էր ուրիշ կերպով բռնել բանը—50 կ., 70 կ., կամ 1 մանէթով ծախել գիրքը. այդ ժամանակ մենք կը հեռանայինք մեր նպատակից. միտք արա:—Մոսկովումը շատ մարդիկ կան, որոնք մեզ շատ կ'սիրէին, եթէ կարողանայինք նոցա մեզ վրայ մտածել տալ. բայց, աւանդ, մինչև այսօր մենք սպասում ենք հրաշքներու, այսինքն՝ մենք անգործ պառկած՝ մեծ յուսով ենք, որ տապալկած ճուտերը մեր բերան գլորուեն и КЪ ТОМУ же տապալկած. և եթէ մեզ ստիպող, գրգռող չլինին՝ այդ քաղցը յոյսերը մինչ երկրորդ Գալուստը մեզ պիտի օրօրեն: Ելի ես կրկնում եմ առաջուայ խօսքերս. Նազարեանցը ոչ այնքան իւր աւտօրիտիտով է բան յառաջացնում, որքան неЗвѣая: Շիսեանցը, ասում են, պատուական մարդ է, Ղարաբաղցի Գրիգորը նորա մօտ ծանօթն է. ես այդ մասին արդէն լաւ պատրաստել եմ վերջինին. աւարտելը քեզ շատ աշխատանք չարժէ. իմացիր միայն յաջողակ բոպէն որսալ. մի բամաշի (ինչպէս որ ես առաջ էի անում) կոպիտ Հայերու ընկերութեամբ. նորա գծով են, քանի որ տաքացած չէ նոցա երևակայութիւնը. յետոյ բանը լաւ կ'երթայ: Մամուլի համար ես քեզ շատ անգամ գրել էի. Ղարաբաղցի Գրիգորը ևս շատ յոյսեր ինձ տուեց նորա մասին. կարծեմ որ եթէ նորանից խորհուրդ հարցնու՝ նա բանը լաւ առաջ կ'տանէ. մի բաց թողնիլ նորան ձեռքից: Ղզլարի արտօնութեան համար խօսեցայ մի մարդու հետ, նա ասաց որ այդ կարելի է Յաշտարխանի կերպով. բայց մեծ գուժար պէտք է տալ տէրութեանը. բայց աւելացուց, ես կ'խօսեմ մի ծանօթ օրէնսպէտի հետ և շուտով կտրական պատասխանը կ'տամ: Ով որ յանձն կ'առնու այդ գործը՝ վաճառականական պայման պիտի կապէ մի հարուստ մարդու հետ, որ եթէ բանը յաջողութեամբ աւարտէ՝ օրէնքով իրաւունք ունենայ իր վարձը ստանալու, իբր թէ նորա հետ առուտորի գործ ունեցած լինի և ոչ թէ վաշխ կամ քրթամ է պահանջում: Պօլէքօքի թարգմանութեան համար այս իմացայ, որ ոչ մի օրագրի հրատարակիչ չի յօժարիլ իւր օրագրի մէջ մտցնել այդպիսի հեղինակի թարգմանութիւն. խօսեցայ զբաղմանի հետ. նա ինձ կտրական պատասխան չի տուեց потрудитесь принести ասաց, տեսնենք արժէ՞ գնելը և տալը. ուրեմն ուղարկէ ինձ. երբ որ ձեռիս ունիմ՝ բանը աւել հեշտ կ'աւարտուի. միայն պիտի իմանաս որ 5 մանէթ տալած թերթին տա-

լի, են այդպիսի թարգմանութեան համար և այդ եթէ ապսպրած է: Լսիր թարգմանչից նորա պայմանները և կտրական խօսքը: Դու խորհուրդ ես հարցնում այն աշակերտներու համար, որոնք պիտի կրթուին ազգասէր Ֆիդանեանի ծախսով. չի բարկանաս վրաս, թէ քեզ իմ կարծիքը ասեմ. այսօրուայ օրս Լազարեան վարժապետութիւնը մօտ 70 հայ տղայ կրթութիւն են ստանում, մօտ 50 հայ տղայ զանազան համալսարաններումը ուսանողներ են, մօտ 100 տղայ զանազան կողմունքներումը և գիմնազիաներումը ևայն թագաւորական կամ իրանց հաշուով սովորում են. ամեն հայաբնակ քաղաք ունի մասնաւոր և տէրութեան գալորցներ. մօտ 40—50 հայ մարդիկ մասնաւոր կերպով վարժապետութիւն են անում զանազան հայաբնակ քաղաքներումը և ինչ, այսքան ժամանակ ազգային հայոց լուսաւորութիւնը մի քայլ չի յառաջացել, օրէ օր մինք մոռանում ենք, մեր հայութեան պայմանները. ասան խնդրեմ, ինչից է այս. միթէ պր. Ֆիդանովի առաքելի զոհը պիտի օգնէ ազգի թշուառութեանը: Բայց ուրիշ ռեզուլտատ կ'ստանար այսքան զոհերու պոռոզները, եթէ 3 տղայ զուրկ լինէին այդ սուտ ուսումէն և ազգը ունենար այդ ծախսով մի անկախ կանոնաւոր տպարան. այն ժամանակ հայ տղաք կարօտ չէին լինիլ ուսման համար վաղել մեծ փողեր մխսելով օտար աշխարհներ, այլ ուսումը ինքը կ'գար և կ'հանդիսանար նոցա առաջ: Եթէ դու բանը լաւ ես հասկանում, և իմ խորհուրդը սխալական չես համարում և եթէ ճշմարտութիւնը առանց գաղելու գիտես ասել մարդու՝ կրկնէ իմ ասածը. կամ ընդարձակէ այս միտքը: Универсалъ ուսում առ ժամանակս ծիծաղական բան է հայոց համար. խիստ բաւական է եթէ առաջի նուազ բոլոր հայերը իմանային հայերէն լեզուով խօսել, գրել, իմանային ազգային պատմութիւնը և թեթեւ գաղափար զանազան գիտութեանց և արուեստից: Այսչափ գիտութեան համար չարժէր այն 10,000-ները, որոնք քամվում են մեր ազգից во имя ложного образования: Միտք արա, այս խօսքերը ասում է քեզ այն մարդը, որ վրէժը դրել է ազգի համար. եթէ մինչև այսօր նա ոչինչ չի արել, բայց միշտ ցանկացել է մի բան անելու. և կանէր, եթէ բաց 'ի բարի կամքից ունենար միջոց, հնարք. միտք արա, անյաջողութիւնը մեծ մուռնդ չէ մարդու համար. աշխարհումս յուսահատութիւն ևս կայ: Ո՛չ ոք այնքան շուտով մարդատեաց չի դառնալ, որքան եռանդոտ մարդասէրը. ունայն ազգասիրութիւնը կ'դառնայ սաստիկ անձնասիրութիւն: Աստուած տայ,

տպարան. ի հարկէ՝ մամուլի կորուստը մեր գլխաւոր արգելքն էր. բայց մենք մամուլի կորուստը ընդունեցինք թէև մեծանշանութեամբ, բայց այդ մեծանշանութիւնը մի ասիլ ուր անդգայութիւն էր, և ոչ լի գիտակցութեամբ. ապա թէ ոչ մենք իսկոյն պիտի աշխատէինք այդ կորուստը վարձատրել և ամեն հնարը ի գործ դնելով՝ նորից ձեռք բերել մի նոր մամուլ. խօսք չունիմ ամեն նամակի մէջ կրկնվում է մամուլի անունը. բայց... միայն կրկնվում է. դու սպասում ես, որ ես քեզ հասցնեմ նորա կարկտելու վարձը. ես սպասում եմ որ Աստուած վերից կուղարկէ քեզ մի քանի հարիւր մանէթ идѣло пойдетъ на ладъ. մինչ այս մինչ այն մեր թերթերը ծանր գնով տպվում են օտարի տպարանում. և օգուտը պիտի գորուի օտարի գրպանը, մենք պիտի մնանք միայն դատարկ յոյսերով. մեր յոյսերը այսպէս են. Աստծով կ'ծախուի այլբենարանը, տաղարանը, Աստծով Գամառի ստորագրութիւնը կ'յառաջանայ, 1000-ները, որ ձեռք կ'ձգենք нѣсколько рублей на листъ дороже ուրիշի տպարանում մեզ ոչինչ չի նշանակիլ. այս տաղարանը, որ պիտի աժէր մեզ 2—50 մանէթ, այժմ նստում է 438 մանէթ. ի հարկէ 188 մանէթը մեզ համար խիստ հեշտ է հաւաքել. по щучьему повелѣнію, по моему приказанію. աւանդ, այդ մտացածին յոյսերը չեն կատարվում, և եթէ կատարվելու և լինին՝ մեծ ժամանակ կ'ուզեն: Իհարկէ, դու ինձ կը հարցնես՝ ի՞նչ անեմ, ի՞նչպէս օգնեմ, ունիմ կարողութիւն, որ մեր կարիքը կարողանամ լցնելու: Դու լիակատար իրաւունք կ'ունենայիր ինձ ամենավատ մարդ կարծել աշխարհում, եթէ ես պահանջէի քեզանից բոլորութիւնիցդ վեր բան. և այդ երբէք չեմ արել. իհարկէ ժամանակ առ ժամանակ յայտնել եմ մեր պակասութիւնը, որ դու գուցէ պահանջմունք ես կարծել: Բայց ոչ. առաջարկութիւնս լոկ առաջարկութիւն է եղել, աւել ոչինչ: Բայց մի բան նկատելի է. Աստուած մեր վրան մեծ գութ ունի. նորա ողորմած ձեռքը հովանաւոր է մեզի, մանաւանդ մեր գործին. խօսք չի կայ՝ մենք շատ անգամ դժուար պարագաներու մէջ ենք եղել, բայց վերջապէս բաղդը ժպտացել է մեզի. միթէ քիչ բան ես համարում թրիֆանովի, Սանասարեանի, Իզմիրեանի ևն բարեկամութիւնները, որոնք ուղղակի մեր գործի վրայ մեծ օգնութիւն ունեցել են. թէ չէ՝ լինով պիտի մեկնուի մեր երեքիս չքաւորութիւնը, և գործերուս յառաջագիւմութիւնը, որի համար գլխաւորապէս պէտք էր մեծ փող կամ մեծ անուն. ոչ այս և ոչ այն ունենալով՝ մենք մինչև այժմ ունեցանք դարձուած մօտ 1,500 մանէթի (տպարան, այլբենարան, 8 թերթ տաղարան և 5 տետր Գամառ). այս խիստ հետաքրքիր խնդիր է: Ես մեկնում եմ

այնպէս, որ Աստուած ակներե մեզ օգնում է. դու ասա՛ որ
 сцѣпленіе благоприятныхъ обстоятельствъ, ես չեմ ներհակիլ
 քեզ, բայց միշտ կ'մնամ իմ վերջին կարծիքովս: Ergo,—մենք
 այսուհետեւ ես չի պիտի քնենք. մեզ պէտք է. 1) մամուլ, 2)
 տպարան (տպելու տեղ). 3) обезпеченіе 6 ամսուայ. մնացածի
 համար Աստուած ողորմած է: Дѣло въ томъ, որ կասես դու,
 այդ անակընկալ դումարը չունինք. ես էլ իմ կողմանէ կ'ա-
 սեմ, дѣло въ томъ, որ մենք կարող ենք ունենալ և անպատ-
 ճառ պիտի ունենանք, և անպատճառ կ'ունենաք: Լսէ՛. մեզ
 պէտք է 400 մանէթ մամուլի համար. 100 մանէթ 6 ամսուայ
 ընակարանի կամ տպարանի. այլեւ 150 մանէթ ամեն դիպուա-
 ծի. աւել ոչինչ. եթէ հին մամուլը հնար կայ կարկտելու՝ 2 մա-
 մուլը մեզ խիստ պէտք են, թէ չէ՝ մէկով էլ կ'շատանանք: Դու
 ասում ես որ պր. Ֆիդանեանը վաւրուուն մարդ է, խիստ լաւ.
 Նորա կրակը մի կողմը. մեզ պէտք չէ՛ Նորա արուեստական
 ազգասիրական ուղղութիւնը. թող նա հաշուատես մարդ լինի
 միայն այն գովելի առաքինութեամբ, որ կարեկից լինի բարի
 գործին. մեզ աւել բան պէտք չէ. դու ասում ես, որ նա պատ-
 րաստ է մի քանի հայ տղի լաւութիւն անէ. մենք Նորան ցոյց
 կ'տանք միջոց 1,300 մարդու բաւականութիւն անել. եթէ նա
 մեզ կ'տայ այդ 650 մանէթը՝ մենք Նորա ձեռագրով կ'խոստա-
 նանք կարճ միջոցումը տալ 1,300 հատ Նոր տպելուս այբբենա-
 րանները, որ նա կարող է կամ ծախել, կամ ընծայել. Կ'նշա-
 նակէ, որ նա քանի անգամ աւել լաւութիւն արած պիտի լի-
 նի. էլ էն չեմ ասում որ այն խեղճ հայ մանկունք, որոնց վրայ
 պիտի թափուի դորա ողորմութեան գումարը՝ աւել արժանի
 են կարեկցութեան, աւել պտղաբեր պիտի լինին իւր ուսմամբ,
 աւել երախտագէտ պիտի լինին իւր բարեբարին, աւել վստահելու
 են, քան թէ մեր ընդհանուր ձեռնարկութիւնը, քան թէ մենք, քան
 թէ մեր պտուղները: Եթէ դու վստահիս (այսինքն այնքան բարձր
 լինիս նախապաշարմունքէն, որ պարզերես կարողանաս) կամ ցոյց
 տալու Նորան այս նամակը կամ աւելի ընդարձակ և ճոխ պատ-
 մես Նորան ասածներս, ՚իհարկէ այն ժամանակ ես կ'իմանամ որ
 մեզ հրաշք պէտք չէ. որ մեր ձեռը երկնքից փող ընկնի, այլ խելը,
 այլ բարեացակամութիւն, այլ առողջ մտածողութիւն: Մենք չենք
 ուզում որ մաքրիկ մեզ փող ընծայեն. մենք մուրացիկ չենք.
 մեզ թող տան միջոց թեւրս տարածելու. թող պահանջին մե-
 ղանից մեր գործի պտուղը, եթէ ճանաչում են որ այն օգտա-
 ւէտ է. ես կարծեմ որ եթէ 8 ամսից Նորից և աւել ընտի-
 րը տպենք այբբենարանէն, զանազան տառերով աւելի լիակա-
 տար, այն ժամանակ նա մեծ յառաջադիմութիւն կ'ունենայ,

Թէ՛կ այս ևս Աստուծով պիտի ծախուի շուտով: Ուրեմն՝ յայտնէ Ֆիզանեանին մեր կարիքը և խոստացիր ասած վարձըս. բայց եթէ նա օգուտ ևս ուզում է՝ այդ ևս կարող ևս հատուցանել տալով 15 процентъ հարիւրին գրքով:—Եթէ այս առաջարկութիւնս կարողացար հասկանալու, հասկացնելու և... էացնելու՝ իհարկէ այդ ժամանակ մեր գործը պիտի արագաբայլ առաջ երթայ: Ես խօսել եմ տպարանի համար Բուդաղեանի հետ. նա ասաց, որ նորա անունով կարող ենք տպարան բանալ. որ նա կօղնէ մեզ իւր միջնորդութեամբ կամ ուրիշ ղրպուածներին: Ես չուզացի նորան մեզ աղքատ ձեացնել որ մի կերպով նորա շէնքից դուրս հանել տպարանի կարգաւորութիւնը. բայց այդ ժամանակ նա չէր ունենալ այն յոյսը և յարգանքը, որ այժմ ունի, իր բոլոր КРУГ-ով. հէնց այն իմաստով, որ թշուառին ոչ որ չի սիրել. ուրեմն ես պիտի անմեղ ստէի նորա առաջ, հաւատացնելով որ ամեն բան պատրաստ է, և թէ մենք ունինք բաւականին գումար լով տպարանական ծախսի համար. ես քեզ արդէն ասել եմ որ Գամառի համար այստեղ հաւաքուած է 400 մանէթ. ափսոս է այդ գումարը և այն, որ այսուհետեւ պիտի հաւաքուի, երթայ ուրիշի տպարաններումը. աշխատէ այնպէս անել, որ տպարանի ծախսը դուրս գայ անակընկալ աղբիւրից, որ մենք կարիք չունենանք դէսից կտրել դէնը դնել, և դէնից կտրել դէսը դնել. թէ չէ՝ այդ կերպով մի տեղ որ ծռուի բանը՝ ամեն բանն էլ կ'իսնագարուի: Ամեն բանի լիակատար դումարը պիտի առանձին լինի. մինի արդիւնքը միւսի պակասորդը չի պիտի լցնէ. գոնէ մի քանի ամիս: Միտք արա, որ միայն նորերումս աղատուեցայ այրբենարանի պարտքից. բայց տաղարանի համար շատ պարտք կայ: Կարծեմ, դու ունիս փոքրը ինչ ստորագրողներ տաղարանի համար. և այսուհետեւ որքան կարող ես շատացնել նոցա թիւը, պատճառ որ նա շուտով կ'աւարտուի: Գրիգորին տուր Գամառի և տաղարանի ստորագրութիւնը. նա, կարծեմ որ, կարող է իր շուրջումը փոքր ինչ յառաջադիմութիւն ունենալ. միտքը ձգէ նորան ինձ խոստացած յոյսերը Վարդանի տպի համար:

Սրապիոնի աներձագը (Иванъ Наумичъ Саргатовъ) գալու է Մոսկով և այնտեղից գնալու է Новороссійскъ. նա իմ լուծանօթն է և ինքը ևս մի քանի բառեր գրել է Գամառի համար. Կարպուշկա, Նախշկան քաղաք Դօն գետին քովը են. դա խոստացաւ ինձ 15 օրինակ Գամառն-երից տարածելու համար առնել հետը իւր գնալու տեղը. դու տուր նորան այդ թիւը և իմացիր հասցէն, որ այսուհետեւ ևս հետը գործ ունենանք: Ասա, ինդրեմ, քանի անգամ ստացար ծրարած այրբենարանները:

ես քեզ ուղարկել էի 4 կապոց. եթէ դոցանից մինը չի ստացել՝ կ'ընշանակէ 350 հատը կորել է. միամիտ արա ինձ:

Սիրելի եղբայր Քանանեան,

Չորս օր դորանից առաջ ես քեզ ուղարկեցի 50 հատ տաղարան. այժմ ես ուղարկում եմ. տեսնում ես որ իմ խոստմունքները կատարվում են, թէև ուշ. բայց դորա պատճառը փողի կարօտութիւնն է, որ զգում եմ այժմ առաւել, քան թէ երբևիցէ. այդ 50 հատը որ ստացար, խնդրեմ հէնց Մոսկովումը ծախէ շուտով, եթէ ինչի համար և իցէ հաւաքած փող կայ ձեռքումդ կամ կանխիկ ստացած կամ ծախելով՝ ուղարկէ շուտով. ինձ շատ նեղում է փողի պակասութիւնը. և այն, որ կ'ստանաս՝ նմանապէս այդպեղ ցրուէ ամեն հնարով և միջոցով: Ես փորձով տեսայ որ մամուլ չ'ունենալը մեզ իսպառ պիտի քամէ, ուրեմն առի մամուլ բանացրած, բայց գեղեցիկ 180 մանէթով, որի նորը կարժէ 500 մանէթ. Բուդաղեանի աշուհով պիտի տպարան բացուի. հիմի ես արի այնքան, որքան իմ զօրութիւնս հասաւ, 1,500 տաղարան տպեցի. եթէ մանէթով ծախենք՝ պիտի միանգամայն ապահովուի մեր գործատունը հէնց մեր զօրութիւնով. և Սանասարեանցից առի պարտք 290 մանէթ և միսեցի տաղարանի վրայ, և բացի դորանից տպարանապետին պարտք եմ 180 մանէթ: Մի շարաթից կ'ուղարկեմ Յաժտարիսան, Թիֆլիզ, Ղրիմ և ուրիշ տեղեր տաղարանը. գուցէ շուտով մի օգնութիւն հասնի, թէ չէ՝ բոլորս պիտի չօգնեց. մի օրուան պէտք ես համարում рѣшительныя мѣры? դու վախենում ես բանի ծուռ դնալից. բայց այսքան ժամանակ ես յոյս տուածիցս աւել կատարում եմ. մի՞թէ յուսալի մարդ չեմ ես: Ահա ուղարկում եմ քեզ երկու նամակ՝ Փարիզից, մինը Դիւլորիէից, միւսը Այվազովսքիից: Եթէ կարող ես ջանա երկուսին ևս օգնելու: Մանր տոռերը գրեթէ պատրաստ են: Մի ծուլանար: Փող, փող, փող: Բոլ ուղարկած ուժանը տպած է. առաջ Սմիռլինը տուեց 150 մանէթ, բայց իմանալով որ արդէն տպած է նա, այժմ գոշ չի տալի. ո՞վ է մեղաւորը: Թէ չի հաւատան իմ արած չափին, կարող են գրով հարցնել Սմիռլինից, որ կենում է на Невскомъ, у Полицейскаго Моста, Смирдинъ-сынъ.—ես էլի մի քանի փորձ կ'փորձեմ անփորձ գրավաճառներու հետ. բայց չի կարծեմ որ յաջողութիւն ունենամ, թէ կարողանամ ծախելու ոչ թէ 150-ի, 25-ով էլ կ'տամ:

որովհետև պնայիտան է այսուհետև: Թիմուրեանի նամակը ստացայ. խոստմունքները մխիթարիչ են. բայց աւել լաւ կ'լինէին, որ $\frac{1}{4}$ նոցանից այս բոպէիս ձեռումս լինէին. պատճառ որ պարտատէրներէս չ'զիտեմ ռը տեղ փախչեմ: Ինչ և իցէ՝ պէտք է որքան կարելի է շուտով 800 հատ տաղարան ուղարկել Թիֆլիզ:

Այս նամակը մօտս մնաց 7 օր և չի կարողացայ ուղարկել, Աստուած հաւատա՛մ, փող չունենալով. այժմ գտայ 10 կոպէկ: Խնդրեմ ինձ հասցըր փող, Աստուածդ սիրես. 100, 75, 50. որքան կարող ես շուտով: Սաստիկ տանջում եմ. անհամբերութեամբ սպասում եմ:

Ռափայէլ

22 փետրուարի,

1857. Ս Պետերբուրգ

Սիրելի եղբայր Գէորգ.

Այս նամակիս հետ կ'ստանաս մի ուրիշ ծրարած նամակ, որ որքան կարելի է շուտով կ'հասցնես ու՛մ որ պէտք է. այս կերպով անպատճառ հասցնես: Ես այս մարդու հասցէն չ'զիտեմ, բայց դու կարող ես իմանալ Алексѣй Зиновьевичъ Зиновьевъ-ից, որ Լազարեանց վարժատան ուսաց լեզուի վարժապետն է. կամ Катковъ-ից, որ լոյս ընծայում է Рус. Вѣст. օրագիրը, կենում է Հայոց փողոցումը, Լազարեան տպարանի դէմ ու դէմ: Ես քեզ պատմեմ թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի այս նամակը: Ամիս ու կէս առաջ ես ծանօթացայ մի պատուական ուսու կնկայ հետ, որի մօտ հաւաքւում են ընտիր մարդիկ. դորա անունը Марья Григорьевна Степанова է: Գորա ծանօթներից մէկը ուս գինուորական, անունը Владимиръ Михайловичъ Каченовскій (որի հայրը մի ժամանակ տեղւոյդ համալսարանումը ректоръ էր) մեծ կարօտութեան մէջ գոլով՝ յայտնում է իմ ծանօթ կնոջը, որ ինքը և իւր փեսան Григорій Ивановичъ Козинеръ-ը (բժիշկ) պատրաստ են մեծ տոկոս տալ, եթէ նոցա ի՛նչ և իցէ կ'օգնէ փողով և խոստանում են ձեռագիր կամ վէճսիւ ևս տալ: Մարիա Գրիգորիեւնան ինձ ասում է այս և խնդրում է՝ չեմ կարող տրդեօք այդ խեղճերուն օգնել իմ հայ ծանօթներին միջոցով: Ես հաստատ խօսք չեմ տալի. բայց գնացի Մամիկոնովին մօտ և յայտնեցի դոցա պայմանները: Նա ինձ ասաց որ, այդ գումարը (120 մանէթ) կ'հաւատայ առանց տոկոսի ինձ և ոչ այն անծանօթներուն և կ'խնդրէ ինձանից ոչ

ձեռագիր, այլ զրաւ: Ես այնպիսի թանկագին բան չ'ունենալով՝ ուղարկեցի 600 տաղարան և 100 այբբենարան, ստացայ 120 մանէթը և տուի ծանօթ կնոջս, որ նմանապէս առանց տոկոսիքի տուեց Կозинеръ բժշկին, որի կինը Каченовскій-ի քոյրն է: Այստեղ ես մի սխալ արի. նոքա ուզում էին վէքսիլ տալ. ես հաւատալով նոցա աղնուութեան չափի, մանաւանդ որ՝ նոքա խօսք տուին ինձ մի շաբաթից յետ դարձնել այդ գումարը, որ մինչև այժմ չեմ ստանում, և ամօթով և փնտով ֆիռում եմ իմ միամտութեանս համար: Իմ ծանօթ կինը մի նամակ ուղարկեց Զինօվիեվի վրայ և նորա մէջ Կозинеръ-ին նամակ, որով միտն էր ձգում նորա խոստմունքը՝ բայց պատասխան չեկաւ: Այս երկրորդ նամակն է: Խնդրեմ դու Կозинеръ-ի ձեռքը հասցուր և իմացիր նորա պատասխանը. բայց նորա ձեռքը հասցուր: Յայտնէ՛ իմ նեղ դրութիւնը և նորա պարտաւորութիւնը: Շուտ և անպատճառ սպասում եմ պատասխանը:

Քու խոնարհ եղբայր Ռաւիայէլ

1857 մարտի 26. Մ. Պ. Բ.

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Քու այսքան ժամանակ նամակ չի գրելը, որին ես ահա մի ամբողջ ամիս է որ անհամբերութեամբ սպասում եմ, ինձ յուսահատութեան մէջ է ձգում. աւել բռն չեմ կարող ասել. թէ և դու հազարաւոր անհրաժեշտ պատճառներ ունենայիր այդպէս անելուդ համար, բայց ես նոցանով չեմ մխիթարուիր: Այդ անորոշ դրութեան մէջ գտլով՝ ուրիշ անբաւականութիւններ եկան գլխուս, որ եթէ լսես 'իհարկէ որ խիստ կ'ափսոսաս քու թշուառ բարեկամին: Սանասարեանը Զատկից յառաջ Մոսկովումն էր. Նալաթով՝ նորան ասել է թէ՝ քեզանից այբբենարաններ չի ստացել, որ ես քեզ 3 ամիս յառաջ քանի քանի նամակներով խնդրել էի նորան հասցնել. նա ինձ խիստ ամօթացուց, ասելով որ ես խօսքիս հաստատ չեմ, և... խաբում եմ: Այս բաւական չէ. Բուդաղեանը ստանում է իր եղբորից նամակ թէ՛ ես Քանանեանից չեմ ստացել այբբենարաններ, որ դու նմանապէս իմ խնդրանք Յաթտարիսան պիտի ուղարկէիր. այս մասին էլ ես ամօթանք ստացայ: Այս ևս բաւական չէ. Բուդաղեանի եղբայրը, որ Մոսկովումն է կենում, և որ այժմ այստեղ է, ասում է իւր եղբորը որ՝ ես քեզանից ստացայ պատուէր 30 հատ տաղարան ծախելու՝ չեմ ստացել ոչ ոքից, այն-

ինչ եւ քեզ խնդրել էի տալ նորան 30 հատ տաղարանք. այս մասին եւ ես ստացայ ամօթանք: Աստ խնդրեմ, ինչո՞ւ ես այսքան զրպարտութեանց մէջ մտայ. մի՞թէ ես մեղաւոր կամ խաբեայ էի, որ իմ ընտիր բարեկամները այդպէս են կարծում. մի՞թէ ես ափսոսալի չեմ. մի՞թէ ես այն ամենը իւր ժամանակին անթիւ անհամար նամակներով քեզ չէի ծանուցանել. անի, Քանանեան, ճրքան ինձ չես յարգում: Բայց պէտք չէ յուսահատուել. պոնէ այժմ ուղղէ՛ արած սխալներդ. 400 հատ այրբենարան իսկոյն տո՛ւր Սալաթովին Սանասարեանի անուամբ, որ նա հասցնէ բժիշկ Յովհաննէսեանի տուն. այլեւ 100 հատ Տէր-Յովսէփեանին: 180 հատ այրբենարան ուղարկէ՛ փոշտով Յաթարիան Բուդաղովին եւ և 10 օրինակ ամեն Գամառ-Քաթիպաներից: Եւ յետոյ գրէ՛ նամակ Սանասարեանին և որքան կարող ես արդարացո՛ւր ինձ, որ նա չի կարծէ ինձ խաբեայ և ստախոս: Աստուած հաւատա՛ ես խիստ սաստիկ տանջվում եմ քո լռութեամբ և անգործունէութեամբ:

Ստացա՛ր 4 թուահամարը Գամառ-Քաթիպաներուն, որ 3 շաբաթ դորանից յառաջ ուղարկել էի. ի՞նչ արիւր նոցա, և ինչո՞ւ ինձ իմաց չես անում: Ես քեզ գրել էի որ տոմսակները պատրաստ են և պէտք է փող տալ և ստանալ. դու լուռ ես. բան չես գրում: Աստ, խնդրեմ, ի՞նչ անեմ ես: Մի՞թէ այդ կերպով կարելի է բան յառաջացնել: Ես քու խնդիրները ճշտութեամբ կատարում եմ. և դու իմը ո՛չ: Գամառ Քաթիպայի 4 թուահամարը որպէսեւիցէ պարտքով տպեցի. 5-երորդի համար կոպէկ փող չունիմ. 3 ամսուայ ոտճիկներս առի և դրի տպարանի վրայ՝ այն յուսով որ շուտով մի կողմից օգնութիւն կը ստանամ. և ահա ինձ ինչ օգնութիւն է հասնում և ամօթանք և զրպարտանք: Փանք Աստուծոյ այս էր վարձը իմ աշխատանցը, որի վրայ թափում եմ արիւն քրտինքս:

Կարծելով որ դու տակաւին չես հասցրել այրբենարաններից ո՛չ մի հատ թիմուրեանին, ես ուղարկում եմ նորան 114 հատ. թերեւս նա ծախէ և ինձ այս նեղ ժամանակուայ համար մի օգնութիւն հասցնէ. բայց ես նորան երկու նամակ էի ուղարկել մին մինի քամակից և խնդրել էի մի օգնութիւն անել. պատճառ որ ես այժմ ամեն պատրաստութիւնը տեսել եմ շուտով մեր սեպհական տպարանը բացելու. եթէ բանը այս կերպով երթայ յառաջ, ի հարկէ սերմը հողի մէջ կ'չորանայ առանց բարերար անձրևի: Բուդաղեանը Ղզլարի գործի մասին խիստ արի առաջ է ընկնում. պէտք է նորա առաջ հաւատարիմ երևիլ. մանաւանդ ես քեզ նորա աչքին շատ և շատ բարձր եմ դրել. նորա հետ չի կարելի ափեխցիփեխ բան բռնել. պէտք է

ճշտութիւն. նա ինձ խիստ օգնում էր և ահա ես նորան ինչպէս վարձատրեցի. ամօթ ինձ: Բուդաղեանը ինձ ասաց որ Ղզլարի գործոց մասին մի մարդ է գալու Պետերբուրգ. միթէ այդ ճշմարիտ է. կ'նշանակէ Թիվանեանցներու խօսքերը Фокусъ էին. լաւ չէ: Խնդրեմ մի նամակ գրես նորից Բուդաղեանին (անցեալը ես տուի նորան և նա քեզ կ'գրէ նամակ) և բանը ճշտութեամբ և տեղեակ յայտնես. նմանապէս պարզացրո՛ւր նրա առաջ այբբենարաններու յետածգութեան մասին, որ նա մեզ շառլատաններ չի կարծէ: Նմանապէս ինձ մի փոքրիկ հաշիւ գրէ՝ արդեօք մինչև այսօր ռւր և որոնց վրայ և որքան ուղարկել ես մեր բոլոր տպած աշխատութիւնները և քանի՞ հատ ինչ բաներից մնացել է քու մօտ: Այժմ տպում եմ Ռօբէնզօնը:

Մնամ քեզ բարեացակամ Ռապիայէլ

1857. ապրիլի 19

Ս.-Պետերբուրգ:

Հոգեհարազատ եղբայր Գէորգ.

Քու Մայիսի սկզբանը գրած նամակը ես ստացայ Կուզա-նովից Յունիսի վերջերուն. և ստանալուս միւս օրը կատարեցի քու խնդիրքը թէ՛ և հիւանդ էի, թէ՛ և կոպէկ ասած բանը գրականումս չունէի. Աստուած ողորմաց վրաս և ուղարկեց ինձ այն օր մի БУГНИСТЪ, որ գրքիս ¹/₄ գինը տալով տուեց ինձ հընար քեզ բաւականացնելու. եթէ ես ուշացայ՝ վերը յիշած պատճառը իմ օգտիս է խօսում. եթէ չես հաւատում, ես կ'պահանջեմ Կուզանովից որ նա իրան մեղադրելով ինձ արդարացընէ քու առաջ. եթէ (վերջապէս) կարծում ես թէ ես ամիս յառաջ կատարած չէի լինիլ այն, ինչ որ այժմ կատարեցի. դորա համար էլ այս կասեմ որ քու պահանջմունքը խիստ ըստիպողական էր, թշնամին չէր անիլ այնպէս:

Այժմ ես սկսեցի փոքր ինչ առողջանալ, կարողանում եմ տնից դուրս գալ և փոքր առ փոքր ուղղել մեր դործը, որ միանգամայն խափանուել էր: Լսիր. Գամստնները պէտք է այսպէս կարգադրել:

Պետերբուրգ—200 (իմ վրայ)

Թիֆլիս—150 (իմ վրայ)

Երևան—30 (չգիտեմ ռիկ կ'օգնէ մեզ)

Գանձա — 50 (Թիմուրեանի միջնորդ)

Շամախի— 50 (չգիտեմ)

Շուշի — 50 (Բուդաղեանը)

Օսմ. տէրութիւն — 50 (իմ վրայ)

Մոսկով — 30 (եթէ կարող ես)

Ստաւրապօլ — 20 (ես կամ դու)

Հին Նախիջևան — 20 (չգիտեմ)

Նոր Նախիջևան — 15 (իմ վրայ)

Ղրիմ — 15 (իմ վրայ)

Աստրախան — 25 (Բուդաղեան)

Ղզլար — 30 (о если бы !?) դու (?)

Այսքան ժամանակ մենք մի կանոնաւոր բան չենք բռնիլ. բայց ռըբան հեշտ էր այսպէս գործը հրաշապէս առաջ տանիլ. մի մտիկ արա՛ որբան հեշտ է այսպէս կանոնաւորած ցրուել: Հիմի ես ուզարկեցի Թիֆլիս 50 հատ ամեն օրինակից բժիշկ ցովհաննիսեանի վրայ, ես և 100 հատ ուզարկելու եմ. բայց չունիմ 1 թուահամարից. դու ինձ գրէ քանի հատ կայ մօտդ, և անպատճառ նորանից հարիւր հատը ծրարէ և յանձնէ ուժ որ գիտես, որ նորան հասնի: Նմանապէս նշանակած բաղաքներու մը ուզարկէ (եթէ չես ուզարկած) նշանակած թուով: Եւ ինձ իմաց տուր, որ ես էլ այնպէս շարժիմ: Թողնենք, խնդրեմ, մեր զանգաղութիւնը. ժամանակն է արդէն արիութիւն բանասցնելու: Ես ստացայ Փարիզից յետագայ կարծիքը մեր վրայ. «Ձեր տղած զրքերը շատ հաւանելի թուեցաւ մի քանի գիտնականաց ուստի և Մասեաց Աղաւոյ մէջ շուտ կտեսնէք խորհրդածութիւն Գամառ Քաթիպայի լոյս ընծայողներու ազնիւ եռանդի և հայրենասիրութեան վրայ. քանի մի երգ և հատուածներ գուրա քաշեցին նորա մէջից և պիտի տան նորանով գաղափար Ռուսաստանի Հայ ուսանողաց բանքարի և հանճարի(?) մասին: Արաքսի արտասուները բաւական է կարդալ, որ իմաստն թէ քանի՞ անգամ բարձր են բուն հայերը մեր կեղծեալ կիսահայ վեհապետիկցիներից. այս Դիւլօրիէի կարծիքն է, որ թարգմանեց այն և տպելու է իւր Revue d'Orient-ի (օրագիր) մէջ: Մենք ասացինք, որ դուք ունիք տպելու մի առիւ զերազանց բանաստեղծական հատուած՝ Վարդան Մամիկոնեան. նոքա ցանկացան ունենալ ոչ միայն ձեռագիրն, այլ և տպելու հրաման և վարձն եւ կը հատուցանեն յօգուտ ձեր ուխտին և նորակազմ տպարանին (?) գինը դուք նշանակեցէք:» Ահա, եղբայր սիրական, քեզ յայտնեցի մի ազգային կարծիք, որ պէտք է մեզ խիստ խրախուսէ, եթէ ունինք մենք վառ սիրտ և ազնիւ հոգի: Դիւլօրիէն եւ գրեթէ նոյն խօսքերով խրախուսում է մեզ (նա գիտէ մեր ուխտի պայմաններն և նպատակը): Քերորի գնալից յետ ես ծանօթացայ Ակադիմիք Բոսսէի

հետ: Նա իմացաւ մեր ձեռնարկութեան պայմաններն և մեծ յոյսեր տուեց թէ՛ մի օր մենք անքան օգտուէտ կ'լինինք մեր ազգին, որ բոլոր Հայոց գիտնականք միացած չեն կարող նոյնը կատարելու: Բայց որքան զարմացաւ նա, երբ որ լսեց և իմացաւ ինձանից թէ՛ մեր դործը սկսուեցաւ 30 մանէթով և այժմ ունինք ոչ թէ տպած գրքեր, այլ և տպարան: Նա նախագուշակեց որ դուք (մենք) միայն դուք կ'լինինք պատճառը, որ մի ժամանակ բուն Հայաստանի մէջ կ'ունենանք համալսարան, թատրոն, ճեմարան գիտութեանց: Ա՛խ, աւելցուց, երանի՛ ձեր ազգին, որ ունի ձեզ պէս (մեզ պէս և ոչ ինձ պէս) կարեկիցք աղքատ պատանիներէ: Երանի՛ նորան, որ դուք և ոչ տէրութիւնն սկսեց ջանալ նորա բարոյական կրթութեան համար: Ձեզմով ազգը մի անգամ կ'բարձրանայ en masse և ոչ զանգաղ և մի մի: Ես ցոյց տուի և կարգացի բոլոր բու նամակները նմանապէս և թիմուրեանի: Դուք աւել բարձր էք Ձեր ազնիւ և անկեղծ զգացմունքով, ասաց, քան թէ մեր Ակադեմիքները: Շատ ուրիշ դորա նման բաներ ևս ասաց, որոց ամբողջն է մտին և ոչ բառ առ բառ: Ի՜նչ կ'ասես: Միթէ բարի դործը թագչում է: Ո՛չ: Արեւութեամբ և անկեղծութեամբ մենք ամեն բան կ'յադրենք:

Եղբայր սիրական, ինձ զարմացնում է թիմուրեանի լուծութիւնը. միթէ նա մեզ ուրացաւ: Աստուած հաւատան որ ես սաստիկ նեղ դրութեան մէջ եմ: Եւս առաւել այն մասին եմ չարճարվում որ այս վատ հանգամանքը հասաւ ինձ հէնց այն ժամանակ, երբ որ գործը սաստիկ լաւ ուղղութիւնն ստացաւ: Քանանեան միթէ հնար չի կայ ինձ մի փոքրիկ օգնութիւն հասցնելու: Միթէ տաղարանի անյաջող տպուելը քեզ յուսահատեցուց. միտք արա որ ուրիշները աւել մեծ սխալներ են արել իրանց կեանքումը քան թէ ես. միթէ ես մեզ վատ կամելով լսեցի մի քանի անհիմն մարդոց կարծիք. միտք արա և այն, որ ես միանգամայն ինքնակամ չի տպեցի, ինչպէս դու ինձ մեղադրում ես, այլ խորհրդով քանի մի անձանց, ինչպէս Իգմիրեանցի, Աւագեանցի, Քերրորի ևայլն: Եթէ վերջապէս դու անյուսացած ես ինձանից, գրի՛ գոնէ մի ուրիշ պատճառը, բացի տաղարանի անյաջող դուրս գալից. ես այս 2 տարուայ մէջ շատ եմ աշխատել, լսում ես, շատ եմ աշխատել. եթէ չի կարողանամ այն ամէնը լոյս ընծայել... գոնէ իմ КНИЖ՝ ձեռագիրները քեզ կ'ապացուցանեն որ այդքան օգտուէտ գործերով ժամանակ անցնողը բացի ազնիւ զգացմունքից ուրիշ շարժառիթ չպիտի ունենար իւր-կեանքումը: Աստուած ինձ թող չարաչար պատուհասէ եթէ մի ժամ ես մոռացած լինիմ այն օրհասական

էրեկոյեան խօսակցութիւնը, որ մենք երեքս ունեցանք թիմուրեանի սենեակումը. եթէ չեմ կարողացել 1,000 անգամ աւել անելու քան թէ արել եմ, պատճառը և միակ պատճառը չքաւորութիւնս է եղել: Քանանեան, ես ինչ որ ունէի՝ տուի մեր ուխտին. որքան ոյժ կար մէջս թափեցի. որքան խօսք ունէի բերանում, յորդորեցի մարդոց գէպի մեր գործին գործակցութիւն. գուք էլ արիք, որքան կամեցաք, բայց արկֆ արդեօք որքան կարողացաք:

1) Այս նամակը, խնդրեմ տո՛ւր Սուլթան-շահին: Եւ պատասխանը ստացի՛ր և ուղարկէ՛ ինձ:

2) Յովհաննիսեանը ո՛չ պատասխան է ուղարկում, և ո՛չ խնդրած տասերը:

3) Դրէ՛, ձրքան տալած գրքերից կայ մօտումդ: Եւ ձրքան և ձրտեղ ցրուել ես:

4) Ի՞նչ լուր կայ թիմուրեանից:

5) Այս ուսանողի (ազատ լսող) մասին դու խիստ անորոշ ես գրում. գրէ՛ աւել պարզ, որ ես հասկանամ և քեզ պատասխանս ղրենմ:

6) Հնար տես ինձ մի փոքրիկ օգնութիւն ուղարկելու:

Մնամ միշտ հաւատարիմ եղբայր և բարեկամ

քու Ռափայէլ

Յունիսի 20.

Սիրելի Գէորգ,

Ահա քեզ մի նոր ապացոյց, սիրական Գէորգ, թէ ձրքան անբաւականութիւն է ծագեցնում երկու սերտ բարեկամաց մէջ երրորդի անպիտանի խառնուելը: Դու ուղիղ ամիս դորանից առաջ գրել ես մի կողկողազին նամակ, որի գլխաւոր պարունակութիւնը այն էր, որ ես շուտով ուղարկեմ Պօլէքօքի ուսմանը. այդ նամակը և առհասարակ քեզանից վաղուց նամակ չի ստանալս ինձ մեծ տխրութիւն, յուսահատութիւն էր պատճառում. և ի՞նչ. այդ նամակը ամիս առաջ ստացել է կուզանովը, առել ու տարել է հետը Царское село և թողել է մօտը մինչև երկուշաբթի օրը. նամակդ նորա ծոցի քրտինքից գրեթէ անհնարին էր կարդալու. հագիւ հագ կարացի ջոկջոկել քու գրութիւնը և շտապում եմ (առաջ) ուղարկել քու պահանջած գիրքը և որքան կարելի է շուտով, այսինքն ինչպէս հրամայում ես, նամակը

ստանալու միւս օրը ուղարկում եմ քու գիրքը: Գնա ու մեղադրէ ինձ: Ա՛խ, հողիս, ես գիտեմ որ դու ինձ շատ մեղադրում ես այս երկար միջոցումը. բայց դուցէ մի օր ինքդ կ'իմանաս որ ես ամենեւին յանցանք չունիմ: Եթէ կ'հաւատաս ինձ՝ ինձ խիստ թանգ աժեց նաև ուղարկելը. որ ուրիշ միջոցին և ուրիշ զիպուածումը ես չէի անիլ: Մօտս մի կոպէկ փող չունէի. բայց դորա համար պէտք էր դնէ 75 կոպէկ: Ես ծախեցի Գիւղօյի պատմութիւնը, որի հետ խօսք էի տուել ամենեւին չի հեռանալ: Այժմ սպասում եմ քեզանից քու կարծիքը: 'Ի սէր Աստուծոյ մի մեղադրիլ ինձ. ես արժանի չեմ՝ քու բարկութեան: Ես հազիւ կարողանում եմ զրել. խիստ հիւանդ եմ, տենդ ունիմ: Թիմուրեանցից դեռ ես լուր չունիմ: Օգնութիւն ոչ մի կողմից: Խնդրեմ 1 և 2 Նշները Գամառին իմացնես քանի քանի հատ կան մօտդ և քանի՞ այրբենարան: Փարիզից ուրախալի լուր կայ. բայց հիւանդ եմ, զրել չեմ կարող:

Նամակդ ստացայ ամսիս 17, և 18-ին վրում եմ պատասխանը:

Ռաւիայէլ

Շ Ի Լ Լ Է Ր

(Նրա մահուան հարիւրամեակի առիթով)

Մաքս Գիլեզի

Շիլլէրի անունը ներկայ դարի զարդն է: Նա նորից ոգերութիւն կը ներշնչէ գերմանական ազգին և կը միացնէ նրան, ինչպէս և 1859 թուականին այս խորհրդաւոր մեծ տօնին: Հարիւր տարի անցել գնացել են Շիլլէրի մահուան օրից, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցը չի նսեմացրել նրա ամբողջ մեծութիւնը: Նրա պայծառ ճակատը չէ ակոսուել կնճիռներով և ծալքերով, նրա դիմագծերի հպարտ փայլը՝ չէ դաւիած ցել հնութեան քողի տակ: Այսօր էլ «Ասագակները» տիրում են թատրոնական բեմերի վրայ, չնայած որ այդ երկի կրքոտ պայքարը՝ ուղղած ժամանակի դէմ, կորցրել է իր նախկին նշանակութիւնը. բայց և այնպէս նրա դրամատիքական ներքին ոյժը պատկերանում է մեզ այժմ իր իսկական՝ աւելի ևս հոյակապ մեծութեամբ: Այսօր էլ կարելի է կրկնել Գեթէի խօսքը «Վալլէնշտէյնի» մասին. «նա այնքան մեծ է, որ իր տեսակի մէջ նմանը չունի»: Եւ, իրաւ, Գերմանիայում քիչ երկեր կը գտնուին՝ դրամատիքական հանճարից ծնուած, որոնք մոռացուած չլինեն Շիլլէրի վարպետական դրամաների առաջ. աւելի ևս քչերն են կարողանում մրցել նրանց հետ թատրոններում: Դրա պատճառը ոչ միայն բանաստեղծի երկերի մէջ յայտնուող անկասկածելի մեծ բանաստեղծական ոյժն է և մասամբ դեռ չգերազանցած նրա դրամատիքական տեխնիկան, այլ այն, որ ոչ ոք այնքան խորը չի թափանցել ժողովրդի սիրտը, այնպէս պարզ և զօրեղ կերպով չի արտայայտել ժողովրդական ոգու ուժեղ ու մեծ շարժումները, ոչ ոք այնպէս ազդու և համոզիչ կերպով չի դարձրել մարդկութեան յաւիտենական իդէալները աշխարհի և գեղարուեստի օրէնք: Այդ պատճառով ապարդիւն են անցել քննադատութեան բազմաթիւ յարձակումները՝ ուղղուած

Շիլլէրի դէմ: Մինչև այժմ դեռ գոյութիւն չէ ունեցել մի աւելի բարձր և իդէալական դրամա, որ քննադատութիւնը կարողանար նրան գերադասել Շիլլէրի դրամայից և հսեմացնել նրա հանճարը: Այդպիսին դուչէ ծնուի միայն ապագայում: Իրաւացի է ուրեմն, որ Գերմանիան պիտի պատրաստուի տօնելու այս տարի Շիլլէրի վաղաժամ մահուան յիշատակը: Ի հարկէ, ի թիւս այլոց կը լինեն հաւ շատ ունայն ճատեր, անմիտ ցուցամոլութիւններ: Շատերը կօգտուին առիթից՝ Շիլլէրի շուաքով քիչ փառք վաստակելու, թէպէտ այդպիսիների համար բանաստեղծը լոկ մի անուն է պատմութեան պանթէօնում, մի կուռք՝ փառքի հետուոր վալհալլայում: Նրանց կարծիքով բոլորն էլ նրան մեծարում են անհրաժեշտութիւնից դրդուած, որպէսզի առօրեայ հոգսերով ծանրաբեռնուած՝ հանգիստ խղճով անցնել կարողանան նրա արձանի մօտով: Նախարարները, երևի մի քանի ֆրագներ կը դտնեն նրան փառարանելու, չնայած որ մի մօղեռն Մարկիզ Պօզայի հեղինակի համար նրանք պատրաստ կը պահէին ոչ թէ պատմութեան ամբիօնը, այլ... դատախազինը: Ուսանողները, որոնք՝ մանելով մի որևէ աղագեմիական ընկերութեան մէջ, զգուշութեամբ չափում, ձևում են իրանց ընտրութիւնը, որ պիտի տանի դէպի պետութեան կերակրող մտերը, կը մերկացնեն իրանց սրերը «փախստականի» նկարի առջև և միայն կոնծաբանութեամբ կը պատուեն օրուայ հերոսին: Վախենում եմ որ հաւ գիտնականներից ոմանք կը սկսեն աստուածացնել իդէալի հսկայ մարտիկին և նրա յեղափոխական անվհեր ոգին, չնայած որ նրանք իրանց ոգորմելի վախկոտութիւնը ծածկելու համար երբեմն ի չարն են գործ դնում մասնագիտութեան և հիմնաւոր ուսումնասիրութեան գեղեցիկ անունները: Զգուշաբար խուսափելով իրական կեանքի կենսական պահանջներից, այդ անխոնջ աշխատաւորները դուրս կը բերեն համաշխարհային պատմութեան արխիւների փուշու միջից Շիլլէրի կեանքին վերաբերեալ մի քանի աննշան և չնչին կտորներ, որոնք իբր աւելի են պարզաբանելու մեղ Կարլ Մօօրի սաստիկ և ազնիւ զայրոյթը—թքած այս թանաքամուտ խարհի վրայ: Թքած թուլամորթների այս ուժասպառ դարու վրայ:

Որքան գժբաղդ կը լինէր գերմանական ազգը: Այս մեծ տօնին, եթէ նրա զաւակներէից քչերը անկեղծօրէն կապէին Շիլլէրի անուան հետ իրանց երիտասարդութեան գեղեցիկ օրերի, քաղցր ժամերի յիշողութիւնները, եթէ պարլամենտներում և զրասենեակներում, խմբադրատներում և առեւտրական

ընթացներում, ժողովրդական դպրոցում և զեղարուեստագետի գործանոցում քչերը՝ Շիլլերին կարգալիս՝ երևակայութեամբ սլանային իրանց երիտասարդութեան շրջանը, երբ նրանք զանում էին երիտասարդ Շիլլերի մէջ իրանց առաջին երազուն իդէալների աւետարներին և թարգմանչին։ «Երանի սիրով վառւածներին, նրանք նմանում են աստուածներին»։ «Այն ով է այնտեղ՝ անդունդի եզրին հպարտ քայլում է անյաղթի նման»։ «Թոյլ տուր տեսնեմ, մի՞թէ իմ աղետականութեան հրովարտակը նոյնքան հին է, որքան և այս անվերջ տիեզերքը կամ իմ զինադրօջ (գերբը) աւելի է նշանակում, քան Լուիզայի աչքերում երկնքի այն բոցը»։ «Գնացէ՛ք ասացէ՛ք նրան, որ պատկառի իր երիտասարդութեան առաջ, երբ կը մեծանայ, որ նա փակի աստուածների պարգևած իր քնքոյշ ծաղիկ սիրտը՝ հռչակուած յաղթող բանականութեան սպանիչ միջատի առաջ, — որ նա, վերջապէս չմոլորուի, երբ տեսնի փոշու նման մանր իմաստութիւնը բրբրելիս ու պղծելիս տիեզերքի անհունութիւնը»։ Սրտի այս զեղումների մէջ յայտնուած են արդէն տիեզերքը ընդգրկող մտքերի առաջին թռիչքները՝ հիւսուած հազարաւոր անմոռանալի յիշողութիւնների հետ մեր կեանքի խենթ ու խելառ օրերի և ջերմ սիրոյ առաջին բարախման շրջանից։

Մենք, ՚ի հարկէ կը մտաբերենք նաև, որ շատերի համար վրայ է հասնում մի ժամանակ, երբ Շիլլերը անսիրելի է դառնում, երբ նա կորցնում է իր ամբողջ թովչութիւնը և կասկած է ներշնչում, որ խօսքերի այս փայլուն զարդի տակ ըիչ կեանք է ապրում։ Այս պարագայում դառնում ենք Գեթթէին և սկըսում համեմատել նրա և Շիլլերի արժանաւորութիւնները։ Ամեն մի անկանխակալ ու անաչառ մարդ նկատում է խելոյն, որ Գեթթէն իբրև բանաստեղծ տալիս է աւելի հարուստ ու գեղեցիկ քերթուածներ, որ նա անմիջապէս հաղորդում է իրականութիւնը, հոգու աւելի քնքոյշ ու նուրբ հիւսուածքները, բայց որ ամենագլխաւորն է, աւելի փայլուն կատարելութեան է հասցնում բանաստեղծութեան յատուկ զրամագրութիւնը, տենչազուրկ հաճոյքը, կամքի մշակման գործում արտայայտուող հոյակապ խաղաղութիւնը, քան Շիլլերը։ Բայց Գեթթէին գերադասելու ցանկութիւնը չքանում է ու տեղի տալիս այն ճշմարտութեան, որ Գեթթէն Շիլլերի նման երբէք չէր կարող ոգևորութիւն առաջացնել պատանեկան և երիտասարդական սրտերում։

Մեր կտակածը Շիլլերի մեծութեան նկատմամբ վերջնականապէս փարատում է, երբ մենք սկսում ենք զգալ, որ մարդկութեան հանճարները իրանց էութիւնը արտայայտելու հա-

մար մտաւոր աշխատանքի միակողմանի ուղին չեն լռնում և որ անարդար կը լինէր գնահատել Շիլլէրին և Գեթէին լոկ իրրեւ բանաստեղծներ: Նրանց բանաստեղծական գրութիւնները, գուցէ, բղխում են հէնց նրանց մեծութիւնից: Այդ հայեցակէտը ինքն ըստ ինքեան բնական է թւում մեզ, երբ ուսումնասիրում ենք նրանց բանաստեղծական երկերը: Յիմարութիւն կը լինէր «Փառաստի» ամբողջ արժէքը չափել գուտ դրամատիկական գեղարուեստի օրէնքներով: Ֆաուստը իրրեւ բանաստեղծութիւն աւելի մեծ է, քան Ֆաուստի—դրաման: Եւ Շիլլէրը իրրեւ մարդ աւելի բարձր է, քան Շիլլէր բանաստեղծը: Որոշ չափով կարելի է նոյնիսկ պատահական համարել Շիլլէրի բանաստեղծ լինելը. նա կարող էր հաւասարաչափ պատմագէտ կամ փիլիսոփայ լինել: Եւ եթէ մենք ծայրայեղութեան չենք համնում Կարլայլի պէս, որ բացասում է համաշխարհային պատմութեան հերոսների մէջ ամեն մի առանձնայնությունը և գնահատում է միայն նրանց՝ դէպի իրականութեան խորքերը դարձրած թափանցիկ հայեացքը, այնուամենայնիւ մեր մի պահանջը միշտ արդարացի կը մնայ. եռանդուն մարդուն դատիր նրա գործերից, տաղանդը՝ նրա արդիւնքից, բայց թոյլ տուր հանճարին մարդկութեանը տալու այն, ինչ որ նա ինքն իրանից ներկայացնում է:

Պարզ է, որ Շիլլէրի պէս ընդհանրական մարդկային մի գոյութեան ճշգրիտ նկարագրերը աւելի դժուար է յաջողում որոշելու, քան թէ նրա բանաստեղծական երկերի արժէքը էսթետիքական գաղափարների նեղ շրջանակի մէջ: Ինչ թւում է, որ նախ և առաջ պէտք է ուշադրութեան առնել այն ուղղութիւնը, որին հետևում է հանճարը, երբ ընդարձակում է իր հոգու խորքերում մարդկութեան գաղափարը: Ամենամեծ գաղափարները՝ ազատութեան և անհրաժեշտութեան, բնութեան և բանականութեան, կամքի ու մտաւոր կարողութեան, հնութարկում են նրա քննութեան և լուծում նրա գիտակցութեան մէջ: Մեզ հարկաւոր են հակադրութիւններ, որպէսզի կարողանանք պարզ և զօրեղ կերպով պատկերացնել Շիլլէրի հանճարի ներքին մտաւոր աշխատանքը, և համեմատութիւնը Գեթէի հետ աւելի քան անխուսափելի է դառնում: Ծնունդ ու մեծացած միևնոյն ժամանակում, ենթարկուելով միևնոյն քաղաքական պայմաններին, իւրացնելով կրթութեան միևնոյն տարրերը, սնուելով միևնոյն ընդհանուր մտաւոր շարժման մէջ, վերջապէս, միանալով միևնոյն մեծ նպատակներով և գործելով գեղարուեստի միևնոյն ճիւղի մէջ, նրանք երկուսն էլ այնքան նմանութիւններ ունեն իրար հետ, որ նրանց տարբեր

էութիւնը իսկոյն և եթ խառօրէն աչքի է զարնում:

Ինձ թւում է, որ այս է ամենից ընդգրկող և ամփոփ հակադրութիւնը: Գեօթէի մեծութեանը նպաստում էր կեանքը, իսկ Շիլլէրը ինքն եղաւ իր մեծութեան ստեղծողը: Գեօթէի մէջ արտայայտւում է բնութեան զօրութիւնը, իսկ Շիլլէրի մէջ՝ բանականութեան զօրութիւնը:

Գեօթէն երբեք չէր խաբւում իր զգացմունքների մէջ, բայց թոյլ ու երերուն էր իր կամքով. իսկ Շիլլէրը մոլորւում էր իր զգացմունքների մէջ, բայց երկաթեայ կամքի տէր էր: Գեօթէի կեանքը աստուածային անհրաժեշտութիւն էր, իսկ Շիլլէրին՝ կամայականութիւն և ազատութիւն: Գեօթէն ներկայացնում է մարդուն, իբրև իր «ես»-ի երջանկութիւնը, Շիլլէրը՝ իբրև «ես»-ի ոյժը: Հէնց այդ յատկութիւններով է փայլում Շիլլէրը միւս հանճարների շարքում: Նա մի իսկական հերոս է, որ իր կեանքում յաղթեց ինքը իրան և հանգամանքների խռչնդոտները: Մարդս ինքն պիտի լինի իր «ես»-ի ըստեղծողը—ահա Շիլլէրի գիտակցութեան բնարանը:

Սրանով ևս բացատրւում նրա մտրակող, ջերմ ու մորմոքուած տենչանքները և նրա մէջ ապրող իդէալական ձգտումները:

Այժմ անհրաժեշտ է աչքի առնել Շիլլէրի կեանքի գլխաւոր մոմենտները: Երկու անգամ բանաստեղծը արմատական յեղաշրջում մտցրեց իր կեանքում. մէկը երբ Շտուտգարտից փախաւ, իսկ միւսը՝ երբ ինքն իրան ուրացաւ: Սակայն նրա փախուստը Շտուտգարտից հարկաւոր է այլ կերպով մեկնել, քան կալուածատէր Կոխի տանից: Դա միայն մի արկածալից ոստիւն չէր լայն աշխարհի գիրկը, ինչպէս այդ յաճախ լինում է մեծ մարդկանց հետ, երբ վերջիններս սաստիկ պահանջ են զգում թողնելու իրանց նեղ շրջանը: Դանտէի և Պետրարկայի օրից ճակատագիրը ստիպել է գրեթէ ամեն մի մեծ մարդու գիմել այդ քայլին՝ հայրենիքի միապաղաղ պայմաններում չհոտելու համար: Բայց Շիլլէրի այդ փախուստը ոչ միայն շրջմուտութիւն էր, այլ և յանցանք: Նա փախաւ զինուորական ծառայութիւնից, որի պատճառով մի որոշ ժամանակ նրան վտանգ էր սպառնում, և դեռ երկար տարիներ յետոյ նա չէր յանդգնում ոտք կոխել իր հայրենիքի սահմանները: Եւ իրաւ, այդ քայլը արմատական մի յեղաշրջում էր. նաւերը այրուած էին, ինչպէս արեց Կորտէցը, երբ արշաւեց Աւետեաց ոսկէ երկիրը: Բայց երկրորդ փախուստը՝ փախուստը իր սեփական «ես»-ից աւելի ևս մեծ գործ էր: Իր երիտասարդութեան յաջողութիւններից, «Աւագակների», «Փիէսկոյի», «Սէր եւ Խարդաւանքի», և «Դոն Կարլոսի» փայլուն ընդունելութիւնից յետոյ բանաս-

տեղծը փախչում է, արհամարհելով իր փառքը, անբաւական ինքն իրանից, սուբեկտիվիզմի և երևակայութեան շրջանից թեւակոխում է վաստերի, իրերի և մտքի աշխարհը: Այդ քայլն իսկական ինքնուրոյնութիւն էր, որի մէջ երևում է դարմանալի արիութիւն՝ յատուկ իր «ես»-ի ոյժը ճանաչող մարդուն: Այդ հերոսական ճիգերի հետևանքներն եղան մի շարք պատմական աշխատութիւններ կրօնական պատերազմների և յեղափոխութիւնների մասին, որոնց մէջ Շիլլէրը ընդարձակեց իր գիտութիւնը: Նրան պատոււ էին այն սպգերը որոնք իդէալները իրանց գոյութեան հիմնաքար էին դարձնում, այն դաւանանքը, որի համար նրանք մերկացնում էին իրանց սրիւրը, ազատութիւնը, որը աշխարհիս զանազան անկիւններում ապաստան էր գտնում: Հարկաւոր էր տեսնել նաև, թէ ինչպէս տնքում էր Լուիզէ Միւլլէրի հեղինակը Կանտի և սրա վերացական ահալից գաղափարների վրայ, որոնց մէջ ամբողջ տիեզերքը վերլուծուած է տարրերի և յայտարարուած մարդու ընթերցան միութիւնը: Սա էլ իր տեսակի յեղափոխութիւն էր որի մէջ խորասուզուած էր բանաստեղծը: Կտրիճ պայքար էր այն, որ մղում էր Կեօնիգսբերգի փիլիսոփան և նրա ոգին, հերոսութեան այն ոգին, որ բխում է նրա երկերի ամեն մի տողից: Արի էր ճշմարտութեան նրա մաթեմատիքական իդէալը, որը նա աշխատում էր գործադրել գիտութեան բոլոր ճիւղերի մէջ. արի՛ նրա խոստափումը բնազանցական երազներից, որոնք մինչև այն՝ մղում էին մարդկութիւնը փնտռելու իր իդէալները գիտնականի առանձնատեսակում և ոչ լայն կեանքի զարգացման կուում. արի, վերջապէս, բնազանցութեան կապանքներից ազատուած ոգու յարակցութիւնը պարտաճանաչութեան խիստ պատուէրների հետ: Եւ այս խրթին վերացականութիւնների մէջ խորասուզուած էր «Դոն Կարլոս»-ի հեղինակը: Եւ ինչ ոյժով էր կլանում նա այդ փրկարուն փիլիսոփայական նիւթերը, մինչև որ կարողացաւ իւրացնել նրանց: Ոգու ինչ հերոսական լարումով էր կառուցանում նա՝ ոգու ու բնութեան մէջ առաջացած կանտական անդունդի վրայով, իր սկզբունքների կամուրջը:

Եւ երբ նա կրկին դառնում է բանաստեղծութեանը, ինքն իրան սկսում է դաստիարակել ու կրթել, աշխատելով ստեղծել մի այնպիսի անհամակրելի տիպ, ինչպիսին է Վալլէնշտէյնը, և պարապելով այնպիսի նիւթերի վրայ, որոնց մէջ մոգեռն կեանքի պրոզան գլորել է բանաստեղծի ճանապարհն անանցանելի դարձնող արգելքներ:

Սակայն սրանով չեն վերջանում հերոսական քայլերը

Շիլլերի կեանքում: Եւ չգիտեմ մի երևոյթ, որ այնքան սրտաշարժ լինէր, ինչպէս նրա վերջին տասը տարիները, երբ նա յաճախ «տանջւում էր ցաւով ու միայն վայրկեաններով վայելում կեանքը» և յուզուած, գրգռուած՝ խլում էր իր հիւանդոտ մարմնից իր ամենափայլուն վարդապետական երկերը: Եւ նա այդ տարիներում կրկին անգամ զարմացրեց աշխարհը իր բընոյթի ատեղծագործութեան նոր ոյժով: Ինձ թւում է թէ՛ երբ նա «Մեսսենայի նորահարսի» մէջ իր գեղեցկագիտական թէօրիաների կադանքները վերջնականապէս փշրեց, նա ազատուեց նրանցից ընդմիջաւ: Մինչև Շիլլերը, յունական խմբերգը, խորը անխուսափելի էր համարւում դրամատիքական տպաւորութիւն թողնելու համար. դրամատիքական սիւժետի ամենաբարձր կենտրոնացումը իդէալն էր, քնարերգական փարթամ ոճը և կատարուող անցքերի անորոշութիւնը, գործողութեան և ժամանակի միութիւնը: Ահա այս դրաման էր տիրում բեմի վրայ, երբ Շիլլերը յանկարծակի նետուեց ժամանակակից այրող խնդիրների ասպարէզը, նորից վերցրեց իր երիտասարդութեան փողը, որի զօրեղ հնչիւնները պնդում էին ժողովուրդների սըրտերը, և Քրանսիական յեղափոխութեան զաղափարը գտաւ իր աստուածային արտայայտութիւնը Շտաուֆֆախէրի այս հանգիստւոր երկտողի մէջ.

Ո՛չ, բռնութիւնը վերջ ունի.

Երբ ճնշուածը իր սուրբ իրաւունքից է զրկւում,

Երբ լուծը բռնակալ զգուելի է դառնում,—

Դէպ երկինք, դէպ եթեր սլանում է նա հոգով

Եւ հպարտ, ինդադին այնտեղից ցած իջնում

Իր ձեռքում պինդ բռնած իրաւունքն՝ հաւատքով,

Իրաւունք, որ նոյնպէս փայլուն են բարձրում,

Որպէս անյաղթ-անշէջ աստեղը պսպղուն:

Իսկ դրամատիքական ձևի նեղ շրջանը աւելի ևս լայնանում է նիւթի էպիքական ընդարձակութեան շնորհիւ և, կարծես, ուրիշ օրէնք չի ճանաչում, բացի սիւժետի համամարդկային նշանակութիւնից:

Եւ երանի թէ մենք կարողանայինք աւելին լսել բանաստեղծի այդ հնչիւններից: Բայց հերոսների վախճանը միշտ դժբաղդ է եղել: Աքիլլէսը և Ջիգֆրիդը մեռան ծաղիկ հասակում: Բարոյական ազատութեան զաղափարը, ինչպէս Գեթէն է ասում, իջեցրեց նրան գերեզման, որովհետև «պահանջում էր նրանից ֆիզիքական ոյժերի այնպիսի լարում, որին երկար չէր կարող դիմանալ նրա թոյլ կազմուածքը»: Եւ այսպէս, ճակատագիրը խլեց գրիչն Տելլի երգչի ձեռքից այն վայրկեանին,

երբ նա՝ հասած կատարելութեան՝ անվեհեր ձգտում էր գէպի վեր ու վեր...

Միայն զրամատիքական գեղարուեստը—սրանում կառկած չկայ—կարող էր բաւականութիւն տալ այդպէս կազմակերպուած հանճարին, որովհետեւ նա միայն կարող է մարդու ցոյց տալ այնպէս, ինչպէս Շիլլէրն ինքն էր, իբրեւ իր «ես»-ի ոյժը, իր կամքի տէրը։ Մարդկային ազատութիւնը որ մաքառում է աշխարհի և ճակատագրի դէմ, միշտ կը կազմի ողբերգութեան իսկական նիւթը։ Կարլ Մօօրը, որ փախչում է անտառները, Կարլ Մօօրը, որ բարձրանում է կառափնատ, էշաֆոտ, Ֆիէսկոն, որ աքսորում է իր բարեկամ Դորեային և դաւաճանում իր բարեկամներ Վերրինաներին, Մարկիզ Պօզան, որ քարոզում է մի բռնակալի առաջ մտքի ազատութիւն, Վալլէնշտէյնը, որ ձեռք է մեկնում գէպի կայսրների սրբազան թագը, Օրլէանի կոյսը, որ ձգտում է տղամարդու պատերազմական դափնիներին, Տելլը, որ իր զաւակներին պաշտպանում է՝ իջեցնելով նրանց վրայ իր արիւնոտ ձեռքը—բրանք բոլորն էլ միևնոյն գէմքերն են, որոնք թողել են կեանքի սովորական շաւիղը, կռւում են աստուածների և կռուքերի դէմ։ Սրանց բոլորի մէջ էլ ապրում է զրամատիքական կեանքի ջիղը, որ ամենուրեք մտցնում է յեղափոխութեան ոյժը, ազատութեան տենչը։ Թող ինչ ուզում է լինի այն զօրութիւնը, որի դէմ նրանք մաքառում են՝ Գորգոնայի ահաբեկ գլուխը, որ ըմբոստանում է ազատութեան դէմ, թէ օրէնքն ու բարոյականութիւնը, Աստծու բռնապետական ողորմութիւնն ու Փանատիկոսութիւնը, թէ դարաւոր սովորութիւնն ու պետական ըէզոնը—նրանք բոլորն էլ այն ոգիներից են, որոնք աշխատում են բանաստեղծի երեւակայութեան մէջ կանգնեցնել կեանքի հսկայ հոսանքը ու տիրել նրա վրայ։ Կեանքը դարձրեց Շիլլէրին ողբերգու, իսկ նրա զօրեղ բնոյթն ու կամքը՝ գործի բանաստեղծ։ Նրա ընդգրկող հոգին ու փիլիսոփայական խորութիւնը մերկացրին նրա աչքում իսկական ողբերգութեան արմատը՝ իրար դէմ անհաշտ ու անվերջ մաքառող ոյժերի և իրաւունքների հակասութիւնն ու պայքարը, երկրային կեանքի ամենախոր պրոբլեմները։

Պատմութիւնը, ասում է Հեգելը, ազատութեան գիտակցութեան մէջ կատարուող յառաջադիմութիւնն է, իսկ Շիլլէրի բոլոր երկերի մէջ, ասում է Գեթէ, հոսում է ազատութեան գաղափարը։ Այդ պատճառով Շիլլէրի գէմքն ու ազդեցութիւնը պատմական մեծ նշանակութիւն ունեն։ Ի հարկէ, դժուար է պնդել, թէ քանի հազարաւոր մարդիկ Շիլլէրի քաղաքական և պատմական լայն աշխարհայեցողութեամբ են սնուցել իրանց միտքը ժողովրդի

ներքին կացութեան նկատմամբ, բռնկուել քաղաքական ձեռնարկներով, ոգևորուել քաղաքական նպատակներով: Բայց երբ տեսնում ենք, թէ ինչ հրապուրիչ ազդեցութիւն է թողնում նա երիտասարդութեան վրայ, մենք գալիս ենք այն համոզման, որ նա ընդհանրապէս մեծ դեր է կատարում՝ դարձեցնելով գերմանացիներին մէջ քաղաքական ջերմ ձգտումներ: Այն օրից ի վեր, երբ ուսանողները Օրլեանի կոյսի ներկայացումից յետոյ հանդիսաւոր կերպով նրան ձեռքերի վրայ բարձրացնելով տուն տարան, նա դարձաւ երիտասարդութեան երկրպագուն և հայրենասիրութեան քաջարի աւետարները:

Բայց նրա դէմքը աւելի ևս մեծանում է, երբ մենք դիտում ենք նրան, իբրեւ իր հանճարի ստեղծագործողի, իբրեւ ազատութիւնը—պետութեան օրէնք դաւանող՝ անվախ քարոզչի: Մեր՝ գերմանական ազատութիւնը նրան է պարտական իր յաղթութիւններով, և խոնարհւում է նրա սուաջ: Մեղ հարկաւոր էին ոչ միայն Մոնտեսկիէօյի սատիրան և Վոլտերի հեգնութիւնը, այլ և Ռուսօյի արժաստական մլտքերի շէնքն ու յեղափոխութեան հսկայական ուրուականը, որպէսզի մենք թողնէինք մեր խաղաղ առանձնասենեակները և յանդգնէինք դուրս գալ փողոց ու խառնուել քաղաքական ընթացիկ անցքերին: Մեղ հարկաւոր էր մի առաջնորդ, որ վառէր ազատութեան կրակը սուրբ տաճարի վրայ: Եւ այդ առաջնորդը եղաւ Շիլլերը: Նրա Տէլլը ազատութեան հրովարտակն էր: Եւ բնական էր, որ Տէլլի ներկայացումը Բերլինում արգելեցին—մի շքանշան, որ կնքեց մեր բանաստեղծի ճակատը ազատութեան դրոշմով:

Շիլլերը 19-որդ դարու մարդ էր: Այս դարու քաղաքական տենդենցների, նրա ազգային և ազատարար շարժումների ջահը բռնած ունէր իր ձեռքում: Եւ նա միշտ կը մնայ մեր քաղաքական ամենամեծ առաջնորդներից մէկը, պատմական ոգու և քաղաքական տրամադրութեան քարոզիչն ու առաջնորդը: Բայց ի հարկէ, այդ բոլորը ստեղծագործող բանաստեղծին կրքեմ էլ փնտրում էր: Կամքի հսկայական ոյժը, որ արտայայտւում է նրա ամեն մի տողում, երբեմն մտցնում էր նրա բանաստեղծութեան մէջ հռետորական գծեր: Այդ իսկ պատճառով էլ նա մեր ամենամեծ բանաստեղծը չէ, բայց ամենամեծ դաստիարակն է. նա մեր ժողովրդի յատուկ, դիտող աչքը չէ, բայց նրա ամենապիւրելի հեղինակն է. նա Գեթեի պէս մեծ առաքեալ չէ, բայց ամենից հրապուրիչ հռետորն է—ինչպէս հին Իսրայէլի ժամանակ եղել են մեծ մարգարէները:

Գերմ. թարգ. Մ. Ղարաբէկեան

Օ Բ Ե Ր Լ Է Ն Ե Ր Ը

Վ Է Պ

Բընէ Ռազէնի

Իր որդու ներս մտնելը տեսնելով՝ նա երեսը դարձրել էր դէպի այն պատուհանը՝ որ նայում էր պարկի վրայ, խաչածեղ էր սրունքները, և աջ արմուկով յենուն էր զրասեղանին: Նա հետաքրքրութեամբ, ժպտով քննում էր այն մեծ, սիրուն և նրբամարմին տղամարդը, իր որդին, որ պատրաստուում էր նստել իր դիմաց: Տեսնելով նրան թիկնաթուռի մէջ ընկողմանած և ժպտալիս իր սեփական ժպիւր՝ ծիծաղով, գննելով այս լիքը, երկու թուխ ծնօտամօրուսով շրջանակուած դէմքը, և աջ, դէպի վեր բարձրացած ձեռքի շարժումը, որով բռնում էր գլուխը և խաղում էր ակնոցի կապի հետ, այս բոլորից շատ հեշտ էր հասկանալ, որ պ. Ժողէֆ Օրերլէին դատաւորի տեղ ընդունողները սխալւում էին: Բայց, աչքերը՝ յորդ լոյսի պատճառով մի փոքր քթթած՝ շատ կենդանի և շատ խստահայեաց էին և ցոյց էին տալիս, որ նրանց տէրը գործողութեան մարդ միայն կարող էր լինել: Նրանք հակապատկեր էին կազմում շրթների մեղեքական ժպտի հետ: Գիտական, աշխարհիկ կամ հայրական ոչ մի հետաքրքրութիւն չէին մատնում. նրանք պարզապէս մի ճանապարհ էին որոնում, ինչպէս նաև վարի աչքերը՝ կարողանալ անցնելու համար: Հազիւ պ. Օրերլէ հարցրել էր. «Ի՞նչ ունես ինձ ասելու» որ նա պատասխանեց.

—Այս առաւօտ մօրդ հետ խօսել ես:

—Ո՛չ

—Լիւսիէննի՞ հետ:

—Ո՛չ էլ նրա հետ. սենեակիցս հէնց նոր եմ դուրս գալիս:

—Աւելի լաւ: Պէտք է որ մենք՝ երկուսս միասին մեր:

*) Տես «Մուրճ» №. 4

ծրագիրը կազմենք, առանց ուրիշների միջամտութեան... Ես թոյլ տուի որ դու վերադառնաս և բնակուես այստեղ, գլխաւորաբար նրա համար, որ մենք կարողանանք քո ապագայի մասին խորհել: Նախ, հոկտեմբեր ամսում պէտք է կատարես զինուորական ծառայութիւնդ, հաստատապէս վճռել ես, այնպէս չէ.—նա շեշտեց վերջին բառերի վրայ—և պիտի դառնաս պահեստի սպայ...

Ժան՝ անշարժ, իրանը ուղղածիւր, հայեացքը շեշտակի, և գրաւիչ լրջութեամբն այն երիտասարդին, որ խօսում է իր ապագայի մասին, և որ իր պատասխանի մէջ դնում է այն որոշ ջանքն ու չափաւորութիւնը որ երիտասարդին անսովոր է, ասաց.

—Այո, հայր, այդ է իմ դիտաւորութիւնը:

Ուրեմն առաջին կէտը կարգադրուած է: Իսկ յետոյ: Դու տեսար աշխարհը: Դու ճանաչում ես այն ժողովուրդին, որի մէջ պէտք է ապրես: Դու գիտես, որ գերմանական ատենակալութեան մէջ յաջող կերպով մուտք գործելուդ յոյսերը մի քանի ժամանակից վեր աւելացել են, որովհետեւ իմ սեփական դիրքս լաւացել է, աչքի խփող աստիճանով՝ բարձրացել, Ալգասում:

—Գիտեմ:

—Դու գիտես նոյնպէս, որ իմ ցանկութիւնը՝ քեզ այդ ասպարէզում մտած տեսնել, երբէք չէ փոխուել, ասպարէզ, որին ես ինքս հետեւած կը լինէի, եթէ հանգամանքները աւելի զօրեղ եղած չլինէին, քան իմ կամքը:

Որպէս թէ այդ բառը նրա մէջ յանկարծ վառած լինէր կամքի ուժը, պ Օրերլէի աչքերը յառեցին, հրամայողական, տիրապետող, իր որդու աչքերին, ինչպէս ճանկեր, որոնք էլ չեն բաց թողնի: Նա դադարեց խաղալ իր ակնոցի հետ և արագութեամբ ասաց.

—Քո վերջին նամակները ցոյց էին տալիս սակայն, որ դու վարանում ես: Պատասխանիր ինձ: Դատաւոր պիտի դառնաս:

Ժան թեթեւօրէն տփուկուեց և պատասխանեց.

—Ո՛չ:

Հայրը կռացաւ դէպի առաջ, որպէս թէ պատրաստուէր վեր կենալու, և, առանց աչքերը հեռացնելու նրանից, որի բարոյական կորոզն էր կշռում, դատում այդ բոլորին.

—Վարչական մօրդ:

—Ո՛չ էլ վարչութեան մէջ կը ծառայեմ: Պաշտօնական ոչ մի գործ:

—Ապա քո իրաւաբանական ուսմանը:

—Աւելորդ է:

—Որովհետեւ:

—Որովհետեւ, ասաց երիտասարդը ջանալով իր ձայնը խելօքացնել, ես գերմանական ոգի չունիմ: Պ. Օրերիւէ այդպիսի պատասխանի չէր սպասում: Դա նրա դէմ, մի պարսաւ էր: Նա յանկարծ վեր ցատքեց տեղից, և, բնազդաբար նայեց դէպի արհեստանոցը՝ վստահ լինելու համար, որ նրանց լսող կամ հետուից այդ խօսքերի իմաստը գուշակող չկար: Նա տեսաւ որ բաղձաթիւ բանուորների հայեացքը ուղղուած էր դէպի իրանց. նրանք կարծում էին որ վարպետը նայում է իրանց կողմը հսկելու համար իրանց աշխատանքի վրայ, և շուտով խոնարհեցրին իրանց աչքերը: Պ. Օրերիւէ մօտեցաւ իր որդուն: Բուռն զայրոյթով լեցուած էր: Բայց հասկացաւ որ չպէտք էր իր զայրոյթը մատնել: Վախենալով որ ձեռները իր յուզումը չյայտնեն, նա բռնեց իր նստած թիկնաթուր երկու բազուկներից, և քիչ առաջուայ նման կռացած՝ այժմ սկսեց ոտքից մինչև գլուխ, իր դիրքի, իր հաղուստի և իր կերպարանքի մէջ քննել այն երիտասարդին, որ սառնարիւնով այնպիսի մտքեր էր արտայայտում, որոնք հօր վարձուների դէմ արձակուած դատապարտութեան վճուր շատ նման էին: Մի բոպէ լռելուց յետոյ, խեղդուկ ձայնով հարցրեց.

—Ո՞վ հանեց քեզ ինձ դէմ: Մայրդ:

—Ինչո՞ւ համար մայրս, ո՛չ որ, պատասխանեց աշխուժով Ժան Օրերիւէ: Ես ձեզ դէմ ոչինչ չունեմ: Ինչո՞ւ իմ միտքն այդպէս էք բացատրում: Ես ստում եմ գերմանական ոգի չեմ կրում իմ մէջ: Դա մի երկար բազդատութեան արդիւնք է. ուրիշ ոչինչ:

Պ. Ժողէֆ Օրերիւէ տեսաւ, որ շատ էր բացուել: Նա իր անկեղծութեան սանձը քաշեց, և, այն սառը հեգնութեամբ, որի շնորհիւ նա թաղցնում էր իր իսկական զգացումները.

—Բանի որ դու հրաժարում ես այն ասպարէզից, որի համար քեզ պատրաստել էի, ուրեմն դու քեզ համար մի ուրիշը գտե՞լ ես:

—Անկասկած, միայն ձեր հաւանութեամբ:

—Ո՞րը:

—Ձեր ասպարէզը: Սխալ չհասկանաք ասածս: Ես ապրեցի առանց կուռի, տասը տարի շարունակ, բացառապէս գերմանական մի միջավայրում: Ես գիտեմ թէ դա որքան թանգ արժեք ինձ համար: Դուք ինձ հարցնում էք իմ փորձառութեան արդիւնքի մասին. լաւ, լսեցէք. ինձ թւում է որ իմ նկարագիրը բաւական ճկուն, եթէ կամենում էք, բաւական բարեհամբոյր չէ, որպէսզի աւելիին յանձնառու լինեմ և մի

գերմանացի պաշտօնեայ դառնամ: Ես վստահ եմ որ ամեն ինչ չպիտի ըմբռնեմ միշտ և երբեմն անհնազանդ պիտի լինեմ: Իմ վճիռն անդառնալի է: Իսկ, ընդհակառակը, ես սիրում եմ ձեր ճարտարարուեստը, ինդուստրիան:

— Դու երևակայում ես որ մի դործարանատէր անկախ է:

— Ո՛չ, բայց աւելի քան ուրիշները: Ես իրաւարանութեան հետեւեցայ, որպէսզի առանց խորհրդածութեան, առանց քննութեան չմերժեմ այն ճանապարհը, որ դուք ինձ ցոյց էիք տալիս: Բայց ես օգտուեցի այն ճանապարհորդութիւններից, որ, ամեն տարի, դուք ինձ... առաջարկում էիք...

— Կարող ես ասել, որ ստիպում էի քեզ կատարել այդ ճանապարհորդութիւնները: Ճշմարտութիւնն այդ է. և ես քեզ կը բացատրեմ թէ ինչո՞ւ:

— Ես նրանցից օգտուեցի ուսումնասիրելու համար անտաւային ինդուստրիան այն բոլոր վայրերում, ուր ես այդ կարողացայ, Գերմանիայում, Աւստրիայում, Կովկասում: Մի կարծէք որ այդ հարցում բոլորովին անսիրտ եմ: Եւ ես ցանկանում եմ ապրել Ալշէյմում: Թոյլ կը տա՞ք:

Հայրը նախ չպատասխանեց: Նա աշխատում էր իր որդու վրայ գործ դնել այն փորձառութիւնը, որին յօժարակամ ենթարկում էր այն մարդկանց, որոնք գալիս էին իր մօտ մի կարևոր գործի մասին խօսելու: Նա լուում էր այն բոլորին, երբ իրանից պահանջում էին վճուական խօսքեր: Եթէ խօսակիցը՝ շփոթուած՝ երեսը շուռ տար խուսափելու համար այն հայեացքից, որով նա կարծես ուզում էր ճնշել, կամ եթէ նորից մտնէր բացատրութիւնների մէջ, պ. Ժողէֆ Օբերլէ նրան դատում էր տըկարակամ մարդկանց շարքը, իրանից ստոր կանգնած մարդկանց շարքը: Ժան իր հօր հայեացքից խոյս չտուեց, և բերանն անգամ բաց չարեց: Պ. Օբերլէ այդ բանի համար գաղտնապէս ուրախացաւ, իրան շոյուած գգաց: Հասկացաւ, որ գոնեւում է մի կատարելապէս կազմուած մարդու դիմաց, մի վճուական և հաւանականաբար անյողդողդ կամքի առաջ: Նա այդ կարգի մարդկանց ճանաչում էր իր շուրջը: Գաղտնապէս գնահատում էր նրանց ոգու անկախութիւնը և երկնչում էր նրանցից: Կոմբինացիայի և կազմակերպութեան իր քնական արագութեամբ, նա իր մտքի առաջ պատկերացրեց շատ յստակ կերպով Ալշէյմի ինդուստրիան, որը վարում էր Ժանը, և Ժանի հայրը, Ժողէֆ Օբերլէ, բազմել էր Բայխստագում, ընդունուած՝ ֆինանսիստների, վարչական անձերի և գերմանական աշխարհի հօրների շարքում: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք գիտեն մինչև անգամ իրանց յուսախաբութիւններից օգտուել, ինչպէս օգտւում

են զործարանի թափթիութիւններէց: Այդ նոր պատկերը նրան խանդադատեցրեց: Փոխանակ զայրանալու, թողեց որ իր հեղինակն դէմքը իր նախկին հանդարտութիւնն ստանայ: Ձեռքի մի շարժումով ցոյց տուեց անսահման զործարանը,—ուր, անդադար, այնպիսի խուլ դղրդիւնով, որ թեթեօրէն ցնցում էր կրկնակի ապակիները, պողպատէ հատու զործիքները մշտնում էին Վոժերի հինաւուրց ծառերի սիրտը,—և սիրալիւր կըշտամբանքի շեշտով ասաց,

—Թող այդպէս լինի, գտաւիս: Դա պիտի ուրախացնէ իմ հօրը, քո մօրն ու Ուլրիսին: Ես ընդունում եմ որ դու ինձ մեղաւոր դանես, հանդէպ նրանց՝ մի կէտում, բայց միայն մի կէտում: Մի քանի տարի առաջ, ես քեզ թոյլ չէի տայ որ դու հրաժարուես այն ասպարիզից, որը ինձ թւում էր լաւագոյնը քեզ համար, և որը մեզ պաշտպանելու էր այն դժուարութիւնների դէմ, որոնց չափն ու աստիճանը անկարող ես որոշելու: Այդ ժամանակ դու չէիր կարող ինքդ դատել: Եւ, բացի այդ, ես իմ ճարտարարունստը, իմ դիրքը շատ խախտու և շատ վտանգաւոր էի համարում, որպէսզի նրանց քեզ փոխանցէի: Այժմ ամեն ինչ փոխուած է: Իմ զործերը ընդարձակուել են: Կեանքը ինձ համար տանելի է, ինչպէս և ձեզ, բոլորիդ համար, շնորհիւ այնպիսի ջանքերի և դուցէ զոհողութիւնների, որոնց համար, ինձ շրջապատողները՝ բաւականաչափ երախտապարտ չեն զգում իրանց: Այսօր, ընդունում եմ, որ այս արհեստը ունի ասպագայ: Ուզում ես իմ յաջորդը լինել: Լսու, իսկոյն և եթ քո առաջ բաց կանեմ դուռը: Մինչև զինուորագրութիւնդ դեռ եօթ ամիս կայ, դու կաշխատես այդ ժամանակամիջոցում եփուել զործի մէջ, փորձառութիւն ստանալ: Այո, համաձայն եմ, բայց, մի պայմանով:

—Ի՞նչ պայմանով:

—Քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղուես:

—Արդէն ես այդ բանի համար ակոորժակ էլ չունեմ:

—Ա՛հ, ներողութիւն, շարունակեց պ. Օրերլէ տաքանաւով. պէտք է որ մենք միմեանց լաւ հասկանանք, այնպէս չէ: Ես չեմ կարծում որ չունենաս դու քո քաղաքական որոշ ձգտումը. գուցէ դեռ տարիքդ չէ ներում, կամ խառնուածքդ: Ես այդ բանը քեզ չեմ արգելում... Ես արգելում եմ քեզ ակաւաճական թթու ազդասիրութիւնը, շովինիզմը. ես չեմ ուզում որ դու անդադար ամեն դէպքում կրկնես, ինչպէս ուրիշներ. «Փրանսիան, Փրանսիան», կրես քո բաճկոնակի տակ մի եռագոյն դօտի, նմանուես Ստրազբուրգի ակզառցի ուսանողներին, որ, միմեանց ճանաչելու և միմեանց դաշնակցելու համար, շուտ ցնում են, ոստիկանութեան ականջի առաջ Մարսէյեցի ե-

դանակը. «Կազմեցէ՛ք ձեր գնդերը:» Սիրելիս, ես չեմ ուզում զործողութեան այդ փոքրիկ ձևերը, այդ փոքրիկ ընդվզումները և նրանց մեծ վտանդները: Դրանք այնպիսի ցոյցեր են, որ մեզ արգելուած են, մեզ՝ գերմանական երկրում ինդուստրիով պարապողներէս: Նրանք հակասում են մեր աշխատանքին, մեր շահերին, որովհետեւ ֆրանսիացիները չեն մեր յաճախորդները: Ֆրանսիան շատ հեռու է, սիրելիս, աւելի քան 200 մղոնով հեռու մեզանից, դոնէ մարդ այդպէս է կարծում, դատելով այն քիչ ազմուկից, քիչ շարժումից ու փողից, որ մանում են այստեղ: Մի մոռանայ այս: Դու, քո կամքովդ, գերմանացի գործարանատէր ես դառնում. եթէ գերմանացիներից շուռ տաս երեսդ, դու կորած ես: Մտածիր ինչ որ ուզում ես քո երկրի պատմութեան, անցեալի և ներկայի մասին: Դրանց մասին քո կարծիքներն ինձ չեն հետաքրքրում: Ես չեմ ուզում նոյնիսկ փորձել՝ գուշակելու, թէ նրանք ի՞նչ ձև, ի՞նչ դոյն կարող են ունենալ այնպիսի մի յետաձնաց միջավայրում, որպիսին է մեր Ալշէյմը. բայց ինչ որ էլ խորհես, իմացիր պատրաստել, կամ պատրաստի՛ր քո ասպդան այլուր: Ժանի ոլորուած բեխերի տակ մի ժպիտ ուրուագծուեց, մինչդեռ նրա դէմքի վերին մասը մնում էր լուրջ և անյողողդ: Նա ասաց.

—Վստահ եմ, հետաքրքիր էք իմանալու, թէ ի՞նչ եմ խորհում Ֆրանսիայի մասին:

—Լաւ, ասա:

—Ես նրան սիրում եմ:

—Դու նրան չես ճանաչում:

—Ես ուշադրութեամբ կարդացի նրա պատմութիւնն ու գրականութիւնը, և համեմատեցի գերմանականի հետ. անհաբոյրը: Այդ արդէն բաւական է, երբ մանաւանդ մարդ նոյն ցեղին է պատկանում, որ մնացեալը գուշակելով իմանայ: Ուրիշ կերպ նրան չեմ ճանաչում, ճիշտ է. դուք հարկաւոր նախազգուծիւնները ձեռք առել էիք...

—Դու ուղիղ ես ասում, թէպէտե քո խօսքերի մէջ թագնուած լինին գուցէ մի վիրաւորիչ դիտում...

—Երբէք:

—Այո, ես հարկաւոր նախազգուշութիւնները ձեռք առի, որպէսզի դուք, դու և քոյրդ, ազագրուէիք աղիտարբեր ընդդիմադրութեան այն ոգուց, որ ձեր կեանքը պէտք է ցամաքեցնէր առաջին օրերից իսկ, որ ձեզ պիտի դարձնէր դժգոհներ, անկարողներ, խեղճեր, այն կարգի մարդիկ, որոնք շատ բազմաթիւ են Ալգասում և որոնք ոչ մի ծառայութիւն չեն մատուցանում ոչ Ֆրանսիայի, ոչ Ալգասի, ոչ իրանց՝ Գերմանիա-

յին մատակարարելով քէնի, բարկութեան շարունակական պատճառներ: Ես գոհ եմ, որ դու ինձ ստիպեցիր բացատրութիւն տալ դաստիարակութեան այն սխառեմի մասին, որը միմիայն Էս քանկացայ քեզ համար: Ես ուզեցի քեզ խնայել այն դառն փորձը, որ ես՝ ինքս ճանաչեցի, և որի մասին քիչ առաջ խօսեցայ. չհասնել իր նպատակին: Կար և մի ուրիշ պատճառ: Ահ, գիտեմ որ այս հարցի վերաբերմամբ դէպի ինձ բոլորովին արդար չպիտի լինեն: Եւ այդ պատճառով էլ ստիպուած եմ ես ինձ գովել եմ սեփական ընտանիքում: Զաւակս, անկարելի է Ֆրանսիայում մեծացած լինել, իր ծագումով, իր բոլոր կապերով Ֆրանսիային պատկանել և չսիրել Ֆրանսիական կուլտուրան...

Մի բողբէ խօսքն ընդհատեց, տեսնելու համար թէ ի՞նչ տպաւորութիւն թողել էր այդ նախադասութիւնը. ոչինչ չընշմարեց, ոչ իսկ մի սարսուռ իր որդու անտարբեր դէմքի վերայ. Ժանը, անկասկած, շատ ուժեղ խառնուածքի, բնաւորութեան տէր մարդ էր: Իրան արդարացնելու անողոք պէտքը հարկադրեց պ. Օրերլէին դարձեալ շարունակել խօսքը.

— Դու գիտես, որ այստեղ Ֆրանսիական լեզուին խէթ աչքով են նայում, իմ սիրելի Ժան: Բավիերայում գուստացար գրական, պատմական այնպիսի դաստիարակութիւն, որը չպիտի ստանայիր Ստրազբուրգում: Ես կարող եղայ պատուիրել, առանց քեզ քո ուսուցիչների աչքին կասկածելի դարձնելու, որ քեզ Ֆրանսերէնի յաւելուածական դասեր աւանդեն: Այլգասում, դու կամ ես դրա համար պիտի տուժէինք: Ահա, այն պատճառները, որով ղեկավարուել եմ: Փորձը ցոյց կը տայ թէ սխալմեմ եմ արդեօք: Յամենայն դէպս, ինչ որ արի, արի բարեմտութեամբ և քո օգտի համար:

— Սիրելի հայր, ասաց Ժան, ես իրաւունք չունիմ ձեր արածը դատելու: Ինչ որ կարող եմ ասել, այն է, որ շնորհիւ իմ ստացած դաստիարակութեան, եթէ ես չեմ ախորժում կամ անպայման չեմ հիանում գերմանական քաղաքակրթութեամբ, գոնէ վարժուցի գերմանացիների հետ ապրել: Եւ ես համոզուած եմ, որ կարող կը լինեմ նրանց հետ ապրել Այլգասում:

Հայրը յօնքերը ցնցեց, կարծես ասելու համար. «Ի՞նչ է իմ մանուկը»:

— Իմ գաղափարները, մինչև այժմ, ոչ մի թշնամի չեն յարուցել ինձ դէմ Գերմանիայում. և ինձ թւում է, որ կարելի է վարել մի սղոցարան, գրաւուած երկրում, այն աշխարհայեացքներով, որոնք ձեզ պարզեցի:

—Յոյս ունիմ, չոր պատասխանեց պ. Օրերլէ:

—Ուրեմն դուք ինձ ընդունում էք: Ձեր գործի մէջ մտած կարող եմ համարուել:

Իբրև միակ պատասխան, պ. Օրերլէ մատը դրեց մի է-լէքտրական կոճակի վրայ:

Մի մարդ բարձրացաւ այն աստիճաններից, որոնք առաջ-նորդում էին մեքենաների սրահից պ. Օրերլէի գտնուած դի-տարանը, բաց արեց հնչուն դուռը, և, կիսարաց դռնից երևե-ցաւ մի մարդ՝ խարտեաշ, քառակուսի մօրուքով, երկար մաղերով և երկու ակի նման կապոյտ աչքերով:

—Գիշեմ, ասաց վարպետը գերմաներէն, որդուս պիտի ծանօթացնէք սղոցարանի գործի հետ և նրան պիտի բացատրէք վեց ամսից ի վեր մեր կատարած բոլոր գնումները: Վաղուա-նից սկսած՝ նա ձեզ կընկերակցի այն այցելութիւնների ժամա-նակ, որ դուք պիտի տաք մեր հաշուին կտրուող անտառները: Դուռը վերստին փակուեց: Երիտասարդ, խանդավառ, նրբահասակ Ժան Օրերլէն վեր էր կացել տեղից: Ձեռքը մեկ-նեց նրան և հրճուանքից դժգունած՝ ասաց:

—Ես նորից ակզասեցի դարձայ: Ո՛րքան շնորհակալ եմ:

Հայրը որդու ձեռքը սեղմեց մի քիչ կեղծ սրտազեղումով: Մտածում էր. «Սա, ճիշտ որ մօր պատկերն է: Ես սրա մէջ գտնում եմ Մոնիկի ուգին, խօսքերը, խանդավառութիւնը:» Բարձրաձայն ասաց.

—Տեսնում ես, դաւակա, որ ես միայն մի նպատակ ու-նիմ—բաղդաւորացնել ձեզ: Միշտ ունեցել եմ այդ նպատակը: Ես համաձայն եմ որ դու մտնես մի այլ ասպարէզ, քան այն՝ որ երազել էի քեզ համար: Ջանն, այժմ, ըմբռնել մեր դրութիւնը, ինչպէս ըմբռնում է քո քոյրը...

Ժան դուրս եկաւ, և նրա հայրը, մի քանի րոպէից յե-տոյ, նոյնպէս: Բայց մինչդեռ պ. Ժոզէֆ Օրերլէ քայլերն ուղ-ղում էր դէպի տուն, շտապելով տեսնել իր աղջկան, իր միակ խորհրդակցին, և նրան պատմելու Ժանի հետ ունեցած խօսակ-ցութիւնը, այս վերջինը շինուածանիւթերի պահեստարանի մի-ջից անցնելով՝ խոտորուեց դէպի աջ, անցկացաւ դռների առա-ջով և անտառի ճանապարհը ձեռք առաւ: Բայց, որովհետեւ ճաշի ժամը մօտ էր, շատ հեռու չգնաց: Զառիվեր ճանապար-հով բարձրացաւ և հասաւ Ալշէյմի այգետառնները, որ ձգւում էին հմուլաստաններից *) (houblonnière) վերև, որոնք դեռ ևս մերկ դաշտեր էին, որոնց վրայ, այս ու այն կողմ,

*) Բոյս՝ որով գարեջուր են պատրաստում:

ցցւում էին միացած, խուրձեր կաղժող ձողեր: Նրա հոգին տօնի մէջ էր: Հասաւ մի այգու մուտքի առաջ, որը ճանաչում էր երեխայութեան հասակից, և ուր այգեգութ էր արել հեռու անցեալում. բարձրացաւ մի բլրակի լանջին, որը տիրապետում էր ճանապարհի, և վերից վար կարգով շարուած որթերի վրայ: Հակառակ տխուր լոյսին, հակառակ ամպերին և հողմին, գեղեցիկ, դմայլելիօրէն գեղեցիկ գտաւ իր Ալզասը, որ փոքրիկ զառիվայրերով իջնում և քիչ յետոյ միապաղաղ դաշտի նման տարածւում էր իր առաջ, խոտի լայն շերտերով և հերկի գօտիներով, որոնց միջից գիւղերը, դէս ու դէն, բարձրացնում էին իրանց կղմիտբեայ տանիքներն ու զանգակատան կատարները: Կլոր, առանձնացած, ձմեռուայ պատճառով սպիտակած ծառեր՝ չոր եկքանների (chardon) էին նմանւում: Մի քանի ագռաւներ՝ հիւսիսի քամուց նպաստաւորուած՝ ճախրում էին և որոնում էին նոր սերմանուող դաշտեր: Փան բարձրացրեց ձեռքերն ու երկարեց, որպէս թէ գրկելու համար այն տարածութիւնը, որ ձգւում էր Օբերնէից սկսած, որը նըշմարւում էր ձախակողմում, հովտի վերջին ելեկշներում, մինչև Բարը, աջակողմում, կիսով թաղուած՝ լեռնից իջնող եղևինների կոյտի տակ:

— Սիրում եմ քեզ, Ալզաս, և դարձեալ պալիս եմ գէպի քեզ, բացագանչեց:

Նայեց Ալշէյմ գիւղին, կարմիր քարից շինուած այն տնին, որ իր գլխից էլ մի քիչ վեր էր բարձրանում, և որը իրանն էր. յետոյ աչքերը յառեց պորձաւորների և գիւղացիների բնակարանների կոյտի միւս ծայրին, թաւուտների մի տեսակ հըրւանդանի վրայ, որը երկարւում էր լիւրի դաշտի մէջ: Դա մի ծառուղի էր, որ վերջանում էր տերեւթափ, մոխրագոյն ծառերի մի խոշոր պուրակով, որոնց մէջտեղից նշմարւում էին մի սանիքի կողերը: Փան աչքերը երկար ժամանակ սեւեռեց այդ կիսով չափ թագնուած բնակարանի վրայ և ասաց.

«Բարեւ, ալգասուհի: Ո՞վ գիտէ, գուցէ կարողանամ քեզ սիրել: Ո՞րքան երջանկութիւն, ապրել քեզ հետ այստեղ:»

Ձանգակը հնչեց, Օբերլէներին ճաշի հրաւիրելու համար: Նրա զօղանջը խուլ էր ու խեղդուկ՝ և ցոյց էր տալիս ազատ տարածութեան անհունութիւնը, ուր նուաղում էր ամեն աղմուկ և հողմի ուժգնութիւնը՝ որ նրան թոյնում էր Ալզասի հողերի վրայից հեռւ, շատ հեռւ:

Փան շտապեց վերադառնալ:

(Կը շարունակուի)

ՔՆՆԵՐԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

Հայոց եկեղեցական իրաւունք, ա. գիրք, ներածութիւն և աղբիւրներ.
աշխատասիրութիւն Ն. Վ. Մելիք Թանգեանի:

Հայ եկեղեցու կանոնական իրաւունքի գիտութիւնը ցարդ անմշակ և չուսումնասիրուած մի անյայտութիւն է ու կարօտ հիմնաւոր և լուրջ հետազոտութիւնների: Ներկայիս մի շարք խնդիրներ՝ հոգևոր վարչական կազմակերպութեան յարակից, իրանց պատմական և իրաւական լուսարանութիւնը վաղուց արդէն պիտի գտած լինէին, բայց, ոչ այնքան հետաքրքրութեան, որքան հետազոտողների բացակայութեան պատճառով՝ մնում էին և մնում են չուսումնասիրուած: Ուստի և, իւրաքանչիւր աշխատութիւն, որ հայ եկեղ. իրաւունքի գիտութեանը նուիրուած կը լինի, պէտք է ողջունել ուրախութեամբ:

Նախ քան թէ մէկը կը սկսէր այդ իրաւունքի ուսումնասիրութիւնը, նա նախ պիտի ձեռքի տակ ունենար այն բոլոր նիւթը, որ տուել է ուսումնասիրելի եկեղեցու պատմական կեանքը: Առանց այդ նիւթերի, որն է ուսումնասիրութիւն անհնար է: Սա մի անհրաժեշտ պահանջ է, որով և ղեկավարուել է Ն. Վ. Մելիք Թանգեանը՝ իր աշխատութեան ա. գրքում ղեկեղեցու մեր եկեղեցու իրաւունքի աղբիւրները: Ն. Վ. Մելիք Թանգեան խոստանում է երկրորդ հատարում տալ Հ. եկ. իրաւունքի տեսութիւնը, իսկ երրորդում՝ գործադրուող կանոնները:

Մեր եկեղեցու իրաւունքի ուսումնասիրութեան մէջ առաջնակարգ նշանակութիւն ունին նրա «իրաւունքի աղբիւրները»: Արդ, որոնք են այն հիմնարկութիւնները, որ կանոնադիր ֆունկցիա ունին հայ եկեղեցու համար: Այս էական հարցին պատասխանելիս «Հայոց եկեղ. իր.» գրքի հեղինակը թուելով մի շարք աղբիւրներ՝ գալիս հաւանում է «Ազգային աղբիւրներին» բաժնում նաև ս. Էջմիածնի Սինոդի կարգադրութիւններին և կաթողիկոսներին: Ն. Վ. Մելիք-Թանգեանի հաւկացողութեամբ՝ հայ եկեղեցու (Ռուսաստանի) համար էջմիած-

նի Սինօղը կանոնադիր իրաւունք ունի: Աւելնորդ է նոյնիոկ ասել, որ Սինօղը ուռն պետական հիմնարկութիւն է, և լինելով մի այդպիսի հիմնարկութիւն՝ պատկանում է այն շարք պետական հիմնարկութիւններին, որ օրէնսդիր իրաւունքից զուրկ են. արդ, եթէ Սինօղը օրէնսդիր ֆունկցիա չունի, հապա ինչպէ՞ս կարող է օրէնքներ սահմանել և իրաւունքի աղբիւրներ լինել: Իսկ յատկապէս դալով հայոց եկեղեցուն, կ'ասենք, որ նրա իրաւունքի տեսակէտից, այդ հիմնարկութիւնը մի օտար, խորթ ատեն է: Երբ մի հեղինակ այդպիսի ծանր սխալի մէջ է ընկնում, դա ցոյց է տալիս, որ դա նախ բաւական չափով իրաւաբանական պատրաստութիւն և հասկացողութիւն չունի, և երկրորդ՝ նրա միտքը ամենեւին կանգ չէ առել առաջ բերած այդ խնդրի վրայ, հակառակ դէպքում նա էջմիրածնի Սինօղին «Ազգային աղբիւրները» շարժում ոչ միայն չէր դասի այլև առհասարակ «իրաւունքի աղբիւր» չէր ճանաչի: Հայ եկեղեցու համար իրաւունքի աղբիւր չեն կարող լինել նաեւ Ամենայն Հայոց Հայրապետները, որովհետեւ նրանց դերն ու իրաւունքը ազգային եկեղեցու կանոնների և օրէնքների նկատմամբ՝ բարձրագոյն հսկողի, պահպանողի, բացատրող-մեկնողի և գործադրել առողի դերն ու իրաւունքն է: Հայ եկեղեցու համար իրաւունքի աղբիւր չի կարող լինել ոչ միայն պոպոնեիան, այլ և ազգային Սահմանադրութիւնը, նախ, որ նրանք գործադրուող օրէնքներ են, երկրորդ առհասարակ իրաւունքի աղբիւր կարող է լինել այն հիմնարկութիւնը որ հրատարակել է այդ օրէնքները այս դէպքերում Ռուսաց պետական խորհուրդը և Պօլսի Հայոց Ազգային ժողովը:

Հարկաւոր է ասել, որ Հայ եկեղեցու համար իրաւունքի աղբիւր կարող է լինել միայն հայ եկեղեցին: Գալով Ազգային ժողովին, կարող ենք ասել, որ նա եթէ իրաւաւէր է եկեղեցու համար պարտադիր կանոններ սահմանելու գործում, այդ կանոնները պարտադիր կարող են լինել միայն նրա—այդ ժողովի իրաւասութեան շրջանում, և ոչ թէ ամբողջ հայ եկեղեցու համար: Ասել է, նա, այսպէս ասած, թեմական նշանակութիւն կարող է ունենալ և ունի, իբր մի թեմի կամ մի քանի թեմերի համար և նրանց կողմից սահմանուած: Սրանք էլ դալիս են կրկին կերպով ապացոյցանելու, որ հեղինակի պատրաստութիւնը «իրաւունքի աղբիւր» զիտական տերմինի ըմբռնումի համար շատ թոյլ է:

Մեր եկեղեցու իրաւունքի բաղմաթիւ խնդիրներ նախ պիտի պատմարանօրէն ուսումնասիրուին և լուծուին՝ եղած

նիւթերը ենթարկելով բանասիրական լուրջ քննութեան: Հէնց օրէնսդիր ժողովներ խնդիրը, մի երկու հատուկտոր, երբեմն նոյնիսկ թէական կասկածելի փաստերի հիման վրայ կանգնել և իբր մի գիտական թէզիս յայտարարել, որ հայ ազգի բոլոր ներկայացուցիչների ժողովն է միայն օրէնսդիր իրաւունք ունեցիլ եկեղեցու համար, կը լինէր եթէ ոչ սխալ գոնէ անհիմն ու կը ձգէր այնպիսի հակասութիւնների մէջ, ինչպէս այդ եղև է Մելիք-Թանգեանի գրքում: Նրա 311 երեսում կարգում ենք «եթէ տիեզերական երեք ժողովները իր ժամանակին չեն ընդունուել ազգային ժողով, միմիայն ընդունուել են կաթողիկոսների ու թաղաւորների որոշմամբ, արդեօք այդքանը պիտի բաւարար համարուի, թէ անհրաժեշտ է որ ազգային ժողովի սանկցիայով վաւերացնուի այդ ընդունելութիւնը:—Մեր եկեղեցիական իրաւունքի յետագայ պատմութիւնը ապացուցանում է, որ առանց ազգային ժողովի համաձայնութեան ոչ մի ժողովի կարգադրութիւն կանոնական և պարտաւորական չէ, մինչև անգամ երբ կաթողիկոսը, թաղաւորը և նախարարների մի մասը ընդունել և հրատարակել են կարգադրութիւններ, ամբողջ ազգը մերժել է և չի ընդունել (կաթողիկաց միութեան ժամանակ) զրանց հրամանը», բայց աւելի մաղալուն շարունակութիւն է, «և ընդհակառակը պատահել է որ միմիայն կաթողիկոսը ընդունել է մի ժողովի կանոն, կամ ինքը մի կարգադրութիւն է արել, ազգը միաձայն առանց տրտունջի ընդունել է. օր. Լուսաւորչի, և Սահակի, Շնորհալու և այլոց կանոնները: Ուրեմն խնդիրը յանգնում է այն կէտին, թէ որոշ կարգադրութեան ժողովով լինի թէ կաթողիկոսների կոնֆակնելով, յենում է արդեօք Հայոց ազգի աւանդական սրբազործուած սովորութիւնների վրայ, ըզմում է ժողովրդական դարաւոր հայեացքներից և ներկայ դրութեան անհրաժեշտ կարիքներից՝ թէ ոչ: Եթէ ազգը կաթողիկոսների կոնգալը համարում է ազգային եկեղեցու ոգու համաձայն կարգադրութիւն, ընդունում է լուս ու մունջ, և այդ ընդունելութեամբ վաւերացնում է կաթողիկոսի կարգադրութիւնը իբր ազգային ժողովի լուսայն վճիռ»:

Մենք դիտմամբ այնպիսի երկար հատուած բերինք, որ պարզ կերպով ցոյց տանք հեղինակի մտքի երեւոն, անհատատ վիճակի մասին. մի վիճակ, որ պարզ կերպով ցոյց է տալիս թէ նա այդ լուրջ խնդրի վրայ առնուազն ամենևին կանգ չէ առել, եթէ աւելի խիստն ասելու չլինինք: Հեղինակի այդ լուսարանութիւնից երևում է, որ հայ եկեղեցին որոշ, պարզ, յայտնի ճանաչուած մի անյողդող սկզբունք չէ ունեցիլ օրէնսդրական իրաւասութեան խնդրի համար, և որ հայ

ժողովուրդը «իբրև ազգային ժողովի լուեւայն վճիռ» էր ընդունում ամեն մի կաթողիկոսի կամ սուրբ հօր վճիռ, կարգադրութիւն և այլն, եթէ գտնուէր, որ ասածները հաւանելի և «ժողովրդական եկեղեցու ոգու համաձայն» են:

Ն. վ. Մելիք Թանգեանը մի կողմ թողնելով ուսումնասիրութիւնները, կարող էր տալ միայն հում նիւթը. որոշ մշակման ենթարկելով: Այժմ տեսնենք առաջին գլխի մէջ ամփոփած նիւթերը որեւէ մշակման ենթարկուե՞լ են, թէ ոչ: Այդպիսի մի աշխատանք՝ նիւթերի այդ հրատարակութեան մէջ չենք տեսնում ամենեւին, հակառակ հեղինակի 40 կանոնադրք (23 երես.) ի նկատի ունենալու ասութեան, և նոյնիսկ այդ կանոնադրքերի №№-ը առաջ բերելուն (67 երես): Եթէ ասած կանոնադրքերն ի նկատի է առնուած, այդ բանը պիտի երևար առաջ բերուած կանոնների ընթերցուածներէ: Բայց կարող ենք վստահ կերպով ասել, որ իր առաջ բերած №№ 52, 53, 245, 267, 451, 455—462 թուով մօտ 13 կանոնադրքեր հեղինակին համարեան թէ ամենեւին պէտք չպիտի եկած լինէին, մինչդեռ չյիշած № 750, 751, 831, 974, 1647, ձեռագրերը, որուն մէջ 751 ձեռագիրը մատենադարանի բոլոր կանոնադրքերի մէջ ամենահինն է (1368 թուին գրուած) ու ամենաընտիր ընթերցուածներ ունի, անհրաժեշտաբար պիտի յիշէր և օգտուէր: 67 երեսում իր յիշած կանոնադրքերից մի քանիսը բիւզանդական կայսրների օրէնքների ժողովածուներ են. ուստի և հեղինակի համար ամենեւին պէտք չեն եկել և չէին էլ կարող դալ՝ կանոնների ստոյգ և ընտիր ընթերցուածները վերականգնելու համար, քանի որ նրանց նիւթերը տարբեր են: Այս հանգամանքը պարզ կերպով ցոյց է տալիս, որ հեղինակի համաց էջմիածնի մատենադարանի ձեռագրերը թուուցիկ կերպով են ծանօթ: Նոյնց ապացուցանող փաստերի մէջ յիշենք և այն, որ ինչպէս ինքն է պնդում, թէ ձեռագրերի «մեծամասնութեան» մէջ (67 երես) կայ կաթողիկոսների յաջորդական ցանկը՝ սըխալ է հիմնաւորապէս: Ձեռագրերի ստուար մեծամասնութիւնը զուրկ է այդ ցանկից. և որ այդ ցանկը յատուկ մէ մի յայտնի խումբ ձեռագրերի, որոնց թիւը սակայն շատ քիչ է: Բայց ասածիս ամենալաւ ապացոյցը ձեռագրերի երեք խմբի բաժանելու մէջն է: Իր խօսքերով ասած «գալով նրան, թէ 40-ից աւելի կանոնադրքերից ռըն եմ ի նկատի ունեցել այդ մասին ասացի, որ 3 ձեռագիրը նախատիպ եմ համարել բոլորի համար, այդ երեքից էլ մաքուր և պարզ գրուած է 761 համարը, Միսոգի մէջ եղածը, 740-ը՝ թէև թերի է և 736-ը»:

Մենք, որ իրար հետ համեմատել ենք էջմիածնում (32),

Ալէքսանդրապոլի հոգ. կառավարութեան (1 հատ) և Թիֆլիսի կոոսիստորիայի (1 հատ) ձեռագիր կանոնագրքերը ազգային տեղական երկու կանոնադրութեան բնագիրը հրատարակուելու և Շահապիվանի ժողովի նախագրութեան և 13-րդ կանոնի մի կէտը ստուգութեան ենթարկելու համար, այդ բոլոր ձեռագրքերը բաժանում ենք հինգ խմբի (Ալէքս. և Թիֆլիսի կանոնագրքերը առանձին խումբ չեն կազմում, այլ էջմիածնի ձեռագրերի որոշ խմբի են յարում): Նոյնպէս հինգ խմբի է բաժանում և Ս. Տիգրանեանը: Վերև առաջ բերուած ձեռագրերից Սինոդի օրինակը և 740-ը մի խմբի են. № 736-ը մի խմբի և № 761 միայնակ առանձին: Հիմնովին սխալ է հայ Մելիք-Թանգեան, որ կարծում է նախ թէ № 761-ը մի խումբ ձեռագրից մէկն է, մինչդեռ բոլոր ձեռագրերի մէջ № 761-ը բռնում է մի առանձին տեղ և որոշ կէտերում մօտենում է այն խմբին, որին սլատկանում է № 740 ձեռագիրը: Եթէ «Հ. Եկեղ. իրաւունքը» զրքի հեղինակը իր առաջ բերած (67 երես) ձեռագրերի հետ մօտ ծանօթութիւն ունենար և նոյնիսկ աչքի անցնէր, կը տեսնէր, որ իր յիշած №№ 87. 739, 741. 742. 743 բոլորին մի ինքնուրոյն խումբ են կազմում՝ իրանց բնորոշ կողմերով և թերի կանոնախմբերով: Դրա վրայ աւելացնեմ, որ Սինոդի օրինակը XVIII դարի մի տգէտ գրչի ձեռքով գրած, բազմաթիւ սխալ ընթերցուածներով մի ձեռագիր է: Բայց զուր ենք այդպիսի մանրամասնութիւնների մէջ ընկնում և լուրջ վերաբերմունք պահանջում հեղինակից, քանի որ ինքը ձեռագրերի ընտրութիւնը արել է արտաքին մի նշանով—նա ընտրել է այնպիսի ձեռագրեր, որ «մաքուր և պարզ գրուած» լինին:

Տիեզերական երեք և տեղական վեց ժողովների կանոնները, որոնց հայ թարգմանութիւնը կայ մեր ձեռագրերում, եթէ հարկաւոր էր համեմատութեան ենթարկել, դա պիտի յուսարէնի հետ լինէր, և ոչ թէ սլաւոններէնի հետ, որ ինքն էլ մի թարգմանութիւն է, որ հ. Մելիք-Թագեան սխալմամբ թէ թիւրիմացութեամբ բնագիր է հաշուում (23 երես, յունա-սլաւոնական բնագիր), և եթէ հայ թարգմանութիւնը թերութիւններ ունի, այդ թերութիւնները պէտք է լրացնել բնագրից և ոչ թէ մի ուրիշ թարգմանութիւնից: Արտաքին այդ ժողովների կանոնների թէ աշխարհաբարն է տալիս և թէ գրաբարը, որ դարձեալ բնագիր է հաշուում (254—306 երես): Նոյն ձևով —աշխարհաբար և գրաբար—տալիս է և Առաքելոց կանոնները:

Բայց դուր կը մտածէք, որ աշխարհաբար գրուած կանոնները յունա-սլաւոնական (ըստ իր) բնագրի հետ համեմա-

տելուց յետոյ «ճիշտը հանելով» են դրուած. այդպիսի բան
զուր մի որոնէք, որովհետեւ աշխարհաբար դրուած կանոնները
խեղճ համառօտութիւններ են գրաբարից, որ անփոփոխ՝ ձեռա-
գրերի կողիտ սխալներով է հրատարակուած այդ գրքի մէջ:
Իրաւաբանի յաւակնութիւններ ունեցող հ. Մելիք-Թանգեանը
աշխատել է այդ կանոնները «սիրունացնել» յաւելումներ, կըր-
ճատումներ անել ըստ իր հայեցողութեան: Իբր նմուշ բերենք
մի պատահական կանոն. զիցուք առաքելուց ԺԳ. կանոնը
(128 երես): Գրաբարն ունի.—

«Եպիսկոպոսի ոչ է արժան թողուլ զիւր իշխանութիւն, և
այլ վազել, թէպէտ 'ի բազմաց հարկեցի, բայց եթէ իցեն
պատճառ ինչ իրաւացիք, որ զայս բռնաբարեն զնա առ-
նել. որպէս առաւել շահել կարացեալ զնոսա որ քանդեն, եր-
կիւղածութեան բանիւ աւգտեցուցանել, և զայս ոչ ինքենէ,
այլ աղաչանաւք մեծաւ»: Սլաօներէնն ունի «Не позволитель-
но епископу оставлять свою епархію и въ иную переходить,
если бы и отъ многихъ убѣждаемъ были, развѣ когда будетъ
нѣкоторая вина (причина) благословная, это творить его по-
нуждающая, якобы могущаго большую пользу обитающимъ
тамъ принести словомъ благочестія. И сіе не по своему про-
изволу, но по суду многихъ епископовъ и по силнѣйшему у-
бѣжденію». (Правила святыхъ Апостоль. (34—5 երեսին): Մե-
լիք-Թանգիանի սիրունացրածն ունի.—«Թողաւորէլի չէ, որ
եպիսկոպոսը թողնի իւր թեմը և ուրիշ թեմ գնայ. Եթէ շատ
յարգելի պատճառ ստիպի նրան ուրիշ թեմ գնալ, այդ կարող
է լինել միայն այն ժամանակ, երբ շատ եպիսկոպոսների հա-
մաձայնութեամբ և վճռով լինի:»

Նա այսպիսի կամայական կրճատումների է ենթարկում
կանոնները՝ համարեն միշտ, երբ թէ հայերէն գրաբարը և թէ
յունարէնն ու սլաօներէնը ընդարձակ շարագրութիւն ունին.
ուստի և աւելորդ է այլ օրինակներ բերել: Եւ այդ բանը հ. Եկ.
Իր. գրքի հեղինակը հաշուում է «ճիշտ» հանել:

Երբ մի անգամ մտադրուել է այդ հեղինակը կանոնների
գրաբարի հետ տալ նաեւ աշխարհաբարը, այն ժամանակ նոյն
բանը պիտ պահած լինի և ամբողջ գրքում: Սակայն այդպէս
չէ. մի տեղ նա դնում է միայն համառօտած աշխարհաբարը,
առանց գրաբարի (Բարսեղ Մեծի կանոններ 236 երես). նրա-
նից յետոյ մի այլ տեղ դնում է և գրաբարը և աշխարհաբարը
(Շահապիվանի ժողով (319—356 երես): Այնուհետեւ 370—471
երեսներում Հայոց աեղական ժողովների կանոնների միայն
գրաբարն է տալիս: 477—9 երեսում տալով Թադէոս առաքեա-

լի 486—7 երեսներում Մակար Երուսաղէմի հայրապետի կանոնների աշխարհաբար համառօտութիւնը, այնուհետեւ 490—7 և 497—503 երեսներում զնում է նրանց գրաբար ընդարձակը: Գրիգոր Լուսաւորչի կանոնների աշխարհաբարն ու գրաբարը տալուց յետոյ, տալիս է ս. Սահակի կանոնների խիստ կրճատ բովանդակութիւնը աշխարհաբար, և նրան կից ընդարձակ գրաբարը: Եւ այսպէս վայր 'ի վերջոյ մինչև վերջը: Գրաբարը աշխարհաբարի վերածելիս երբ կրճատումներ է անում զեռմի կերպ թերեւս ներելի լինի, բայց երբ փոխում է նաեւ միտքը՝ դա ներելի չէ ոչ մի կերպ: Լուսաւորչի 22-րդ կանոնի մէջ կարգում ենք «եթէ որ 'ի քահանայից՝ զծածուկ խոստովանութիւն ուրուք յայտնեաց՝ անկցի յատիճանէն, և 'ի կարգէ պաշտօնէից մերժեսցի, և մեղք զխոստովանողացն՝ անկցի 'ի վերայ նորա»: (513 երես.) սրա թարգմանութիւնը զբել է այսպէս «ծածուկ խոստովանութիւնը մէկին ասող քահանան, աստիճանից ընկնի, պաշտօնեաների շարքից մերժուի և չխոստովանողների մեղքը ընկնի նրա վրայ»:

Թէ իր հաշուած ընտիր օրինակը նրան լինչ ծիծաղելի սխալի մէջ է ձգում, և թէ ինքը որքան լաւ է իմանում սլաւօններէն, դա ցոյց է տալիս 128 երեսի մեր առաջ բերած ԺԳ կանոնը, որի վերջին կտորի մէջ կարգում ենք «որպէս առաւել շահել կարացեալ զնոսա, որ ըսնողն, երկիւզածութեան բանիւ աւգտեցուցանել...»: Մարդ եթէ ոչ մի կանոնագիրը էլ ձեռքի տակ չունենայ, ուր կարողանար ճիշտ ընթերցումը գտնել, ինքն՝ այդ կանոնի միտքը ցոյց կուտար, որ պէտք էր կարդալ, ոչ թէ քանդեն ինչպէս հ. Մելիք-Թանգեանն է արել, այլ «որք անդ են»: Եթէ այդ էլ չլինէր, սլաւօներենով ճիշտ բնագիրը վերականգնողը «якобы могущаго большую пользу обитающимъ тамъ принести словомъ благочестія...» համապատասխան այս տողերը կարդալիս «որ քանդենը» անկասկած «որը անդ են» կը կարդար: Երկուսից մէկը, կամ նա սլաւօններէնին հմուտ չէ և կամ իր ասելը թէ յունա-սլաւոնական բնագրի հետ է համեմատել և ճիշտը վերականգնել՝ լոկ խօսքեր են:

Մեր կանոնագրերի մէջ Աղգային-տեղական ժողովներից Շահապիվանի, Դուռնի ղ ժողովի և Պարտաւի ժողովների կանոնների սկիզբը կան նախադրութիւններ, որ հայ եկեղեցու պատմութեան, բայց նաեւ աւանդ իրաւունքի համար խիստ հետաքրքիր և արժէքաւոր վաւերաթղթեր են: Հ. Մելիք-Թանգեան նրանցից ոչ մէկն էլ առաջ չի բերում: Իսկ երբ Պարտաւի ժողովի կանոնների նախադրութեան մասին է խօսում,

տալիս է հնարովի, անճիշտ տեղեկութիւն, որի հիմամբ իբր թէ նախագրութիւնն սկսւում է «ես, Սիոն, ողորմութեամբ Աստուծոյ...» կայլն խօսքերով: Մինչդեռ թէ էջմիածնի մատենադարանի, թէ Վաղարշապատում ու Ճեմարանում եղած բոլոր ձեռագրերը, որոնք ունին Պարտաւի կանոններն ու նախադրութիւնը և թէ Ալէքսանդրապոլի ու Թիֆլիսի կոնսիստորիայի ձեռագրները՝ թուով 29 հատ, սկսւում են այսպէս. «Որք պատմող աստուածային աւրինագրութեանն եղեն աշակերտ...» կայլն մօտ 15 տող նախաբան. որից յետոյ նոր գալիս է «վասն որոյ ես Սիոնի, որ ոչ ըստ արժանեաց, այլ ըստ ողորմութեան Աստուծոյ...»: Մելիք-Թանգեանը չի կարող նոյնիսկ մի օրինակ ևս ցոյց տալ, որ իր ասածի ձեռով սկսուէր Պարտաւի ժողովի այդ նշանաւոր նախագրութիւնը:

Հայոց եկ. իրաւունքի հեղինակը մի զուր պարտաւորութիւն է յանձն առել իր ուժերի ներածին չափ բացատրել և կեղեցական կանոնների միտքը:

Միջին դարերում, երբ եկեղեցական կանոնների միտքը բացատրելու կարիքն առաջ եկաւ, ժամանակի նշանաւոր իրաւագէտներից Ջոնորա, Արիստին և Վալսամոն գրեցին Առաքելական, Տիեզերական, Տեղական ժողովների, եկեղեցական հայրերի կանոնների մեկնութիւն—բացատրութիւնները: Հ. Մելիք-Թանգեան ասում է որ իր բացատրութիւնների համար օգտուել է նրանց մեկնութիւններից, որ այդ կանոնների յուն-սլաւոնական հրատարակութեան մէջ կան: Այդ մեկնութիւնները յատկապէս հետաքրքրական են ու արժէքաւոր՝ իբր Արիստինի, Վալսամոնի և Ջոնորայի թողած գործ, ուստի և, եթէ հարկէ տալ նրանց բացատրութիւնները, այն ժամանակ այդ բանը պիտի անել բարեխղճութեամբ, իւրաքանչիւրի բացատրութիւնը առանձին տալով, և ոչ թէ երեքի ասածները ի մի շփոթել և երբեմն նա մանաւանդ այնպիսի վրձնելի խնդրի համար, որի նկատմամբ նրանց տեղեկութիւնները տարրերւում են: Բերենք մի օրինակ:

Նիկիական ժողովի 19-րդ կանոնի մեկնութեան ժամանակ Ջոնորան՝ Պողոս Սամոսատցու մասին ոչինչ չի յիշում: Արիստինն ասում է, որ Պաւլիկեաններն իրանք, իրանց ծագումը Պողոս Սամոսատցուց են առնում: Իսկ Վալսամոն գրում է «Պաւլիկեանների մասին հարց կար, թէ ուրք՞ր են նրանք: Եւ զանազան մարդիկ զանազան են ասում: Իսկ ես զանազան գրքերի մէջ գտայ, որ Պաւլիկեանները յետոյ կոչուել են Մանիքեաններ, ոմն Պօգոս Սամոսատցուց... Այս Պօգոս Սամոսատցուն գահազուրկ արին Անտիօքում սուրբ Գրիգոր Սքան-

չեղագործը և ուրիշները»։ Տեսնում էք, երեք իրաւագէտներից մէկը ոչինչ չի տեսւում, մնացած երկուսն էլ կասկածով են վերաբերւում։ Դրանց անունով տալով իր բացատրութիւնը Մելիք-Թանգեան ասում է . «Պաւլիկեանների հիմնադիրն էր Միջագետքի Սամոսատ քաղաքից Պողոս անունով մէկը... Պողոսին կարգաւոյժ արին Անտիօքում Գրիգոր Աստուածաբանը»։ Հեղինակը բաւական չէ որ իր բացատրութիւնները կապում է յիշուած նշանաւոր անձանց վրին, նաև Գրիգոր Սքանչեղագործին շփոթում է Գրիգոր Աստուածաբանի հետ, որ առաջինից մի դար յետոյ էր ապրում։ Մի տեղ էլ (251 երես) Գրիգոր Սքանչեղագործին անուանում է Հրաշագործ, մինչդեռ մեր ամբողջ հին գրականութեան մէջ, տօնացոյցների մէջ և նոյնիսկ ամենայն տարի օրացոյցների մէջ նա Սքանչեղագործ է անուանւում։

Այսպէս ուրեմն, այդ գիրքն իբր գիտական երկ՝ իր ուսումնասիրութեանց բաժնով՝ անարժէք է, տուած նիւթը անմըշակ և կասկածելի և տես-տեղ նոյնիսկ մեղանշում է ճշմարտութեան դէմ։

Դրբի միակ արժանիքը այդ նիւթերի առաջին անգամ համախմբուած հրատարակուելին է, ու կարող է ծառայել իբր տեղեկատու և ուրիշ ոչինչ։

Արս. վ. Ղլտծեանց

Մ. Ա. Պարսամեան. «ԱՆՐՇԱՆԻ» Կ. Պոլիս, Նշան-Պապիկեան գրատան հրատարակութիւն, 1804 թ., գինն է 5 դրշ։

Թրքահայ ներկայ գրականութեան լաւագոյն շրջաններից մէկն եղաւ 1890—95-ի կարճատև ժամանակամիջոցը։

Սակայն, ուժգին թափով սկսուած այդ շարժումը՝ իր հոյակապ թուիչքի մէջ խորտակուեց դժբախտաբար, որովհետև վերայ հասան արիւնի և սուգի օրերը, յաւէտ անմոռանալի։ Կարմիր սարսափը՝ Վոսփորի ափերից մինչև Տիգրիսի եզերքները՝ անշարժութեան, մահուան դատապարտեց կեանքի ամեն գործունէութիւն, և վերահաս վտանգի սպառնալիքի տակ, գրական և հասարակական գործիչների մեծ մասը ապաստան փնտռեց օտար, հիւրընկալ հողերի վրայ։ Ու այնքան յուզումով ու այնքան խանդաղատանքով շինուած գրական բոյները քար ու քանդ եղան։ Սակաւաթիւ մնացողները՝ իրանց ընկերներից որբացած՝ մանաւանդ աւելի անողորձ—առանց այն էլ արդէն չափազանց խեղդող—պայմանների մէջ գրուած՝ ստիպուեցին, քէն պահել իրանց գրչի դէմ։ Քիչ-քիչ սարսափը սկսեց իր

յարձակողական պոյնը կորցնել, իրերն ու կեանքը սկսեցին առ-
երևոյթ, յարաբերական մի խաղաղութիւն ստանալ ու շատ
հեռացողներից քչերը միայն վերադարձան իրանց բոյնը:

Տիրող այն ուժիմը, որ գտան իրանց վերադարձին,
մարդկայնօրէն անհնար է բացատրել: Պէտք է ապրած լինել՝
գաղափար կազմելու համար այդ անլուր բարբարոսութեան
մասին: Մարդկային, բանական կենդանու կաշուի տակ ապրե-
լուց հալար անգամ նախապատիւ պիտի լինէր, ապրել, շնչել
ու զգալ որևէ կենդանու մօրթի տակ:

Ուրեմն, ի՞նչ ասել կուզէ, որ գրականութիւնը, հրապա-
րակախօսութիւնը, այդ պայմաններում, մի տեսակ հերոսա-
կան, ցաւագին ճիգ պիտի լինէր, որովհետև գիտակից, կեն-
դանացող խօսքը հալածուած՝ մարդիկ պէտք է իրանց բերանը
բանային, ոչ թէ մտքեր, գաղափարներ արտայայտելու, ազ-
գային, հասարակական հարցեր յուզելու, կեանքի ու գործու-
նէութեան հոսանքներ ստեղծելու համար, այլ շաղակրատելու,
որպէսզի գոնէ իր արմատից մահացու կերպով վիրաւորուած
մտաւոր ու գրական ծառի շուրջը աղաղուն ու նիհար թփիկնե-
րի կանանչը գնեն և արիւնի փոթորիկի տակ կռացած ժողո-
ւրդական հոգու մահահոտ վնասութեան վրայ յոյսի դժգոյն
ծաղիկներ թափեն...

Թրքահայը՝ լաւ չմարտուած ֆրանսիական դրականութեան
ազդեցութեան տակ բնականից արդէն մի քիչ ճոռոժ, մի անկա-
րելի գրաքննութեան պղնձէ ձեռքում վարձաւ շատախօս, ջը-
րիկ, թեթեամիտ: Կրօնք և Սէր, ահա այն երկու բթացնող,
մեղկացնող թէմաները, որոնց վրայ թրքահայ գրողը կարող էր
անսկերջ ասեղնագործել:

Տիրացու և Սիրահար—եղբիւր, որքան ուզում ես: Բայց
կեանքը, լաւ կամ վատ, կանգ չէ առնում: Ու Պոլսի զպրոցնե-
րը՝ բացի երկու երեք միջնակարգից բոլորը տարրական, հեռ-
ըզհետէ կեանքի լայն ճամբու վրայ էին թափում իրանց շըր-
ջանաւարտների յարգող շարքերը: Ի՞նչ պիտի անէին այդ խեղ-
ճերը. ի՞նչ կարող էին անել: Գործունէութեան առաջադէպները
փակ էին: Նրանց մեծագոյն մասը՝ նիւթական անցուկ միջոց-
ների տէր ծնողները՝ զաւակ, անկարող էին ոչ թէ բարձրագոյն
ուսումնի հետապնդելու, այլ նոյնիսկ միջնակարգ կրթութեան
հետամուտ լինելու:

Իբրև դպրոցաւարտ՝ իբրև մի շարք «ութիւն»-ների վրայ
գլուխ յոգնեցրած, միտք մաշեցրած պատանիներ, բնականա-
բար, անամէջ հպարտութեամբ ուռած էին լինում, մի արհես-
տաւորի մօտ մանելով, կամ արհեստագործութեան մի ճիւղի ա-

շակերտելով ապրուստի մի հաստատ աղբիւրի տիրանալու համար: Հաշուապահ, գրագիր, վաճառականի գործակատար, անասն պաշտօնները, որոնց կը ձգտէին: Իսկ այն սակաւաթիւ բաղդաւորները, որոնք զպրոցական գրասեղանների վրայ մի քանի յաջող շարադրութիւններ արտադրած՝ քիչ ու շատ ծանօթ էին իրենց լեզուի համաձայնութեան ու շարադասութեան զազունիքներին, գրականութեամբ զբաղուելու տարտամ երազներով հարբում էին: Իսկ գրականութիւնը, ի հարկէ, նրանց համար լրագրութիւնն էր:

Իսկ լրագրութիւնը: Անկարող, ինչպէս բացատրեցինք, կեանք ու շարժում ստեղծելու, պիտի աշխատէր իր ընդարձակ էջերի սպիտակը սևացնելու, պիտի բաւականանար անհոգի, ու յաճախ անմիտ խօսքի կեղծ գոհարները ցուցադրելով: Լըբազբապետների մտահոգութիւնը աշխատակիցների ուրակը չէր, այլ քանակը: Մեծածաւալ օրաթերթերը լեցնելու նիւթ հարկաւոր էր. ու նրանք գրկաբաց պիտի ընդունէին լեզուի գըլխաւոր կանոններին չմեղանշող բոլոր փութկոտ, սրտատրոսի ու ձրի աշխատակիցները:

Ու այդ նորաւարտ, անփորձ, մտքի ու սրտի խղճուկ պաշարով պատանիներին միտում էր ինքնօգնութեամբ շարունակել մի քիչ զպրոցի գործը մտնելու լրագրական աշխատանքի բղձալի էջերից ներս: Անպատրաստ՝ լուրջ աշխատութիւններ մարտելու, նրանք նետում էին դուռ գրական գործերի վրայ: Մտերմութիւն հաստատել Քրանսիական ժամանակակից, ծանօթ անուն ունեցող վիպասանների և բանաստեղծների արտադրութեան հետ—այդ էր նրանց իդէալը: Եւ, շնորհիւ իրանց անյողգողգ կամքին՝ շատերին յաջողում էր, եթէ ոչ հասնել, գոնէ մօտենալ գիւրին իդէալին: Եւ այդ բոլորից արդէն նրանք անցագիր ունէին լրագրութեան ամացի քառուղիներն անարգել արշաւելու: Այնուհետեւ իրանցից էր կախուած՝ գրական քիչ ու շատ շեշտուած մի գիտակցութիւն իւրացնելով՝ իրանց համար մի անուն շինել և իրանց աշխատակցութեան բարոյական վայելքին միացնել նիւթական վարձատրութեան վայելքը:

Համաշխարհային գրականութեան մէջ, ձեռն տեսակէտով ամենից շքեղ, ամենից ներդաշնակ ու կատարեալ արուեստագէտների, Քրանսիացի հեղինակների ընթերցումը, առհասարակ արևմտահայ գրական սերունդների մէջ ծնեցնում է ամենից առաջ ձեռն մտահոգութիւնը: Խօսքի մեծ վարպետների հետ շփումը սրում, նրբացնում է նրանց զգայնութիւնը (sensibilité), ճաշակը: Դրա համար էլ այժմեան գրական նորագոյն երիտասարդութեան գլխաւոր արժանիքը թւում է լինել խորունկ մտքեր,

բարեւ մտածողութիւններ արտայայտելուց աւելի—ասացինք որ դրա ճշ ազատութիւնը և ոչ կարողութիւնը ունէին—գեղեցիկ, զրաւիչ, փայլուն ձևի տակ ներկայացնել իրանց ասելիքը: Ու սրա համար է, որ թրքահայ համարեա իւրաքանչիւր գրողի մօտ կը գտնէք մի բաւական ճոխ, կոկիկ լեզու, պարբերութիւններ, նախադասութիւններ, որոնք հազիւ թէ ապօրէն լինին: Եթէ թրքահայ մամուլը՝ իր ընթերցողներին մօքի առողջ ու առատ մտունդ մատակարարելու կոչման մէջ թերանում է, գոնէ արդար լինինք խոստովանուելով՝ որ նա իր յղուած, կոկուած, կանոնաւոր լեզուով մեծապէս օժանդակում է հայերէնի ուսուցման և տարածման: Դպրոց և լրագրութիւն՝ ձեռք ձեռքի տուած՝ մեր արեւմտեան եղբայրների մէջ, մայրենի լեզուի ուսուցիչներն են հանդիսանում:

Եթէ ասեմ, որ պ. Մ. Ա. Պարսամեան՝ Պոլսի գրական նորագոյն սերնդին է պատկանում, նրա գէմքը մանրամասնօրէն բնորոշելու կարիք չի լինի, կարծում եմ: Բայց պէտք է աւելացնեմ, որ Անրջանք-ի հեղինակը այդ սերնդի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկն է: Երևում է, որ նա շատ է կարգացել Փրանսիացի բանաստեղծները, որոնցից գլխաւորը, «բանաստեղծների իշխան»-ը՝ Պոլ Վէուէն, նրա վրայ ազդել է զգալի կերպով: Բայց, որովհետեւ Վէուէն՝ իր տաղանդի մեծութեան չափ տարօրինակ կեանքով ապրած մարդ է, որովհետեւ նա ճանաչել է կեանքի բոլոր երեսները, շատ տառապել, շատ վայելել, շատ երգել է, կեանքի մէջ նոր թեւակոխող հայ բանաստեղծը չէր կարող իւրացնել նրա զգայնութեան գլխի պտոյտ տուող, ցաւազին սրութիւնը, նրա խռովող, յուզող ու մոգական Ֆոնը, այլ նրա Փոռմը: Պոլ Վէուէն՝ ամենից առաջ երաժշտութիւն էր փնտռում բանաստեղծութեան մէջ.

De la musique avant toute chose...

Փնտռել ուրիշ ազդեցութիւններ պ. Պարսամեանի ներշնչման վրայ, մեզ շատ հեռունները կը տանէր: Իբրեւ սկսնակ բանաստեղծ, բնական է որ «Անրջանք»-ի հեղինակը գտնուի իր ընթերցումների անմիջական ազդեցութեան տակ: Գլխաւորն այն է, թէ նոր երգիչը, իր նախափորձերի մէջ ցոլացնում է արուեստագիտական խառնուածք, ունի հոգու ինքնաբերական ճիւղեր, որոնք մեզ յուսադրեն նրա ապագայի մասին:

Պ. Պարսամեան երգում է Սէրը:

Թոթովող մարդկութիւնից սկսած՝ մինչև մեր յոգնած, ալիւր օրերը, սէրը նիւթ է մատակարարել երգիչին: Սիրունուն երգել են ամեն ձևերով, ամեն գոյներով: Դա մի լար է, որից նոր խաղեր, նոր ներդաշնակութիւններ հանելը՝ չափազանց

դժուար է, եթէ ոչ անկարելի: Հանճարի բերաններով սիրոյ երգը լսելուց յետոյ, քիչ ու շատ կարգացած մարդկանց խոստապահանջ զգայնութեան նոր սարսուռներ, նոր ցնցումներ հաղորդելու համար, գոնէ շատ զօրեղ խառնուածքի տէր լինելու է, իւրացրած լինելու է զգալու և արտայայտելու սովորական եղանակներէց տարբեր ու բարձր եղանակներ:

Պ. Պարսամեանի տէրը մզկտացող, տանջուող չէ: Նրա սէրը, առհասարակ, աւելի ուղեղից է ըզլած քան սրտից: Նա ցանկանում է իր սիրականի հետ միայն երազել, երազել ինչպէս մի զոյգ աստղաւորներ, քաղաքի ժխորից հեռու, դաշտերի և լեռների լճու ամայութեան մէջ: Ու խորհուրդ է տալիս իր երազի ընկերին փախչել զէպի սարերը, «ուր ոչ կնոջ, ոչ այրերու հանգիպին» և

Ուր առանձին, անտառներու շուքին տակ
Ծոյլ, աննախանձ, երազուն,
Գլուխս ուսիդ վրայ հակած՝ մինչդեռ դուն,
Պիտի երգես վայրահակ:

Ու գինովցած, ծաղիկներուն ու մարմնիդ
Չար, անառակ բոյրերէն,
Քալէնք, երգէնք, իրար դիտենք տարփօրէն,
Նայուածքներով անքթիթ:

Եւ խելայեղ, յափշտակուած, մութէն մեղկ
Ծառերուն տակ հովանի,
Երկու սիրող թռչունի պէս քովքովի
Մինչև առտու երազենք:

Երբեմն սակայն, պ, Պարսամեանի հոգու վրայից անցնում է սիրոյ տաք, վրդովող մի շունչ:

Փայփայտեցներդ երազած եմ օրերով,
Ծառերու տակ, ճամբուս վրայ ցաւազին.
Ակնարկներդ յիշել ուզած եմ՝ խռով,
Զիս օրօրող տրամութեանց մէջ առանձին:

Երբ ես անփորձ ու պատանի, մեծի պէս,
Աղուորութեանդ կը նայէի անքնթիթ,
Ինչո՞ւ, հոգիս, չարչարեցիր զիս այսպէս,
Հեշտութիւնով և թերային մարմինիդ:

Եւ նա զգալով որ իր հոգու անդորրութիւնը կորցրեց, կարօտով փնտռում է իր նախկին թեթև սէրը:

Մինչև հիմա չապրած սէրս էր որ այսպէս,
Թուղթերու մէջ կերգէի ես անդադրում,
Սէրը դիւթող եթերային կոյսերուն,
Երազներու մէջ փայփայուած ամպի պէս:

Ու հիմա ալ որ կը սիրեմ քեզ անդուլ,
Նոր ու ահեղ պաշտանքներու հրայրով,
Կուլամ յաճախ խաբուող կնոջ մը պէս թոյլ:
Առջի մաքուր ու սուրբ սէրըս յիշելով:

Բայց ո՞վ է այդ «աղուորը», որ միմնացում է այդ երե-
խայական, երազանքի միայն կարկաստող հողու աղաղակները:
Մի հարցընէք թէ՛ հւր ճանչցայ.—չեմ յիշեր,
Ան որ սրտիս, գգուանքներուս,—գիրդ եղեմ,—
Ան որ սուր ըղձանքներուս անգիշեր,
Պարիկն եղաւ՝ միայն սիրելիս գիտեմ:

Ու կարծեցի սիրուած ըլլալ հետուէն,
Եւ այս յոյսով՝ երջանկացած, խելայեղ,
Գեղճներով երգեմ ըսի, զէմքն իրեն,
Շնորհները երգեմ ըսի, ամէն հեղ:

Դաշնակութիւնն առի հեծող նուազին,
Բուրումները առի՝ բոլոր վարդերուն,
Յասմիկներուն, սմբուկներուն, հիւրիկին,
Անոր շունչը երազելով, թըրթըռուն:

Արշայոյսին գոյներն առի անուրջի,
Ու սըլացքը աղանիին օղակայ,
Որ կը սուրայ, կը հեռանայ, կը թռչի,
Երբ պատահամբ մէկը իրեն մօտենայ:

Բայց չի կրցայ գրի առնել անհատնում,
Անոր մարմինն շնորհները նախընծայ,
Ու փորձիս մէջ, հիասթափած, օրօրուն,
Գեղեցկութեան արքշուոթենէն գինովցայ:

Զի աչքին մէջ հմայքը կայ անհունին,
Եւ մարմինն շուրջ պաշտումն է որ կը հակի,
Ծաղիկները անոր շունչն է որ ունին,
Թռչունները՝ անոր ձայնը դաշնակի:

Հիմա նա խորան ունի կանգնած իր սրտում, ուր նա մի

մատոնա է, իսկ ինքը՝ իբրև բուրվառ վառուռւմ ու ծխում է
նրա ոտքերի առաջ:

Դուն մատոնն ես սէր-մատուռին մէջ մինակ,
Ես բուրվառն եմ յոյս—բուրմին ձեռք սիրալիր.
Հուրով լեցուն, խունկով արբշիւ ու կարմիր՝
Կը վառիմ միշտ, կը ծխիմ միշտ ոտքիդ տակ:

Բայց դո՛ւ եմ ես: Այսպէս ապրինք առանձին...
- Դուն գեղոյդ մէջ վէս, անմատոյց ու ծաւի.
Ես օրօրուսդ բուրվառը միշտ մնայի,
Պաշտումի խօլ ծիածանին տակ նրբին:

Ու մեր սիրոյ մատուռին մէջ սուրբ, լուին,
Ո՛չ ուխտաւոր, ոչ աղօթող մ'այցելէր.
Որպէսզի դո՛ւն մինակ տեսնես, տարուեր,
Մերթ բըռնկող կրակն արծաթ բուրվառին:

Բայց ամեն ինչ, աշխարհում, ունի մի վերջ. ծաղիկները
մեռնում են, երկնքի կրճքին փաթաթուող երփներանգ ծիա-
ծանները հալւում են, ու սէրերը՝ վարդի թերթիկների նման՝
աշնան խոնաւ ու դալկացնող քամիների շունչի տակ, մէկիկ
մէկիկ թափւում են:

Երգում ըրի, որ ալ ըզքեզ չյիշեմ.
Հըրապուրանք, գեղեցկութիւն, վերջնապէս,
Բոլոր ասոնք միշտ մոռնալու ըզձանքէս,
Երգում ըրի, որ ալ ըզքեզ չյիշեմ:

Ետ չեմ ուզեր ըրած խօսքերս սիրային,
Քեզի՛ ըլլան բոլոր բառերը մեղրի,
Ձորս յամբարաւ աղանջէդ վար հոսեցի,
Ձէ՛, չեմ ուզեր ըրած խօսքերս սիրային:

Դէմքիդ համար չէր որ ըզքեզ սիրեցի,
Այլ երազի, հաճոյքներու սիրաթով,
Ընկերակից մ'ունենալու տենջանքով.
Դէմքիդ համար չէր որ ըզքեզ սիրեցի...

Մեր առաջ բերած կտորները բաւական են գաղափար
տալու համար բանաստեղծութիւնների այս հատորիկի մասին:
Դժբաղդ պայմաններում ապրող, մտաւոր թեթև պաշարի տէր
մի սկսնակ կրդչից աւելին պահանջել՝ անուշադն անարդա-
ւութիւն կը լինէր: Ծիշտ է, պ. Պարսամեան ստեղծագործ մի
խոշոր ուժ, մի արտակարգ տաղանդ չէ, բայց նա օժ-
տուած է բանաստեղծական յատկութիւններով: Նա ծանօթ է

տաղաչափութեան համարեա բոլոր զաղանկներին, մի ձիւք, որ պէտք է լապտերով փնտռել մեր կովկասահայ՝ ոչ թէ ոկանակ, այլ նոյնիսկ փորձուած բանաստեղծներէց մեծ մասի մօտ: Եւ ինչպէս, առհասարակ, ամեն թրքահայ գրող, նա ունի ճոխ բառամթերք, այսինքն գեղարուեստական այլազան պատկերներ յօրինելու համար բազմաթիւ զոյներ, հրանգներ, որոնք, երբեմն, ասենք, չարաչար է գործածուած, տաղաչափական պահանջներէց ստիպուած:

Տ. ԶԱՆԼՆ

Մելքոն Եսայեան, «ՆՅՐԱՊ» (պատկեր Բալխանու կեանքից), 1905, Թիֆլիս, 3 կոպէկ:

Պ. Եսայեան մեզ տալիս է Բալխանու կեանքից մի պատկեր: Նաւթաքաղաքը մեծ, որ դասակարգի մարդկանց ասես չի բաշում: Այդ ձգողութիւնը մասնաւորապէս ուժեղ է թուում գիւղերում, որոնք իրանց թարմ բազուկներն ուղարկում են գործարանային քաղաքը՝ այնտեղից մի քիչ հարստութիւն, ու, եթէ ուզում էք, մի քիչ էլ անուն բերելու համար: Այս կամ այն շինական ընտանիքը օրինակ է վերցնում իր գրացնից և իր անփորձ, միամիտ զաւակին ուղարկում երազների երկիրը: Շիրինենք այդ կարգի ընտանիքներից մէկն են. մայրն իր որդուն ճանապարհ է գցում դէպի Բագու գեղջկուհու մի շաք միամիտ-խորամանկ խրատներով. նա, ի միջի այլոց, ասում է.

—... Մի օր սոված մնալով՝ մարդ չի մեռնիլ. «որ յետ դառնաս տուն, քեզ չեն հարցնելու թէ ի՞նչ ես կերել. տտելու են՝ ի՞նչ ես բերել. զրպանդ են պտուելու: Գրպանումդ որ եղան, խօսքը քոնն է... Մի խօսքով այնպէս արան, որ Շիրինենց Սղաջանին գիւղամիջում պարզ երես հանես...»

Խեղճ Սաքօն գնում է, լծում՝ գործաւորի քայքայող աշխատանքին: Նա վարժ չէ այդ կեանքին, բայց ի՞նչ արած, պէտք է Շիրենենց Սղաջանի երեսը պարզ հանել: Մի ձմեռ գիշեր, վեդեօրչչիկի պաշտօն է կատարում, նաւթահան ճախարակի մօտ հսկում է, բայց խոնջէնքից և անքնութիւնից քունը տանում է: Յաճախ անժառանգի միակ հարստութիւնը երազն է լինում: Նա երազում է. երազում է, որ փող է աշխատել, հարստացել և վերադարձել արդէն գիւղ. հայր ու մայր, աղջական ու բարեկամ հաւաքուել՝ ուրախանում են... Թըր՛խկ, մէկ էլ Սաքօն սարսափած բաց է անում աչքերը. «ժալօնկան» — նաւթահան գլանակը — տեղից դուրս էր թռել և ամբողջ բուրդը դրդապանում էր: Հագիւ աչքերը բացած՝ մի փառաւոր ապ-

տակ իջնում է երեսին: Գործակատարն է: Ապտակը դեռ ոչ-
ինչ, մի բուրլի տուգանք էլ ունի տալու...

9.

Մելքոն Եսայեան. «Մի բուրլի...», (սպտիկեր Բալախանու կեանքից),
1905, Թիֆլիս, 3 կողմի:

Միենոյն հեղինակի արտադրութիւնն է և այս պատկերը:
«Մի բուրլի...»-ի մէջ ևս երևում են դիտողութեան, անկեղծ
ներշնչումի նոյն յատկութիւնները: Նիւթը դարձեալ գործաւո-
րական կեանքից է: Հարիւրներով, հազարներով «քնեցնող» ին-
ժեներները, կառավարիչները, չեն հանդուրժում բնակ, որ ի-
րանց չափ և իրանցից աւելի տանջուող բանուորը մի բուրլի
աւելի վարձ ստանայ—մանաւանդ խոստացուած վարձ:

—Խոստացել եմ. որ խոստացել եմ, կարծես թէ դադաւոր
եմ կապել: Հիմա չեմ աւելացնում, մի ամսից յետոյ եմ աւելա-
ցնում... Կարծես թէ նրանք որ չլինէին, «Վիշապի» գործերը
աստանովկա էին դառնալու...

Եւ բացի այդ, «Բարոշին» 17 բուրլի է ստանում. «Թոյ
7-ը ուտէ, 10-ը պահէ. հօ ամբողջ Բալախանին իրան չէին
տալու...»

Ու այդ սակաւագէտ—ուրիշների կաշուի վրայ—կառա-
վարիչը դայրացած՝ դուրս է անում և՛ գործակատարին, որ բա-
նուորների կողմն էր բռնել, և՛ այն խեղճ պարիաներին, որոնց
խոստացել էին մի բուրլի, միայն մի բուրլի աւելի ոտճիկ վը-
ճարել: Նրան այդպէս «մեծ-մեծ խօսողներ հարկաւոր չեն»,
այլ «համեստ տղերք»...

9.

Բարթոլոմէոս եպ. Գէորգեան՝ «Վարդապետ» եւ Ս. Էջմիածինը
իրանց սկզբնական եղումն են:

Այս գրուածքի ուղեւորէն թարգմանութիւնը տպած է հա-
յերէն բնագրի հետ միասին: Հեղինակը մի շարք ապացոյցներ
է բերում ցրելու թաշիկ վ. Գատեանի «տարածած դայթակղու-
թիւնը ժողովրդի ամեն խաւերի մէջ.» թաշիկ վարդապետը
տարածում էր թէ սկզբնական Էջմիածինը Ջուարթնոց կո-
չուած եկեղեցու տեղումն էր:

Բարդուղիմէոս եպ. ապացուցում է որ նախ քան մեր

ազգովին քրիստոնէութիւն ընդունելը՝ Վաղարշապատի արեւելեան առապարում 3—4 վերստի վրայ գտնուող Ջուարթնոց կոչուած եկեղեցու աւերածի տեղում Ապոգոնի-Հերմէսի Նրազացոյց մեհեանն է եղել: Բացի այդ, հեղինակը աշխատում է ապացուցանել թէ Վաղարշապատը առաջ կոչուած է եղել Արտաշատ և բնաւ չի կարող հին և նոր Վաղարշապատների մասին խօսք լինել:

*

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

- 1) Ս. Ռուսովա, «Ձուգէպօ Գարիրալի», կենսագրական, 1904, Բագու, 10 կ.:
- 2) Գ. Ե. «Ուրուանկարներ», հրատ. Ս. Թարվերդեանի, 1904, Բագու, 25 կ.:
- 3) «Վաղարշապատը և էջմիածինը իրենց սկզբնական տեղումն են». գրեց Բարդ. եպ. Գէորգեան (Ճուղուբեանց), 1905, Մոսկուա, 20 կ.:
- 4) О. Туманянцъ, Ахтамаръ, народ. легенда, съ арм. перев. К. Бальмонтъ, 1905, Баку ц. 25 к.
- 5) Կանան-Դոյլ, «Դեղին դիմակաւորը», Թարգմ. Ն. Ք. Նիկողոսեան, 1905, Ալեքսանդրոպոլ, 7 կ.:
- 6) Ջոն Միլլեր, «Նորահաս օրիորդներին բարեկամական խորհուրդ», Թարգմ. Ն. Ք. Նիկողոսեան, 1905, Ալեքսանդրոպոլ, 10 կ.:
- 7) «Կանոնք Դունայ Սուրբ Ժողովոյն»՝ ձեռագրի համեմատութեամբ լոյս ընծայեցին Մխիթար վարդապետ և Սիրական Տիգրանեան, (արտատ. Արարատ ամսագրից), 1905, Վաղարշապատ, գին. ?
- 8) «Ռոստամ Զալ», Ժողովրդական վէպ, (մոկաց բարբառով), գրի առաւ Գ. վ. Յովսէփեան, արտատպուած «Ազգագրական Հանդիսից», Թիֆլիս, 1905, գ. 50 կող.:
- 9) Ատրպետ, Երկերի Ժողովածու, հատոր երրորդ, «Ալմաստ», վէպ Բարձր Հայոց կեանքից, Թաւրիզ, 1905. գ. 1 ր.:

ՎՐԱՅ ԿԵՆՆՔԻՅ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Վրաց մամուլի ոգևորութիւնը:—Վերանորոգուած «Իվերիան»-ը նոր խումբազրի գիրքը հայերի վերաբերեալ:—Մեր պետիցիան և վրացիք:

Վերջին երեք ամսուայ ընթացքում, վրաց կեանքի ու մամուլի մէջ տիրում է մի անասելի, գուցէ դարերից ի վեր մեր հարեաններին աշխարհում նմանը չունեցող, ոգևորութիւն: Ռուսաստանի ներկայ ազատասիրական շարժումը ուժգին արձագանք գտաւ Վրաստանում և այդ երկրի սահմաններից մի քիչ հեռու գտնուող հայերի համար ուղղակի անհաւատալի կը լինի այն ահագին փոփոխութիւնը, որ այդպէս արագ տեղի ունեցաւ վրացի մարդու մտքերի ու զգացմունքների մէջ: Այսօր վրաց մամուլն ու ժողովուրդը վարժանալի կերպով շահկապուած են իրար հետ և այդ՝ այն աստիճան, որ դժուարանում ես որոշել, թէ ո՞վ է ումնից ոգևորութիւն ստանում—ժողովուրդը մամուլից, թէ մամուլը ժողովրդից... Վրաց մամուլի այդ ներդաշնակ, հիացում պատճառող ուղղութեան շատ նպաստեց և այն հանգամանքը, որ ներկայ թուի փետրուար ամսից «Իվերիա» լրագրի խմբագրութեան կազմը արժատական փոփոխութեան ենթարկուեց և նրա ղեկավարութիւնը ստանձնեց գերմանական համալսարանի գոկտոր երիտասարդ քաղաքապետնէս պ. Փ. Գոգիչայիշվիլին:

Պ. Գոգիչայիշվիլու հանդէս գալովը «Իվերիան» միաժամանակ նոր կերպարանք առաւ թէ՛ ներքուստ և թէ՛ արտաքուստ. նրա ծաւալը մեծացաւ (դարձաւ մեր «Մշակ»-ից երկու անգամ մեծ), շաբաթը 6 անգամի փոխարէն սկսեց հրատարակուել 7 անգամ *), ստացաւ իլլիւստրացիաներ տպելու իրաւունք, ունեցաւ «Իվերիայի գրադարան» անունով ամսական յաւելուած՝ գիտական ու բնլլետրիստիքական բովանդակու-

*) Ներկայ ապրիլ ամսից սկսած Թիֆլիսում լոյս է տեսնում երկու-շաբթի օրերը միայն «Кавказ»-ը, որովհետեւ միւս լրագիրների գրաշարները հրաժարւում են կիրակի օրերը բանելուց:

Թեամբ, բացեց լրագրական նոր էջեր և ձեռք բերեց նոր աշխատակիցներին ու թղթակիցներին մի ստուար խումբ: Մեզ, հայերիս, համար աւելի հետաքրքիր է, ի հարկէ, այդ վերանորոգուած լրագրի ներքինը. հետաքրքիր և՛ս առաւել այն կողմից, որ դա, ըստ երեւոյթին, աւելի շատ է զբաղուելու հայերով ու մեր՝ վրաց հետ ունեցած յարաբերութիւնների հարցով և երկրորդ՝ դա ներկայանում է մեզ մտաւոր անհամեմատ աւելի բարձր ուժով ու պաշարով, քան «Իվերիայի» նախորդ բոլոր խմբագրական կազմերը:

Պ. Գոգիչայիշվիլին այժմ Հափաղանց շատ է խօսում հայերի մասին: Նրա շատ մտքերի հետ կարելի է Համաձայնուել, նրա դատողութիւնների մէջ կարելի է գտնել ծայրայեղութիւններ, բայց նրա եռամսեայ գործունէութիւնը ոչ մի հիմք չէ տալիս ընթերցողին կարծելու, թէ այդ մարդու սրտում կայ ատելութեան նման մի բան դէպի հայերը: Նախկին «Իվերիայի» անհամբոյր, չար, թունալից լեզուն, նրա՝ յատկապէս հայերի մասին խօսելու համար մշակած մի տեսակ մասնաւոր, վերին աստիճանի անախորժ ժարգոնը (բարբառը) անցել է արդէն աւանդութիւնների կարգը... Նոր խմբագիրը պահանջում է, որ հայ ու վրացի ինտելիգենտները ուղիղ հասկանան միմեանց, չծածկեն իրանց մտքերն ու զգացմունքները, անկեղծաբար լուսաբանեն չպարզուած յարաբերութիւնները: Ապագայի համար, խօսք չկայ, մենք ոչինչ երաշխաւորել չենք կարող, բայց պ. Գոգիչայիշվիլին իր եռամսեայ գործունէութեամբ մեզ իրաւունք չէ տալիս գանդատուելու նրա անշիտակութեան մասին:

Ծանօթացնենք այժմ մեր ընթերցողներին փոքր ինչ աւելի մօտիկ այդ նոր խմբագրի հետ, բերելով մի քանի հատուածներ նրա յատկապէս հայերի մասին գրած յօդուածներից:

Դիւռ ևս իր անդրանիկ առաջնորդողում («Իվերիա» № 1), պ. Գոգիչայիշվիլին պաշտպան հանդիսանալով վրաց մէջ աղգայնութեան գաղափարը զարգացնելու մտքին, շտապում էր աւելացնել, որ իր այդ «նացիոնալիզմը» չպէտք է հասկանալ իբրեւ մի քարոզ թշնամութեան ու ատելութեան դէպի ուրիշ ազգերը: Մարտ ամսի սկզբին, ինչպէս յայտնի է Թիֆլիսի դումայի ձայնաւորների մի խումբ անուանել էր՝ մի մասնաւոր խորհրդակցութեան մէջ՝ պատգամաւորների երեք թեկնածու, որ պէտք է գնային Պետերբուրգ ապագայ համառուսական աղղոյին ժողովի գործերի մասին խորհրդակցելու: Ծիշտ նոյն ժամանակները, «Մշակի» խմբագիր պ. Ա. Քալանթարը մի զեկուցում կարդաց Թիֆլիսի գիւղատնտեսական ընկերութեան մէջ,

որով առաջտրեւում էր միջնորդել Կովկասի բարձր կառավարութեան առաջ, որ Սուխումի շրջակայքում ծխախոտի մշակութեամբ պարտողոյ մօտ 30,000 թիւրքահայ գաղթականներին իրաւունք տրուի դարձեալ մի առ ժամանակ այդ կողմերում մնալու: Այն հանգամանքը, որ վերոյիշեալ ձայնաւորներ ընտրած թեկնածուներից ոչ մէկը վրացի չէր, մի անպատմելի խռովութիւն տաւ Բերեց Թիֆլիսի վրաց հասարակութեան մէջ. «հայ ձայնաւորները արհամարհեցին վրացիներին, նրանք մեր լարեկամը չեն»,—լսում էր մարդ այս ու այն կողմը...:

Պ. Գոգիչայիշվիլին շտապեց արձագանք տալու այդ թունդ դժգոհութեան և սպեց իր երկու առաջնորդները (№№ 17 և 18) «Նըրայրուլթիւն հրատարակելուց յետոյ» մեծազորով վերնագրով: Հեղինակն այդտեղ խորին ցաւով յայտնում էր, թէ ինչպէս հայերը, Բագուի աղետալի դէպքերից յետոյ, վրացիներ չեն «եղբայրանալով», մոռացան այդքան շուտով իրանց խոստումը... «Իվերիայի» նոր խմբագիրը վճռականապէս պընդում էր, որ Վրաստանում (վրացիք Ափսաղիան էլ միշտ Վրաստանի մի մասն են համարում) և առհասարակ ամբողջ Կովկասում օտարահպատակներին և ուրիշ աշխարհներից եկողներին պէտք է հող չտրուի, քանի որ այդ երկիրը հողիւ հազ բաւական է բուն տեղացիների համար և որ, նոյն պատճառով՝ ցանկալի է որ մեր կողմերում չհիմնուին նաև ռուս գիւղացիների գաղութներ:

Առաջին դէպքի առիթով պ. Գոգիչայիշվիլին այնքան է տաքանում, որ մինչև իսկ թոյլ է տալիս իրան այսպիսի մի սպառնալիք կարգալու հայերի գլխին. «Ձգիտենք լինչով էին դեկավարում,—բացազանչում է նա—մեր քաղաքի «հայերը» այդպիսի մի քաղաքական ճարտիկութիւն ապացուցանող ընտրութիւն կատարելիս: Չլինի թէ զրանով նրանք ուզեցան մեզ ծաղրել: Սակայն թող նրանք իմանան, որ վրաց ազգը գեռ ևս այնքան ուժից չէ ընկել, որ մէկին իրան ծաղրելու թոյլտուութիւնը տայ և լուկ, երբ ուրիշները չուզենան իր իրաւունքները ճանաչել»: Գալով ծխախոտ մշակող հայ գաղթականների հարցին, լրագիրը աւելի ամփոփ կարծիք է յայտնում այդ մասին իր մի ուրիշ առաջնորդով (№ 40), որ նա ամբողջապէս նուիրեց պ. Ա. Քալանթարի իրան ուղղած մի ընդարձակ բացատրութեան: Մենք,—ասում է այդտեղ պ. Գոգիչայիշվիլին—մեր անցեալ յօդուածումն էլ գրում էինք, որ բուն տեղացի հայերին վրացիներից չենք ջոկում և մեզ թւում է բոլորովին բնական, և իրաւական կողմից կանոնաւոր, եթէ Թիֆլիսի ու Գորու գաւառում (Բարթում) կամ Կախէթում ապրող հայ գիւղացին

տեղափոխուի, օրինակ, Իմէրէթ (Քութայիսի նահանգը) և այնտեղ հողաբաժին (наделъ) ստանայ կամ առանց «նաղէլի» այնտեղ իր համար տուն հիմնէ: Կանոնաւոր է թւում մեզ այն հիման վրայ, մեր դաւանած այն սկզբունքի ուժով, որ Վրաստանի սահմաններում պատմականապէս միասին ապրած հայերին ու վրացիներին պէտք է համահաւասար արտօնութիւններ շնորհուին: Բայց բոլորովին այլ է, երբ այդ տարածութեան վրայ իր ոտն է դնում նաև դրսի տէրութիւնից յանկարծ ներս խուժած մի բաղմութիւն ու մի սեղմուած բնակութիւն հաստատում այնտեղ: Այստեղ արդէն, կարծում ենք, մենք իրաւունք ունինք չճանաչելու դրանց համար էլ այն արտօնութիւնը, որ ընդունում ենք բուն տեղացի հայերի օգտին: Այդ «ժամանակաւորապէս» եկած ժողովուրդը՝ մի քանի տարուց յետոյ սեփական սանտէր է դառնում ու այդպիսով տեղացի բնակիչներին գետինը փոքրացնում: Մի օր էլ, ո՞վ գիտէ, կը յայտնուին մարդիկ, որ կը քարոզեն մեր տէրիտորիան այլ և այլ ազգայնական բաժինների վերածել՝ նրա վրայ ապրող ազգերի համեմատ:»

Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ վրացիք շարունակ տրտնջում են, որ Թիֆլիսի դումայի կազմի մեծամասնութիւնը միշտ հայերից է լինում բաղկացած: Այդ երևոյթին վերջ տալու համար պ. Գոգիչայիշվիլին առաջարկում է հայերին մի նոր միջոց: «Միութեան հիմքը» վերնագրով առաջնորդողում (№ 29) նա ասում է, թէ ինքը հաւատում է որ հայ ինտելիգենցիայի մեծամասնութիւնը անկեղծ կերպով ցանկանում է բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատել վրաց հետ: «Վրաց ինտելիգենցիան ու մամուլը, — շարունակում է պարոնը — համակրութեամբ ու ջերմ պատրաստակամութեամբ վերաբերուեց հայ մամուլի ու ինտելիգենցիայի համակրելի ու օգտակար ցանկութեանը՝ մեր հարեանական յարաբերութիւնները աւելի լաւացնելու մասին: Միայն այդ «տեսական» ցանկութիւնը՝ զեռ ևս, համարեա թէ, իր տեսականութիւնից (թէօրիայից) դէնը չէ անցել և իրականացնելու ճանապարհը չէ մտել:» Իսկ այդպիսի «գործնական» ճանապարհի առաջին քայլերից մէկը պէտք է լինի վրաց համար էլ դումայի դռները փոքր ինչ աւելի լայն կերպով բաց անելու: Դրա համար, յօդուածագրի կարծիքով, պէտք է այժմեան դումայի ձայնաւորները օրինական ճանապարհով միջնորդութիւն յարուցանեն, որ եկող ընտրութիւնների համար կալուածական ցենզի պահանջելը վերացուի և ընտրութիւններին մասնակցելու իրաւունք ունենայ ամեն մի քաղաքացի՝ որոշ հասակին հասնելուց յետոյ:

Վրաստանում ինքնավարութիւն (աւտոնոմիա) մտցնելու հարցի աւելթով պ. Գոգիչայիշվիլին ի թիւս ուրիշ յօդուածներէ, գրեց նաև մի առաջնորդող (№ 38) «Կովկասի ազգերի քաղաքական կեանքի խնդիրը» վերնագրով: Վրաստան բառը այդ դէպքում, ինչպէս սլարոնեց վրաց ազնուականների Կայսրին մատուցած ուղերձից, պարունակում է իր մէջ ամբողջ Թիֆլիսի ու Գուլթայիսի նահանգները և Սուխումի (Ափխազիայի) ու Ջաբաթալի շրջանները: Յիշեալ առաջնորդողում յօդուածագիրը, կարծես չուզեցաւ որ հայերը սրտապալա մնան, մխիթարում է նրանց այսպէս. «Կովկասում կայ մի անկիւն, որ պատմականապէս հայերի հայրենիքն է կազմում և որտեղ նրանց հետ ոչ ոք այդ մասին վէճ չէ յարուցանում: Այդ հայերը կատարեալ իրաւունք ունին պահանջելու իրանց համար էլ ազգային ինքնավարութիւն: Այդ դէպքում նրանք կարող են համակրութիւն ու օգնութիւն գտնել միւս բոլոր հարևան ազգերի կողմից:» Բայց ծրագրուած ինքնավար Վրաստանումն էլ հայ ժողովուրդը իրան ձնշուած չի համարի, որովհետև «ազգային ինքնավարութիւն ասելով չպէտք է հասկանանք այնպիսի մի գրութիւն, որ իբր թէ այդ արտօնութիւնը ձեռք բերած աշխարհում (Վրաստանում) ապրող միւս ազգերի ներկայացուցիչները կենթարկուեն նեղութիւնների ու ստրկական վիճակի: Դեմոկրատիական հիմքի վրայ հաստատուած ինքնավարութիւնը տալիս է անխորապէս քաղաքական համահաւասար իրաւունքներ բոլոր ընակիչներին՝ ուշադրութիւն չդարձնելով նրանց ազգայնութեան ու դաւանութեան...»

Այդպիսի լաւ բաներ է խոստանում «Իվերիայի» նոր խմբագիրը մեր համեստ, սակաւապէտ ազգին...

Վերջապէս, Գոգիչայիշվիլին ամբողջ երեք առաջնորդող նուիրեց (№№ 60, 61, և 64) անգրկովկասեան հայերի ներկայացուցիչների Թիֆլիսում նորերս կազմած այն պետիցիային, որ պէտք է ներկայացուի Կովկասի փոխարքային ու մինիստրների կոմիտեին: Բայց որովհետև այդ դէպքում «Իվերիային» կանխից վրաց միւս ամենօրեայ թերթը «Յնորիս-Փուրցելին» (№ 2803) և, որ գլխաւորն է առաջինը, համարեա թէ ամբողջապէս կըրկնեց այդ վերջինի ասածները, ուստի և մենք առաջ կը բերենք նախ և առաջ այդ երկուսի ընդհանուր նկատողութիւնները միասին: Երկու վրաց լրագիրներն էլ գտնում են, որ յիշեալ պետիցիայի կազմողները վարուել են չափազանց զգոյշ ու վախկոտ, որ նրանք ղեկավարուել են անպայման բուրժուազիական ոգով և որ նրանք, հաւանականօրէն, չեն ներկայանում մեզ որպէս բուն հայ ժողովրդի մեծամասնութեան ցանկութիւն-

ների ու պահանջները արտայայտիչները: «Մենք կարծում ենք, աւելացնում է «Յնորիս-Փուրցելին», որ հայ ազգի աշխատաւոր մասը, այսինքն նրա ահագին մեծամասնութիւնը, բոլորովին ուրիշ ճանապարհի վրայ է կանգնած, ուրիշ ուղղութիւն ունի, քան թէ այդ ցոյց է տուած «պետիցիայում» և հէնց այդ ուղղութիւնն է, որ մեզ յոյս է տալիս, թէ կարող պէտք է լինենք ձեռք ձեռքի տուած գործելու հայերի այդ մեծամասնութեան հետ:»

Այնուհետև վրացի լրագրիւնները առանձին ուշադրութիւն են դարձնում պետիցիայի այն կէտերի վրայ, որոնց իրաւանացնելը կարող է ընդհարում առաջ բերել վրաց կամ մի այլ տեղական ժողովրդի շահերի հետ: Պետիցիայի 17-րդ յօդուածի դէմ, որով խնդրւում է «նաղեւներ» ըաշխէլ պետական ազատ գետինների վրայ՝ սակաւահող հայ գիւղացիներին, նրանք առարկում են, թէ անհրաժեշտ էր որոշել այդպիսի ազատ հողերի տեղը, քանի որ ոչ վրացիների և ոչ թուրքերի համար ցանկալի չի լինի, որ հայաշատ տեղերից գիւղացիներ դան և բնակութիւն հաստատեն նրանց մէջ, նրանց քթերի տակ: Բայց վրաց մամուլին շատ աւելի մտահոգութիւն է պատճառում պետիցիայի 18-րդ յօդուածը, որով դարձեալ «նաղեւներ» են խնդրւում պետական հողերի վրայ՝ ուստի հպատակութիւն ընդունած թիւրքահայերի համար: «Եթէ այդ առաջարկութիւնը օրէնքի զօրութիւն ստանայ,—ասում է «Յնորիս-Փուրցելին»— հէնց վաղը Թիւրքիայից մեր կողմը գաղթողների թիւը կը տասնապատուի (?) և լճիչ պէտք է լինի այն ժամանակ այստեղի բնիկ ժողովուրդների վիճակը:» Միւս լրագիրը, «Իվերիան», մի քիչ էլ դրանից առաջ է դնում ու աւելացնում, որ եթէ «հայերի այդ լոգիկային հետեւենք, պէտք է հողաբաժիններ տանք նոյնպէս, օրինակի համար, այն դերմանացիներին ու չինացիներին, որոնց խելքին կը փչի վեր կենալ մի օր, գալ մեր աշխարհը ու ուսասնապատակութիւն ընդունել այստեղ»... Պետիցիայի այս կէտը, որ «անպայման անարդար» են անուանում վրաց երկու լրագրիւններն էլ, այն ատիճան է զայրացրել «Իվերիային», որ յատկապէս դրան նուիրած մի առաջնորդող յօդուածին (№ 60) տուել է «Ախորժակն էլ ահա այսպէս պէտք է լինի» երգիծական վերնագիրը:

Առաջ բերելով այս բոլորը, մեր ընթերցողների համար, կարծում ենք, բուսական պարզ է երկու թերթերի շուրջը համախմբուած վրաց ինտելիգենցիայի ահագին մեծամասնութեան ազգայնական դաւանանքը:

Տ. Փիրումեան

ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Շահթախթինսկի և Աղայեվ դատի մէջ:—Աղայեվ բէգի ողբերը:—Հնդկաստանի մահմեդականները մէջ կրօնական վերանորոգչական մի շարժում:—Կովկասի իսլամները վերաբերմունքը զէպի այդ շարժումը:—Մահմեդական մամուլի օրգանները այլ և այլ երկրներում:

Անցեալ անգամ մենք խօսեցինք Մէհմէդ սղա Շահթախթինսկիի և Աղայեվի ընկերակցութեան մասին՝ «Շարքի-Ռուսը» վարելու գործում, և այն նոր ծրագրի վերաբերմամբ, որին պիտի հետևէր թուրք թերթը Բազու վոխագրուելով: Ահա մի քանի ամիս է որ «Շարքի-Ռուսը» Բազու է տեղափոխուած և նա դեռ ևս չկարողացաւ լոյս տեսնել: Եւ եթէ այս ընթացքով զնայ, լոյս տեսնելը էլ չունի: Որովհետեւ, ինչպէս երեւում է, Մէհմէդ սղայի և Ահմէդ բէգի համաձայնութիւնը շատ խախտու է եղել և նրանց մէջ ծագել են արդէն լուրջ տարաձայնութիւններ: Այդ վէճի պատճառն այն է, որ Մէհմէդ աղան, ըստ երևոյթին, չի ուզում նրան գերիշխող դեր տալ: Եւ որովհետեւ Աղայեվը Շահթախթինսկիին վճարել է արդէն մի որոշ գումար, նա յետեւելով այդ կանխավճարի տուած իրաւունքի վրայ, պահանջում թերթի դեկավարութիւնը: Իսկ Մէհմէդ աղա չի զիջում: Սրանից ծնունդ է առել կռիւը, և գործը պէտք է ելնէ նոյնիսկ դատարանի առաջ:

Մենք հաւատարիմ մեր կոչումին, շարունակենք իսլամական մտքի լնորոշման մեր գործը, սպասելով դատավարութեան ելքին:

Եւ որովհետեւ Աղայեվի Շահթախթինսկու հետ հաշտութիւնից յետոյ, «Շարքի-Ռուսին» տոն տուողը Աղայեվն էր, այս վերջինի յօդուածներն էին, որ թուրք լրագրին և մահմէդական հասարակութեան ուղղութիւն էին մատնանշում, խօսենք այդ յօդուածների մասին:

«Շարքի-Ռուսի» 219-րդ համարում, Աղայեվ գետեղել է երկար, 5 սիւնակից բազկացած մի յօդուած, որը չէ վերջացած և կրում է «շարունակելի» պոչը:

Այդ յօդուածի ընդհանուր վերնագիրն է «Իսլամական խորհրդածութիւններ» և տիտղոսը՝ «Աւերանից ընթերցումներս»:

Աղայեվ իր ուսումը Պարիզում ստացած մարդ է: Հետա-

քրքիր էր իմանալ, թէ Եւրոպայում ժողովուրդը դէպի լուսաւորութիւն, դէպի քաղաքակրթութիւն առաջնորդելու համար արդեօք հրապարակախօսները նստում՝ նրան Աւետարանը կամ Ս. Գիրքն են մեկնում, մեկնաբանում...: Բայց դեռ տեսնենք, թէ թուրք ժողովրդի ղեկավարը ի՞նչ է ասում: Նախ մի կտոր յօդուածի սկզբնաւորութիւնից:

«Ղուրանը կարգալիս հրճուանքս ու վայելքս աւելանում են. մահմադական և օտար լեզուների բիշ ու շատ ծանօթ եմ, ընթերցումի սէր ունիմ. թէև զանազան զբոքեր և գրութիւններ կարդում եմ, բայց ոչ մէկը դրանցից այն հաճոյքն ու հրճուանքը չի պատճառում ինձ, որքան Ղուրանը...: Ղուրանից համեղ, Ղուրանից բերկրաւոր զիրք չկայ: Թէ բանաստեղծութիւն է, թէ պատմութիւն, թէ փիլիսոփայութիւն է, թէ քարոզչութիւն, թէ պատուէր, թէ օրինակ. այն կարգալով մարդու սրտի ու մտքի կեանքը երանութեամբ յորդում է. մէկ այլա[ծ]-ը, մէկ սուրէշ-ն որքան կարգաւ ձանձրոյթ և տաղտուկ չէս զգում, ընդհակառակը, հետզհետէ նրա իմաստին աւելի թափանցելով աւելի լցւում եւ վայելքով: Ափսոս, հազար ափսոս, որ այս տեսակ մի ազիդ, համեղ գիրք, մեղանում վարկից ընկնելով պէտք եղած յարգն ու պատիւը չի վայելում:»

Այս քնարերգական տողերից յետոյ, որոնք գրուած լինին կարծես երկնքի գաղափարովը չարչարուող, միստիքական ցընորքներով ալեկոծուող միջնադարեան մի ճգնաւորի, ասկետի կողմից, Աղայեվ աւելացնում է, թէ, իր «սիրտը» սր աստիճան՝ «ճմլում է», երբ մտածում է Ղուրանի այդ վարկաբեկութեան մասին:

«Մեզանում ի՞նչ կայ, բացազանչում է նա. գիտութիւն չկայ, արուեստ չկայ, միայն տգիտութիւնն է տիրապետում. որ կողմ նայես, նայիր, ամեն տեղ սիրտ մրմռացնող, խելքը ապուշ կրթող, ահաւոր, սարսափելի, խաւար ամպեր պաշարել են խլամական աշխարհը. ոչ մի տեղից լոյսի նշոյլ չի երևում: Ամեն կողմից տգիտութիւնն ու խաւարը բարձր պարսպի նման մեղ շրջապատել է: Ի՞նչ եղաւ Աստուծոյ որ գործերը այս դրութեան հասան: Այս սրտաճմլիկ, հոգեխորով ներկայից աչքերս չարձնում եմ դէպի անցեալը: Իսլամի անցեալ օրերն եմ յիշում...»

Ու Աղայեվ գարձեալ լիրիկական խանդավառութեամբ վերակոչում է արաբական անցեալը:

«... Բաղդատի լուսավառ փողոցները, բարձր շինութիւնները, բիւրաւոր ճշխ, բաղդաւոր բնակիչները մտքիս առաջ պատկերանում են: Տեսակ տեսակ գրադարաններ, համալսա-

բաններ, բարձրագոյն մեղքէսէներ, երեակայութեանս մէջ վերակենդանանում են:»

Ու նկարագրութիւնները նկարագրութիւններին են յաջորդում ցոյց տալու համար արար քաղաքակրթութիւնը իր ամբողջ փայլին ու փառահեղութեան մէջ: Եւ իսկապէս, մենք էլ զիտեղով այդ շքեղ պատկերը՝ հիացումով և յուզումով լեցւում ենք: Մի հարց, անխուսափելի, բռնաւոր, չարչարող, ներկայանում է մեր մտքին — մի՞թէ սրանք են այդ լուսաւոր, պանծալի նախնիքները յաջորդները: Արարները քաղաքակրթութեան, կուտուրական կեանքի վիտուորներ էին: Իսկ նրանց զաւակները, այժմեան մահմեդականները: «Ամեն կողմից տգիտութիւնն ու խաւարը բարձր պարիսպի նման շրջապատում է մեզ» տխրութեամբ նշկատում է ինքը՝ Աղայեւ:

Եւ ինչո՞ւ է այդ աչք ծակող զանազանութիւնը: Ի հարկէ ընթերցող, դուք էլ ինձ պէս պիտի հետաքրքրուէք, թէ ռբտեղ է պահուած առաջինների փառքի, և երկրորդների անփառունակութեան, անկումի գաղտնիքը. ի հարկէ դուք էլ պիտի սպասէք, որ Աղայեւը մեզ տայ այդ գաղտնիքի բանալին: Բայց իզմը: Աղայեւը այդ յուզիչ, սիրտ մրմռացնող տարբերութեան պատճառներով չէ հետաքրքրւում, նա այդ վրդովեցուցիչ հակապատկերներից չէ հանում տրամաբանական, կրթիչ դասը: Նա եռանդուն կոչ է անում մահմեդականներին կարգալ դուրանը: Անկասկած մահմեդականները՝ իբրեւ կրօնական ժողովուրդ՝ պէտք է զիմեն իրանց Ս. Գրքին, պէտք է կարգան դուրանը: Բայց մի՞թէ դուրանով միայն պիտի վերածնուի արաբական քաղաքակրթութիւնը իր աճիւնից: Դուրանը մի կրօնագիրք է, և ինչպէս ամեն կրօնագիրք, նա կոչուած է բաւականութիւն տալու հոգու պահանջներին, խղճի յարուցած հարցերին: Իսկ քաղաքակրթութիւնը, առաջադիմութիւնը հիմնուած է բանականութեան վրայ. և մտքին, բանականութեան սրունդ է տալիս գիտութիւնը — այս բառը անեղով իր հին, ընդարձակ իմաստով — այսինքն այն ամենը, որ մտնում են մարդկային ծանօթութիւնների շրջանակում:

Աղայեւը, ի հարկէ, մեղանից աւելի լաւ պիտի իմանայ թէ ի՞նչն էր կազմում արաբական մեծութեան հիմքը: Ի՞նչն էր կազմում Ավէրբոնների, Ալ-Ռաշիդների փառքը:

— Որովհետեւ նրանք իրանց ժամանակի զիտութեան ջանակիրներն էին, որովհետեւ նրանք աշխատում էին ընդարձակել և խորացնել մարդկային մտածողութեանը, որովհետեւ նրանք հանճարեղ աշակերտներն էին հելլենական և մասնաւորապէս արիստոտէլեան փիլիսոփայութեան, որը նրանք մեկ-

նուժ, մեկնարանում և տարածում էին իրանց շուրջը: Երբ Վերածնունդի դործաւորները գեռ չէին հանել յոյն քաղաքակրթութեան յիշատակարանները փոշիների տակից, արաբներն էին, որ իրանց իմաստասիրական աշխատութիւնների միջից ցոլացնում էին յունական միտքը: Պ. Աղայեվ, ձեր արդարացի հիացումով յիշատակած «տեսակ տեսակ գրադարանները, համալսարանները, բարձր դպրոցները» պարծանքի առարկաներ էին ոչ թէ նրա համար որ այնտեղ դուրանն էր տիրապետում, այլ այն ժամանակուայ գիտութիւնը:

Հայրերը դիտութիւն, լսյա էին աղաղակում, իսկ որդիները կրճնք, հաւատք են գոչում:

Ահա սրտեղ է հսկայ հայրերի և գաճաճ որդիների զանազանութիւնը...

Բայց շարունակենք, որովհետեւ պ. Աղայեվը մեզ ուրիշ անակնկալներ ունի պահած: Նա հարց է տալիս, թէ ինչո՞ւ է այդ տարբերութիւնը: Եւ պատասխանում է.

—Որովհետեւ Աստուծոյ փորձանքն անցաւ մեր գլխի վըրայից, որովհետեւ մեզ ուղարկուած սուրբ գիրքը մոռացանք, հրաժարուեցինք նրա առաքինութեամբ օժտուելուց: Ղուրանի փոխարէն անիմաստ երազների, անմիտ ցնորքների կտից ընկանք: Մեր աչքերը կապուեցին, մեր սրտերը ժանգոտեցին, մեր խելքերը մոլորուեցին ու մեր ճամբան կորցրինք: Գայլի բնատրութիւնն ունեցողները զատնուկի մորթի մէջ մտնելով էլ աւելի շփոթութեան մատնուեցին: Ամենքը մեղ իրանց կողմը քաշ տալով՝ իրանց սեպհական նախատախներին ծառայեցին: Մեր հոգին, մեր խելքը, մեր աշխարհն ու մեր հանդերձեալ կեանքը մեր ձեռքից խլեցին: Դարձեալ կրկնում եմ, այս բոլոր դժբախտութիւնների պատճառն այն է, որ մենք դուրանը մոռացանք, Աստուծոյ փորձանքը մեր գլխին իջաւ...»

Ահա այսպէս է տրամաբանում պ. Աղայեվ փիլիսոփայ հայրերի պարզամիտ դաւակը կարծում է, աւանդ, որ մահմեդականները արաբական գեղեցիկ քաղաքակրթութեան յարուցիւն տալու համար պէտք է սրեն ոչ թէ իրանց միտքը, իրանց ուղեղը, այլ իրանց ատամները, իրանց ժանիքները. նրանք պէտք է դառնան «գայլեր», մտնեն «գայլի ընտելութեան», «գայլի մորթի» մէջ...

Բայց այսքանն արդէն բաւական է, այս անդամուայ համար: Մենք կը շարունակենք յաջորդ անգամ այս շատ հետաքրքիր ու տարօրինակ դասը, որ տալիս պ. Աղայեվ մեզ՝ իր յօդուածների ընթերցողներին՝ թէ ի՞նչ միջոցներով կարելի է

հասնել բաղաքակիրթ կեանքի բարձրութեան: Այժմ լսենք ուրիշ ձայներ:

*
* *

Մինչդեռ պ. Աղայել մահմեդականներին հրաւիրում էր կրօնքով վերածնունել, Ղրիմում հրատարակուող «Թէրջիման» լրագրի պատմութեան համեմատ, մի խումբ կալկաթայաբնակ մահմեդականներ իրանց հաւատակիցների փրկութեան միջոցը որոնում կրօնքի վերանորոգութեան ուղիներում: Նրանք մշտածում են, որ իսլամական այն հաւատալիքները, որով զեկավարւում են իրանց կրօնակիցները, հնացել են, չեն կարողանում դոհացնել Իսլամի դաւանների քաղաքակրթական պահանջները: Այս կերպ խօսողների պարագլուխը՝ Սէյիդ Հայդար, Հնդկաստանի մահմեդական մի բարձրագոյն դպրոցի շրջանաւարտ՝ յիշեալ հարցի մասին մի մեծ յօդուած է հրատարակել, որը Հնդկաստանի բոլոր լրագրները անմիջապէս թարգմանել և տպել են: Այդ յօդուածով Սէյիդ Հայդար կոչ է անում բոլոր համախոհներին, որ ժողովուրդն և իրանց դաւանանքը մի գլուխում պարփակելով հիմքը դնեն իրանց կրօնքին: Ահա թէ որոնք են այդ նորադանդների հաւատի հանգանակի գլխաւոր գծերը:

1) Ձեռնդռնել բաղմանութիւնը, իսլամական կրօնքը մի կնոջ հետ ամուսնանալը թոյլ է տալիս, և բաղմանութիւնը վերայնելուն համաձիտ է:

2) Իսլամական կրօնը՝ կանանց բաց ման գալը չէ տրդելում և չի հրամայում անպատճառ ծածկուած լինել:

3) Իսլամական շարիաթը տոկոսը արտօնում է, այսինքն փողը փողով վարձու տալու մէջ անպատեհութիւն չի գլուխում: (?)

4) Ապահարդանը խիստ ձեռով գրուելը հրամայում է.

5) Սուրբ դուրանը պէտք է մեկնել ժամանակակից ուսման և գիտութեան բարձրագոյն աստիճանի համաձայն:

6) Սուրբ դուրանը ուրիշ լեզուներով էլ թարգմանելով՝ ուրիշ ցեղերի և ժողովուրդների (եւեի իսլամադաւան) էլ հասկանալի դարձնել, որպէսզի նրանք իրանց աղօթքները իրանց լեզուով կատարեն, ինչ որ իսլամական օրէնքը թոյլ է տալիս:

Յօդուածադիր Սէյիդ Հայդարի համեմատ՝ մահմեդականութեան ապագան, իսլամների բախտաւորութիւնը կախուած է այդ վեց պատուիրանների հաւատարիմ զործադրութիւնից:

«Թէրջիման» լրագիրը, որ տալիս է այս տեղեկութիւնները, որոնք, պէտք է ասել, բաւական շփոթ են—աւելացնում է իր կոյմից:

«Առաին ասում է. ամենքի նպատակը նոյն է, ուղիներն են ասարբեր. ժամանակակից մահմետականների ամեն տեսակէտով յետամնացութիւնը հաստատում են ներկայ դարի գիտութեան և առաջադիմութեան ծանօթ մահմետական գիտնականներն (կրօնաւոր) իսկ. և հաւատակից եղբայրների բարերարութեան միջոցների մասին մտածելուն համար է որ՝ այլ և այլ երկրների իսլամական քաղաքներում այս կարգի հասարակական վիճարանութիւններ տեղի են ունենում...»

Մենք ակնարկեցինք, որ Սէյիդ Հայդարի զեկավարութեամբ Հնդկաստանում ծնունդ առած վերանորոգչական շարժման մասին «Թէրջիման»-ի հաղորդած տեղեկութիւնները բաւական յստակ չեն: Արդարև հետաքրքիր էր իմանալ, թէ այդ շարժումը, որ՝ դարձեալ նոյն «Թէրջիմանի» ասելով Հնդկաստանի մահմետականների միջև մեծ պառակտումների առիթ է դարձել, ի՞նչ նշանակարգիւ ունի. արդեօք մահմետական կրօնի էութիւնը անխախտ պահելով՝ ձգտում են նրա ծէսերի և ձևական կողմերի մէջ փոփոխութիւն մտցնել, թէ Սէյիդ Հայդար և իր կուսակիցները փորձում եմ հիմնել մի բոլորովին տարբեր կրօնք, ինչպէս օրինակ բարիականութիւնը, Պարսկաստանում:

Յամենայն դէպս այդ շարժումը՝ Կովկասի մահմետականներին, և, հաւանականաբար, այլ երկրներում ապրող իսլամներին դուր գալու երևոյթը չունի: Գոնէ այդպէս է ցոյց տալիս Բէշիդ էֆէնդի Իբրահիմօֆի, «Միւրաթ» թուրք լրագրի խմբագրի մի ցատկոտ յօդուածը, որ տպուած է «Շարք-Ռուսի» № 224-ում: Իբրահիմօֆ Շահթաթիինսկիի ազգեցիկ աշխատակիցներից մէկը՝ «Քաղաքակրթութիւն, թէ տգիտութիւն» վերնագրուած իր յօդուածում բուն կերպով յարձակում է նախ «Թէրջիմանի» վրայ, որ «Հնդկաստանի անհաւատներից մէկի բերանով իսլամական մի նոր կրօնք է հիմնում»: Յետոյ մի առ մի քննում և քննադատում է վերև առաջ բերուած վեց կէտերը: Իբրահիմօֆի յօդուածը շատ երկար է. կարելի է նրա ոգու մասին գաղափար կաղմել հետևեալ հատուածից.

«Այդ նորահաստատ կրօնի առաջին կէտի համաձայն՝ ամէն մահմետական մի կինով պէտք է բաւականանա, երկրորդը՝ — ամօթխածութիւնը վանում է, երրորդը՝ վճռապէս հարամ եղած բանը հալալ է յայտարարում, չորրորդը՝ որքան կարելի է պոռնիկների բազմանալուն առիթ է հայթայթում, հինգերորդը՝ սուրբ դուրանը՝ աւետարանների և աստուածաշունչների կարգը զասելով՝ նրա մէջ պարունակուող պատուէրների գործադրութիւն է քարոզում:»

Թուրք տրամաբանութիւնը իսկապէս զարմանալի տրամա-

բանութիւն է: Ռէշիտ էֆէնդի Իբրահիմովը սարսափում է այն մտքից, որ մի գուցէ զուրանը տարբեր ցեղի մահմետականների լեզուով թարգմանուի և մեկնաբանուի: Բայց ի՞նչ արժէք կարող է ունենալ այն կրօնագիրքը, երբ նրա հետևողների համար նա կատարելապէս մեռած տառ է: Ի՞նչպէս այլացել մահմետականները Իսլամի հետևողներ կարող են համարուել, լինել, երբ նրանք չգիտեն թէ ի՞նչ է պատուիրում իրանց կրօնքը:

*
* *

«Շարբի-Ռուսի» № 14-ի մէջ նոյն Արդ-իւլ-Րէշիդ Իբրահիմովը «Մահմեդականների վարժապետանոցը» վերնազիրը կրող մի յօդուածով տեղեկութիւններ է տալիս այժմ գոյութիւն ունեցող թուրք վարժապետանոցի մասին:

Յօդուածագիրը պատմում է թէ Օրէնբուրգում մահմեդականներն ունէին մի վարժապետանոց, որին պատակն էր ուսուցիչներ պատրաստել իսլամ դպրոցների համար: Այդ հաստատութեան ծրագիրը համահաւասար էր գիմնազիանների ծրագրին: Վարժապետանոցի տնօրէնը՝ կարող, ընդունակ, ուսերէն և թուրքերէն լեզուին լաւ ծանօթ մի մահմեդական էր. ուսուցիչները նոյնպէս զարգացած մահմեդականներ էին: Դպրոցի դասաւանդութեան լեզուն թուրքերէնն էր. սովորեցնում էին և որոշ չափով արաբերէն: Վարժապետանոցը հասցրեց բաւական թուով ուսուցիչներ: Բայց այդ օգտակար հիմնարկութիւնը, յայտնի չէ ի՞նչ պատճառներով՝ Օրէնբուրգից փոխադրուեց Կադան: Կադանի մահմեդականների խնդրանքով՝ ուսուցչանոցի տնօրէն նշանակուեց մի մահմեդական և այն էլ ճշմարիտ մահմեդական: Եւ արդէն, դիտել է տալիս յօդուածագիրը, դպրոցի հիմնարկութեան ժամանակ՝ տեսուչի մահմեդական լինելը անհրաժեշտ պայման էր: Բայց, Կադանում, նախ ուսուցիչները փոխուեցին, և բիշ ժամանակ յետոյ՝ տնօրէնը, որի տեղ դրին մի ուսուի: Այդ ուսը ամուսնացաւ մի իսլամ կնոջ հետ... մահմեդական ծէսերի համեմատ: «Ղուրբան» կտրեց, «ղուրան» կարդալ տուեց և ամուսնութեան գիշերները իմամներին փող ընծայեց: Ահա մինչև այս աստիճան՝ ուստնօրէնը՝ մահմեդականութիւն ընդունեց: Կադանի մահմեդականները՝ մեր Եէնիկիին տնօրէնը մահմեդական դարձաւ ասելով՝ հրճուեցին: Բայց նրանց ուրախութիւնը երկար չտևեց. բանից զուրս եկաւ, որ նրանք խաբուած են. այդ «ուս»-ը ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մի հրէայ: Ասլա թէ ոչ, նկատում է Իբրահիմով, ի՞նչպէս մի ուս կարող է մահմեդականութիւն ըն-

դունել, քանի որ այդ օրէնքով արդիւում է Ռուսաստանում:

Մինչ այս, մինչ այն, դպրոցի նկարագիրը փոխում է, աշակերտները կրթւում, դաստիարակւում են բոլորովին այլ ոգով: Նրանք սկսում են ծագրել իսլամութիւնը: Այս վերջին տարիներս աննպատակաբար կրթութիւնը այն աստիճան առաջ է գնում, որ մահմեդական աշակերտները զգում են դպրոցից և վարժապետանոցը չի ծառայում իր իսկական նպատակին:

«Կառավարութիւնը այդ ուսումնարանը լայն անել տուեց այն նպատակով, վերջացնում է խօսքը յօդուածագիրը, որ ծառայէ զուտ մահմեդական շահերին: Սակայն վատ, յոռի վարչութիւնը դպրոցը այդ զրութեան հասցրեց: Ի հարկէ այսուհետեւ ամէն մարդ պիտի խուսափի իր գաւակը այդ ուսումնարանը ուղարկելուց: Մահմեդականները ոչ մի ժամանակ ուսումից չեն խոյս տալիս. ուսումը ամենքի համար ցանկալի է. սակայն եթէ մահմեդականները մի փափագ ունին, այդ էլ կրօնքի և ուսմունքի հաւասարապէս ծառայելն է: Մեր հայրերի և պապերի կրօնքը թողնելով ուսման հետապնդել, ուսում ստանալ չէ. դա բարքերի սպաւկանութիւն է պարզապէս:»

*
* *

«Շարի-մուսլի» կարող աշխատակիցներից Դրիչ, որի մի քանի յօդուածները ժամանակին ծանօթացրել ենք արդէն մեր ընթերցողներին, նոյն լրագրի № 241-ում, «Մահմեդական լրագրները» վերնագրով մի յօդուածում ամփոփ տեղեկութիւններ է տալիս իսլամ պարբերական հրատարակութիւնների մասին, որոնց վերաբերմամբ մեր և օտար ընթերցողները համարեա կատարեալ խաւարի մէջ են:

«Այս աշխարհում, գրում է «Ղալէմ», ամեն մարդ մի բանի խենթ է. հանգուցեալ Զիա փաշան տեսել է. «աշխարհում որքան դուրս, այնքան խենթ կայ:» Մէկը ձիուն է սիրում, միւսը շանը, միւսը կնոջը, միւսը գինի, մի ուրիշը նամակադրօշմների, բաց նամակների ժողովածու կայն. ես էլ լրագրի խենթ էի. մի ժամանակ ինձ ծանօթ լեզուներով, թուրքերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն, իտալի, ինչ լրագրի հրատարակուելը որ լսէի, անպատճառ նրանցից զոնէ մէկ քանի համար բերել պիտի տայի իմանալու՝ թէ ի՞նչ ուղղութեան են հետևում, ի՞նչ մտքեր են արծարծում: Մի լաւ գիրք, մի գեղեցիկ յօդուած կարդալով մեծ դուարձութիւն էի զգում, մոռանում էի իմ բոլոր վշտերը, բէնաւորութիւնս մեղմանում էր, գէպի ամենը և ամենքը բարու-

թեամբ, սիրով լցւում էի...» Բայց, պատմում է յօգուածագիրը՝ վաճառականութեան հոգսերի մէջ ընկղմուած լինելով՝ այժմ չեմ կարողանում այդ «խենթութեան» լիովին բաւականութիւն տալ, մանաւանդ որ արտատահմանի լրագիրները իրանց համար ու հոտը կորցրած են մտնում Ռուսաստան, շնորհիւ գրաքննութեան: Եւ որովհետեւ իր ծանօթներից շատերը դիմում են իրան՝ արտատահման հրատարակուող լրագրների մասին տեղեկութիւն խնդրելու, նա՛ այս յօդուածը գրում է գրանց հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար:

«Արտատահմանում իսլամ լեզուով լոյս տեսնող լրագրների ընթերցումից հրաժարուելուս պատճառները մէկից աւելի են: Այդ պատճառներից ամենադժուարն այն է, որ կարդին անկողնակալ, հիմնաւոր, ընդարձակ բովանդակութեամբ իսլամ լրագիր չկայ: Իսկ մեզ համար այդ տեսակ մի թերթ անհրաժեշտ է: Թուրքերէն ամենամեծ լրագիրներն ու հանդէսները, ընտանաւար, Կ. Պոլսում են լոյս տեսնում: Թիւրքերի մէջ շատ կան կարող, զարգացած անձեր, գրական և քաղաքական խիստ գիտելի և հիմնաւոր յօդուածներ արտադրելու ընդունակ գրողներ, գրականագէտներ և մինչև անգամ բանաստեղծներ: Սակայն, Թիւրքլայում, գրաքննութիւնը չափազանց խիստ լինելով, առ հասարակ ոչ մի գրող իր զիրացածն ու մտածածը չէ կարողանում արտայայտել. կառավարական ուղղութեան ինչ կերպ որ ձեռնտու է, այն կերպ գրում են, կամայ աւամայ: Այս պատճառով էլ, այժմ շատ դժուար է Պոլսի լրագրներից մի բան օգտուել:

«Պոլսում հրատարակում են հետեւեալ օրաթերթերը. «Իկդամ», «Թէրջիմանը-Հակիլթիթ», «Սաբահ»: Պոլսի պատկերազարդ հանդէսներից լաւագոյնն է «Սէրվէթը Ֆինոն»-ը: «Մալիմաթը» ունի մի քանի հրատարակութիւն, քաղաքական օրաթերթ, շաբաթաթերթ, և նոյնիսկ ֆրանսերէն և արաբերէն առանձին տղադրութիւն: Բայց նրա խմբագրի՝ Էսսէյդ Մէհմէդ Թահիր *) բէգի հրապարակից քաշուելու պատճառով՝ այս խեղճ հրատարակութիւնները անհետացան:

«Բայց Պոլսի լրագրներից, Եւրոպայում, Եգիպտոսում, Բուլղարիայում ևս մի շարք հրատարակութիւններ լոյս տեսնում, որոնց մի քանիսը դեռ ևս շարունակում են հրատարակուել: Սրանց մէջ, Բուլղարիայում լոյս տեսնողները, միշտ աչքի են ընկել իրանց զիւրահասականալի լեզուով, ազատամտու-

*) Թահիր բէգի, նրա շահատակութիւնների մասին կարգաւ «Մուրահի» 1904 թ. № 4, «Պատուանշաններու առուտուրը» վերնագրով յօդուածը:

թեամբ և համարձակ խօսքով: Բուլղարիայում հրատարակուող իմ ճանաչած լրագրներն են հետևեալները. «Թիթիֆագ», «Էմ-նէյէթ», «Ղայրէթ», «Մովազէնէ»: «Մովազէնէ»-ից դուրս՝ միւս-ների հրատարակուիլն ու չհրատարակուիլը ինձ անծանօթ է այժմ: «Մովազէնէ»-ն հրատարակուած է Ֆիլիպէում և բաժա-նորդագիրն արժէ մօտաւորապէս 7 բուրլի:

«Եւրոպայում և Եգիպտոսում լոյս տեսնող լրագրների մեծ մասը, և գուցէ բոլորը՝ հրատարակուած էին Պոլսից հեռացած Երիտասարդ-Թիւրքերի ձեռքով: Այդ հրատարակութիւնների իսկական նպատակը, ուղղութիւնն էր՝ բողոքել թիւրք կառա-վարութեան վարչական գործունէութեան դէմ, առաջնորդել զէպի կրթութիւնն ու գիտութիւնը, առաջագիմութիւնն ու լոյսը: Սրանցից ոմանք, թէև որոշ չափով խիստ լեզու գործ էին ածում, բայց մահմեդականներին չէին զրդում ապստամբութեան, խառնակութեան և կամ ուրիշ ազգերի հետ թշնամութեան, հա-կառակութեան. նրանց միակ ցանկութիւնն էր կազմում ընդ-հանրապէս մահմեդականներին և մասնաւորապէս թիւրքերին մտցնել եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ և իրանց իրա-ւունքները պաշտպանելով իրրեւ մարդ ապրելու հրաւիրել: Եւ-րոպայում և Եգիպտոսում ապրող Երիտասարդ-Թիւրքերի մէջ կան շատ ընդունակ, զարգացած զբաղէտներ, կարող հրապա-րակախօսներ, գիտուն բժիշկներ, և ուրիշ կարգի ինտելիգենտ անձեր, որոնք զբոլով և խօսքով ծառայում էին իրանց ժողո-վուրդին և իրանց լրագիրներով բաց էին անում մահմեդական-ների մտքերը, շարժում էին նրանց գութը, և մի խօսքով շատ օգտակար գործ կատարում: Սրանցից շատերը, թէ քչերը լոյս են տեսնում. չգիտեմ. ինձ ծանօթ լրագրներն էին հետևեալնե-րը. Լոնդոնում՝ «Հուրրիյէթ», Պարիզում՝ «Ինշիլի Չավուշ», «Մէշվէրէթ», «Շուրայը Իւմմէթ», Ժընէվում՝ «Օսմանլը», «Հա-կիկաթ», «Միզան», «Ինթիրահ», «Ինթիկամ», Եգիպտոսում՝ «Կանունը Էսասի», «Սանջակ», «Ֆէրեստ»: Մի ժամանակ Բոսնա-Հէրցէկում՝ «Ղաթան», և Կիպրոս կղզում՝ «Չէման» անունով մի մի լրագիր էին հրատարակում: Սրանց հրատա-րակիչները Երիտասարդ-Թիւրքերի կուսակցութեան չափաւա-նելով՝ իրանց լրագիրները անկողմնակալ էին: Այժմ չգիտեմ թէ ի՞նչ դրութեան մէջ են: Ներկայումս շատ են գոլում Եգիպտո-սում հրատարակուող «Թիւրք» լրագիրը: Եւ եթէ դատենք՝ «Թէրջիմանի» և «Շարբի-Ռուսի» մէջ այդ լրագրից քաղուածօ-րէն առաջ բերուած յօդուածներից, երևում է որ նա անկողմ-նակալ, կարծիքը արձակ յայտնող, պարզակեզու լրագիր է: Նրա տարեկան բաժնեգիրն է 5—6 բուրլիի չափ: Եգիպտոսում ա-

բարերէն շատ կարգին լրագիրներ և ժողովածուներ հրատարակում են թէև, բայց դժբաղդարար նրանցից օգտուելու կարող, արարերէնի լաւ ծանօթ անձեր մեզանում հազուադէպ են: Բայց և այնպէս մէդրէսէներում ուսանող մեր աշակերտները քսան տարի պարապում են արարերէնով, իրանց հասակն առնում են շարունակ արարերէն սովորելով և սովորեցնելով: Դրա պատճառն այն է, որ մեր ուսումնարաններում կարգ, կանոն, մանկավարժական մէթոդ չկայ. օրինաւոր գասագրքեր չկան:

«Արտասահմանի լրագրների ընթերցումից հրաժարուելու պատճառներից մէկն էլ այն է, որ նրանք երբէք կանոնաւորապէս չեն ստացւում: Հաւաքւում էին գրաքննական գրասենեակներում, և մէկ էլ տեսար՝ 5—10 համար միասին եկան, և կամ ամիսներով ոչ մի համար չի հասնում: Եւ կամ առաջի համարները յետոյ, վերջի համարները առաջ են գալիս...»

«Ռուսաստանում ընդամենը չորս լրագիր են հրատարակւում, որոնցից երկուսը համարեա ձեական, այս վերջինների բարրաւորներն անգամ տարբեր են. մէկը «ղրղրերէն», իսկ միւսը «սարթերէն»: Սրանց թէ բովանդակութիւնը և թէ շրջանը շատ նեղ է. մեր թաթարները նրանց զոյուլթեան մասին անգամ անտեղեակ են: Մնացեալ երկուսը ծանօթ են արդէն. «Թէրջիման» և «Շարքի-Ռուս», որոնք իրանց ջանքը չեն խնայում ծառայելու համար մեզ՝ թաթարներին, և այս պատճառով էլ բոլոր թաթարները անհրաժեշտ պարտականութիւն ունին նրանց կարդալու և քաջալերելու:»

Ընթերցողները կարգալով այդքան խաւամական հրատարակութիւնների անուները, բնականաբար պիտի հետաքրքրուին իմանալու, թէ ի՞նչ գործ են կատարում դրանք: Դատելով մահմեդական աշխարհի ներկայ վիճակից, կարելի է հաւատաւորապէս ասել—ոչինչ: Նրանցից մի մասը՝ երբեմն-երբեմն խիստ յօգուածներ հրատարակելով թիւրք կառավարութեան դէմ, ձգտում է շանտաժի—կորզել փող, պատիւ ու պաշտօն: Իսկ մի այլ մասը վայելում է արդէն Նորին Վեհափառութեան «կարմիր Սուլթանի» բարձր շնորհը՝ հնչուն քաջալերութիւններով...

Տիգրան

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Լ, ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Զուարթնոց եկեղեցին

Ինչպէս ներկայ ժամանակին, նոյնպէս ալ տնցեալ հեռաւոր դարերու մէջ, ազգի մը քաղաքակրթութեան և դարգացման ինչ աստիճանի վրայ գտնուիլը կապացուցանեն այդ ազգին նոյն ժամանակի գիտութիւններն ու արուեստները: Այդ ապացոյցները՝ մինչև մեր օրերը հասած են մասամբ, աւելի կամ նուազ կանգուն մնացած յիշատակարաններու միջոցով և մասամբ ալ պեղումներու շնորհիւ:

Ո՛չ մէկ զրիչ և պատմութիւն այնչափ պերճալիս չեն կարող վկայել հնադարեան մարդկութեան նկարագրի մասին, որչափ այն այլանդակուած, ժանդոտած, հողաթաթախ առարկաները, որոնք դուրս կուգան բազմադարեան փրատակներու տակէն, և իրենց մէջ կը ցոլացնեն նախնեաց ոգիին և արժանաւորութեանց ճշգրտագոյն պատկերները:

Քաղաքակրթուած ազգերը միշտ ամենաարժանաւոր տեղը տուած են, շատ դարեր առաջ, իրենց զոյութեան կենդանի վկայ, և իրենց նախնիքներու հանճարին թարգման ամենաանպէտ կարծուած րոկորներուն իսկ: Միլիոններ ծախսած են զանոնք խնամքով պահպանելու համար, և հալարտ պարծանքով մը ցոյց կուտան աշխարհին: Մենք հայերս միայն անտարբեր գտնուեր ենք այս մասին, մեր անցեալ քաղաքակրթութեան ապացոյցները ոչ միայն օտարներուն, այլ նոյնիսկ մեր հարազատ զաւկրներուն ցոյց տալու մէջ աններելի կերպով անսիրտ գտնուեր ենք:

Սօսքս մասնաւորապէս հայկական հին գեղարուեստի մասին է: Կ. Պոլսի Գեղարուեստից Ճեմարանի ուսանողութեանս շրջանէն սկսած, մեծ հետաքրքրութեամբ կը թղթատէի հատորներ, տեսնելու և ուսումնասիրելու համար հին և նոր ճար-

տարապետական ոճերը: Դժբախտաբար, ոչ մէկ տեղ չի պատահեցայ «հայկական ճարտարապետութիւն» խորագրի տակ բացուած բաժինի մը, ոճերու պատմութեան և ուսումնասիրութեանց շարքին մէջ: Հետեւաբար, հայ ոճի մը գոյութիւնը չէի երևակայեր իսկ: Թէև մասնաւոր հատորներու մէջ պատահած եմ հայոց հին յիշատակարաններու և ճարտարապետական հատուկոտորներու, սակայն անոնք ալ բաւական չէին լիովին համոզելու՝ հայկական ինքնուրոյն ոճի մը գոյութեան: Այս տեսակէտով խիստ դատապարտելի են Կովկասի մէջ վաղուց ի վեր գոյութիւն ունեցող արուեստագէտները. որովհետեւ ամբողջ Կովկասը լեցուն է հայ ճարտարապետութեան թանկագին գոհարներով և ոչ ոք չէ մասձեր այդ գեղակերտ նմոյշներէն օգտուիլ, և կամ զոնէ հայ սփրանդանատէրերու շէնքերը զարդարել հայ ճարտարապետութեան անանձնայատուկ մանրամասնութիւններով:

Ալէքսանդրապոլի հայ ժողովուրդը միայն, առաջինը և վերջինը՝ ազնիւ նախանձախնդրութիւնն ունեցեր է, հայ ճարտարապետութեամբ և մասնաւորապէս Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցիին ճիշտ համանման եկեղեցի մը շինելու: Սակայն, ինչպէս կ'երևի, շատ մը տեղերու ժողովրդի պէս, շփոթելով ճարտարապետի մը և հասարակ քարտաշ վարպետի մը արժանաւորութեանց աստիճանը, առաւելագոյն քուէն տուեր է հասարակ քարակոփներու: Եւ այդ պատճառով ալ՝ իրենց եկեղեցին, հայկական ոճէ և Անիի մայր եկեղեցիին ներութիւններէն ու վայելչութիւններէն զուրկ ըլլալէն զատ, արաբական անհամ քանդակներով ծանրաբեռնուած զանգուած մը կ'զեր է:

Եւրոպացիներ մեզմէ շատ աւելի են հետաքրքրուեր մեր հին արուեստներով: Վերջին 60—70 տարուան մէջ, շատ մը եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ հետաքրքրութեամբ շրջեր են հայոց հին աւերակները, քիչ թէ շատ աշխատեր են չափազուրկ, ղծագրել: Հայր Ալիշան ահա այդ աշխատութիւններէն օգտուեր է: Այդ ճանապարհորդներու աշխատութեանց մէջ զլիսաւոր տեղը կը բռնեն Բրոսսէի և Տէքսիէի գործերը, բայց դժբաղդաբար, անոնք ալ, կը համարձակւիմ ըսելու որ դրեթէ անպէտք են: Վասնզի նկարագրական մասերը միշտ շփոթ, մէկը միւսին տեղ առնուած, իսկ արուեստական մասերը բոլորովին սխալ և այլանդակուած են: Չափերու, ձևերու խոշոր սխալներէ զատ՝ նկարուած են այնպիսի կտորներ, որոնք բնաւ գոյութիւն չեն ունեցեր տեղին վրայ. և ասոր հակառակ՝ անտես ըրած են այնպիսի հրաշակերաններ, որոնք իրաւամբ հիացում պիտի պատճառէին ներկայ գիտական ու գեղարուեստական աշխարհին: Այս խեղաթիւրուած մասերը մի առ մի կը ներկայացնեմ յետոյ:

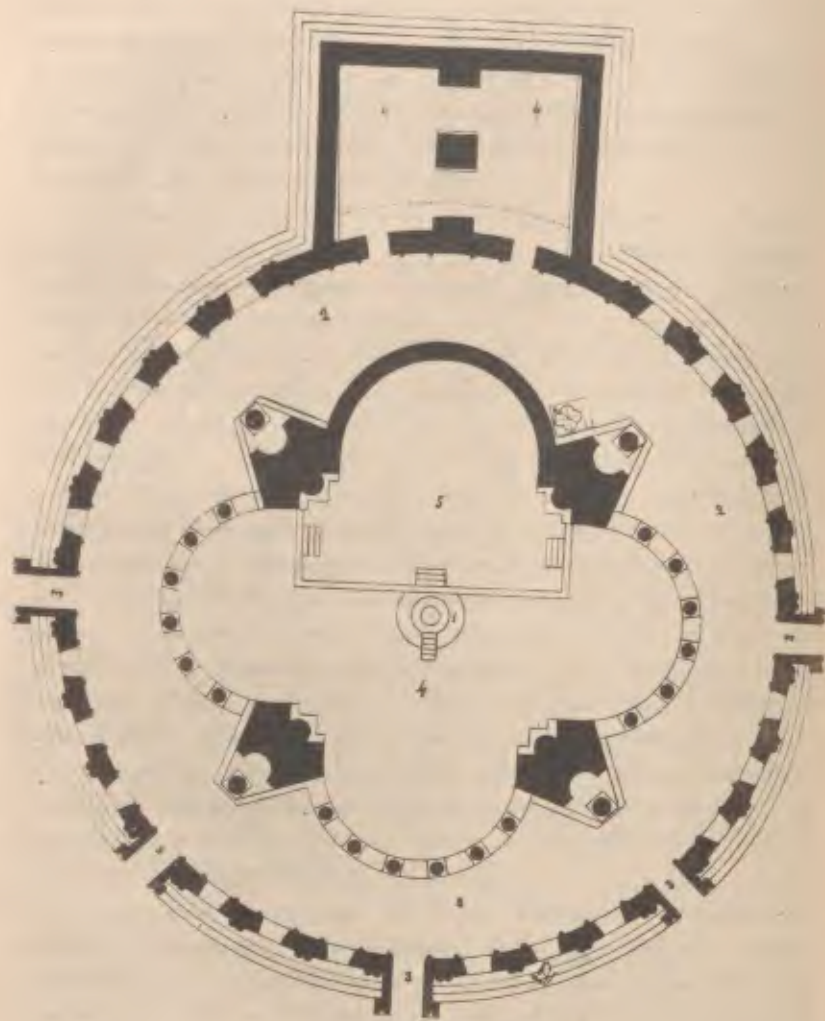
Ես այս ամենը տեսայ, երբ երկու տարի առաջ այցելեցի Անին: Չարմանքով կը դիտէի չորս կողմս, և չէի ուզեր հաւատալ տեսածներուս իրականութեան: Օր օրի հետաքրքրութիւնս կ'աւելանար, և ամենէն անշտան քարակոյտերն իսկ ըսնի ուշադրութիւնս կը հրաւիրէին իրենց վրայ: Ամեն կիսափուլ շէնք, ամեն բլրացած հողակոյտ իր ծոցին մէջ առատօրէն պահած էր գեղաքանդակ սիւներ, խոյակներ, պսակներ, և խաչքարեր, որոնց առջև մեր բարեպաշտ քրիստոնեայ մամիկները՝ ժամերով ծնկաչոք՝ կուրծքերնին ծեծեր էին:

Ամեն բան թէև հին, բայց նոր էր ինծի համար, նոր թէ ձևով և թէ ոճով. առաջին անգամս էր որ կը տեսնէի այդ բոլորը: Իրարու յաջորդող զանազան զգացումներու՝ յուզումի տխրութեան և ուրախութեան մէջ երկար տարուբերուելէ յետոյ, սիրով փարեցայ մեր պապերէն մեզ միակ ժառանգութիւն մնացած այդ տիւր և սրբազան յիշատակներուն: Ուխտեցի մնալ աշխտեղ, աշխատիլ, տընիլ, մէկ կողմէ աշխատութեանըս արդիւնքը հայ ժողովուրդին ներկայացնելու անխառն ուրախութիւնը վայելել, իսկ միւս կողմէ, մեր ցեղի հանճարի չնաշխարհիկ բեկորները՝ փլատակներու և գերեզմանական տխուր հողակոյտերու տակէն ազատելով՝ ցոյց տալ նաև ամբողջ վիտական աշխարհին: Կը յուսամ այսպէսով մասամբ թեթևացած ըլլալ անտարբերութեան մասին մեր վրայ բարդուած դառն մեղադրանքը, և հաստատել թէ՛ հին դարերու մէջ, մինք ալ ունեցեր ենք մեր ինքնուրոյն քաղաքակրթութիւնը, արուեստները, և գիտցեր ենք ապրիլ ոչ թէ իբրև գնչուներ, վրանարնակ թափառիկ ցեղեր, ինչպէս կարծեցին բանի մը ցամաք պատմաբաններ, այլ իբրև մարդ, իբրև կուլտուրական ժողովուրդ, որ իր անթիւ տառապանքներուն և դժբաղդութիւններուն մէջ չէ մոռցեր ստեղծել գեղեցիկն ու վսեմը:

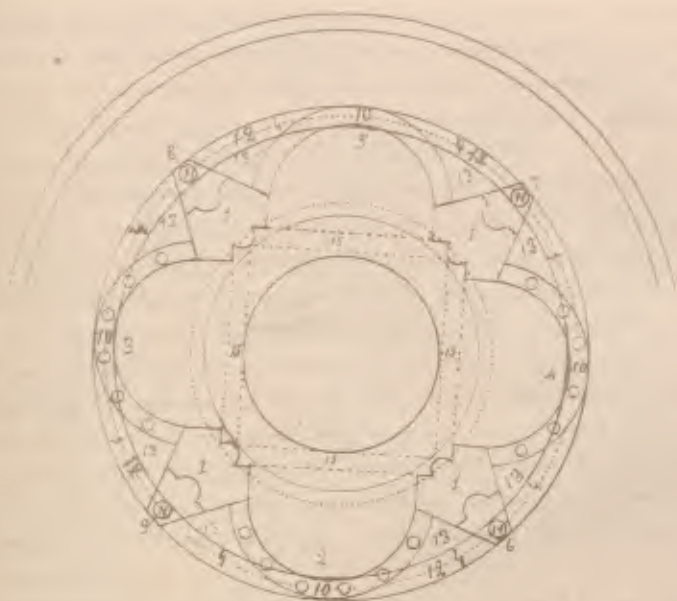
Որչափ որ նպատակս էր Անիի կանգուն, կիսականգուն շէնքերը չափագրել, փլատակները հնար եղածին չափ վերակազմել, բոլոր՝ գետինները թափած ճարտարապետական բեկորները, ոչ մէկը անկարևոր չի համարելով՝ խզճմօրէն ընդօրինակել, միւս կողմէ ալ զաղափար յղացայ, Անիի սկզբնական շրջանէն աշխարհի զարգացած և ճոխացած ճարտարապետական արուեստին սկիզբը կամ ծագումը գտնել:

Պատմագիրներու նայելով Անին ծաղկիլ սկսեր է Ծ-դ գաւառը վերջերը: Նոյն ժամանակէն գոյութիւն ունեցող շէնքերն անհերքելի կերպով կապացուցանեն թէ միևնոյն դարուն՝ Անիի մէջ ճարտարապետութեան արուեստը բարձրագոյն աստիճանի մը հասած էր. և այդ ժամանակի շէնքերն են որ յստակ կերպով

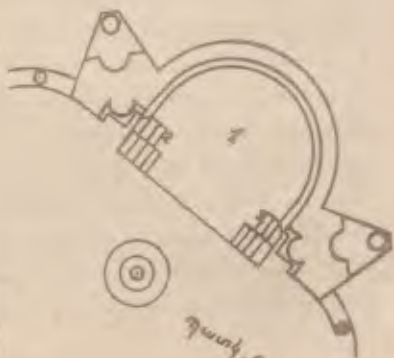
quadr. 6.

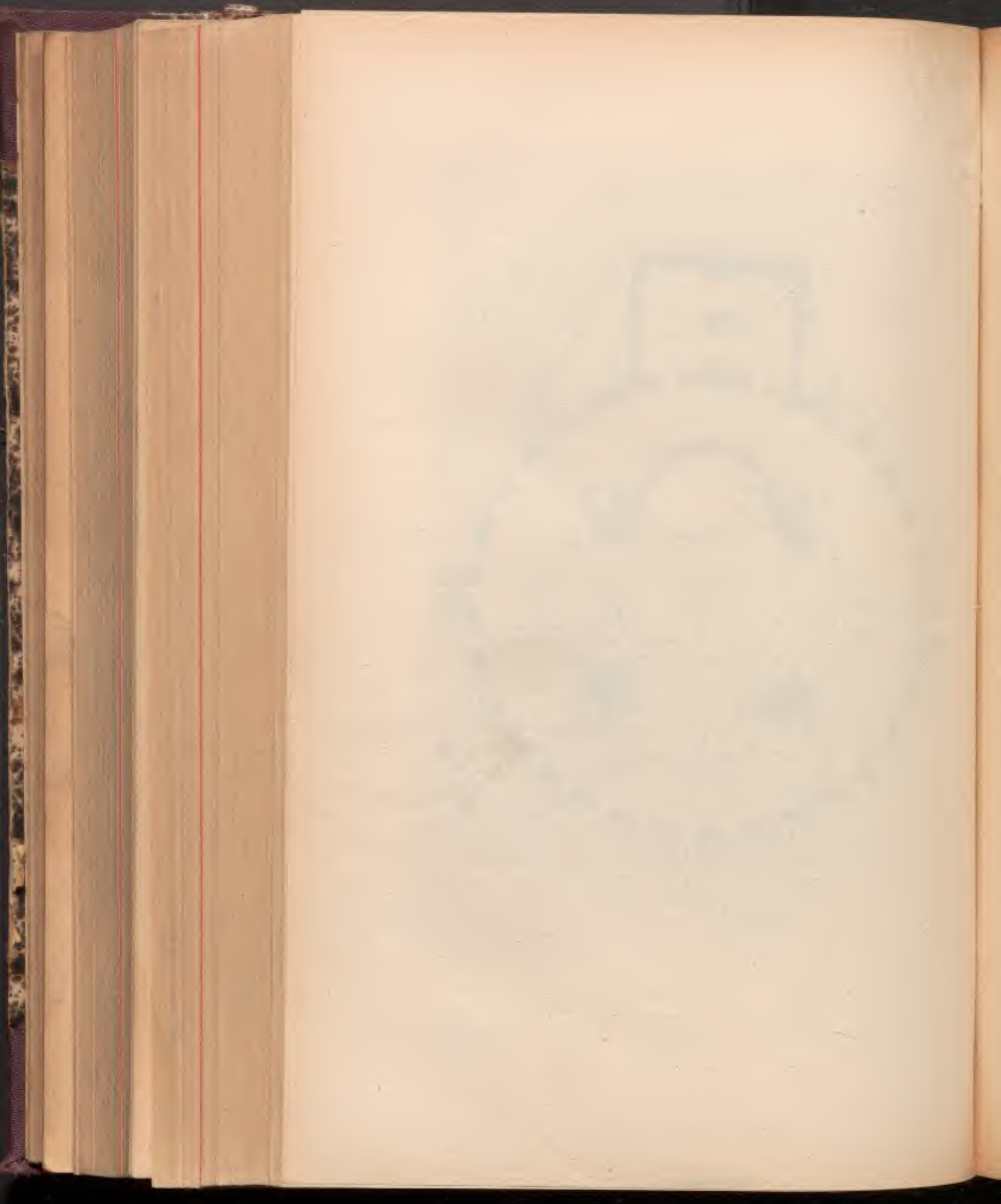
ηωωλ. β.

ηωωλ. γ.

ηωωλ. δ.

ցոյց կուտան հայ ճարտարապետութեան ինքնուրոյն տիպը, որը ժամանակի ընթացքի մէջ հետզհետէ այլափոխուելը է մասամբ, օտար ճարտարապետութիւններու ազդեցութեան տակ, ընդունելով և ձուլելով իր մէջ օտար ոճերու մասունքներ: Այդ մասին յետոյ պիտի գրեմ, ցոյց տալու համար բոլոր օտարամուտ մանրամասնութիւնները և հատուկությունները:

Հայ ճարտարապետութեան ինքնուրոյն ոճին ուրուագիծը կամ ծագումը դտնելու համար պէտք էր դիմել հնագոյն յիշատակարաններու: Առիթը ներկայացաւ ինձի, երբ այցելեցի Էջմիածինէն Հորս վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Առապարի ս. Գրիգոր կամ Զուարթնոց եկեղեցիի աւերակները, որոնք նշխարներն էին 7-րդ դարուն շինուած հոյակապ գործի մը:

Այստեղ հիացումս ալ աւելի մեծ եղաւ, որովհետեւ, թէև քանի մը դար աւելի հին քան Անին, բայց արուեստի տեսակէտով աւելի վսեմ հրաշալիքներ կը պարունակէր. կային այնպիսի նորութիւններ, որոնց դիտական, ճարտարապետական խիզախութիւնը ժամանակակից արուեստագէտներէ ոմանց պատրանք թուեցաւ:

Զուարթնոց եկեղեցիի մասին, Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վ. Տէր-Մովսէսեան՝ քննական, նկարագրական և պատմական մանրամասն տեղեկութիւններ պարունակող ընդարձակ գործ մը պատրաստած ունի, որը շուտով լոյս կը տեսնէ. ընթերցողներուն կը յանձնարարեմ այդ բազմաշխատ և հետաքրքիր գործը: Իմ նպատակէս գուրս է այդ եկեղեցիին փառքն ու շուքը նկարագրել. ես պիտի ջանամ իր խոշոր գծերուն մէջ ցոյց տալ այն ուսումնասիրութիւնները, որ ես կատարեցի այս եկեղեցիի կազմութեան, ոճի և արուեստագիտական զմայլելի նրբութեանց, տարողութեանց (résistance) հաշիւներու և ներկայիս անհաւատալի կերպով յանդուգն փոփոխութեամբ կառուցուած մասերուն վրայ, որոնց քննութեան նուիրուեցայ մօտ երեք ամիս շարունակ:

Առաջ, մտադիր էի միայն բեկորները չափագրելով բաւականաճալ. սակայն, երբ սկսեցի լրջօրէն քննելու և բեկորները չափելով տեղին վրայ համեմատելու, այն ատեն համոզուեցայ, որ գտնուած բեկորները բաւական պիտի ըլլային ամբողջ շէնքը վերակազմելու (restituer), եթէ սակայն մասամբ ևս շարունակուէին պեղումները:

Տեղին պահապան Խաչիկ վ. Դատեան, մեծ փութաջանութեամբ վերսկսեց ընդհատուած պեղումները, փափաքելով պըսակուած տեսնել իր նախնիքաց Հորս տաքիներու տաժանակիր ջանքերն ու աշխատութիւնները:

Անձամբ հսկեցի պեղումներուն, և մի առ մի չափազրեցի, բաղդատեցի, համեմատեցի իւրաքանչիւր քարի, բեկորի ինչպէս թէ ու գիրքը: Ապարդիւն չանցաւ այս վերջին աշխատութիւնս. նպատակիս հասած էի գրեթէ:

Այս վիթխարի աւերակին մէջ ինձ հանդիպած արուեստագիտական հսկայ մեծագործութիւնները և գեղարուեստական նրբութիւնները աւելի պարզ ցոյց տալու համար, հարկ համարեցի ընդհանուր յատակադիր մը հետ տալ նաև անոր կազմական կարեւոր մասերու քանի մը ուրուագծերը:

Շինութեան ոճին վրայ գրելէ առաջ, պարզեմ անոր ընդհանուր կազմութիւնը հաստատուն փաստերու վրայ հիմնուած, որոնք մինչև այժմ գոյութիւն ունին այնտեղ, և զորս ամեն ձեռնհաս անձ կարող է ստուգել: Իսկ ինչ որ իմ կողմէ նշմարութիւններ են, անոնք ալ կը յանձնեմ արուեստագէտներու լուրջ ուշադրութեան:

Տեղին վրայ մտածութեամբ անադարտ մնացած է միմիայն յատակադիրը, որուն դրսի կողմէն, տեղ տեղ, կը նշմարուին աստիճաններու մնացորդները. իսկ ներսի կողմէն գրեթէ անվնաս է: Ինչպէս կերևի յատակադէն (Պատկ. Ա.) շէնքին ամբողջութիւնը մեծ բոլորակ մըն է, որուն տրամագիծը 35,75 մետր: Արտաքին պատը զրան սնկիւնաւոր է, իսկ ներքին բոլորովին կլոր. այդ կլորութեան վրայ շարուած են 64 կիսասիւններ 24 սանաւ. տրամագիծով: Մէկը մէկէ ունեցած հեռաւորութիւնները երկու հաւասար չափերու բաժնուած են. դռներ և պատուհաններ դանդաղ սիւնամիջոցներուն (entrecolonnement) լայնութիւնն է 1,68 մետր, իսկ անմիջապէս անոնց կից եզրոններուն 1,18: Այսպէս՝ մէկ լայն, մէկ նեղ սիւնամիջոցներ յաջորդաբար շարունակուած են ամբողջ բոլորակին վրայ:

Նկիզեցիի կեդրոնէն հաւասար հեռաւորութեան վրայ գետեղուած են չորս մեծ, լայնանիւտ և հաստահողջս մայր սիւնները, (Պատկ. Բ. 1) և այդ սիւններուն միացած են չորս կիսաբոլորակներ (Պատկ. Բ. 2, 3, 4, 5), որոնց մէկը գոց պատ մընէ և կը կազմէ սեղանը, իսկ միւս երեքը սիւնազարդեր են. այսպէսով եկեղեցիին ներքին մասը՝ ստացած է կիսաբոլորակներէ կազմուած խաչաձև մը՝ կեդրոնը ունենալով մկրտութեան նախկին աւազանը (Պատկ. Ա. 1), որը մէկ կողմանէ հայոց սկիզբէն ի վեր աւանդաբար ընդունած խաչաձև, խորհրդաւոր յատակագիրը կը ձևացնէր, միւս կողմէն ալ, տաճարը՝ աղօթող ժողովուրդի մասէն կը բաժնէր (Պատկ. Ա. 2):

Ահա այս տեղէն կըսկսի երկնալ ճարտարապետին բաղ-

մակողմանի հմտութիւնը: Գեղարուեստական ճաշակի մասին կը վկայեն նուրբ ու գեղեցիկ քանդակները և անոնց վայելուչ պատշաճութիւնով դասաւորութիւնը. ասոնցմէ զատ զարմանալու աւելի մեծ պատճառներ ունենք. այդ՝ շէնքի կըմախքին կազմութիւնն է, որուն խիզախ յղացումները անսպասելի էին 7-դ դարու Արեւելքի ճարտարապետութիւնէն:

Առաջին սոթիւ մարդ պահ մը կը շուարի յատակագծին վրայ շատ մը անօրինակ ձեւերու առջև. տեղ տեղ կը տեսնուին կարծես աննպատակ դրուած սիւններ, խորշեր, տարօրինակ ձևերով խոյակներ, սահլայն երկար հետադադրութենէ յետոյ ատենք աշտուխի վայելուչ կերպով իրենց տեղերը կը բռնեն, որ այլևս ճարտարապետի հանձարին և հնարամտութեան՝ վրայ զարմանալէ զատ մեզի ոչինչ չի մնար ընել:

Ինծի պէս շատեր երկար մտածեցին, թէ լինչ պատճառով դետեղուած էին գմբէթակիր մայր սիւներու ետեւ չորս մեծ, անջատ, կլոր սիւները (Պատկ. Բ. 6, 7, 8, 9), որոնք բացի այն որ սիւնազարդի սիւներէն աւելի հաստ էին, ունէին բոլորովին արտասովոր ձևով, անհասարկ կողմերով տարանկիւն խոյակներ, որոնց ճակտին վրայ քանդակուած էին գեղակերտ, թևատարած մեծ արձիւններ:

Ինծի հետզհետէ պարզուեցան այդ բոլորին պատճառները: Այդ արտասովոր խոյակներով սիւները այդ տեղերը դրուած էին, ոչ թէ զարդի և վայելչութեան համար, այլ իրենց յատուկ խիստ կարևոր պաշտօններով, որոնց մէկն ալ, կարծես, ի միջի այլոց, մեզ հրաւիրել էր 14 դար յետոյ ժամանակի մեծ վարպետի հանձարին առաջ յարգանքով ու ակնածանքով խոնարհիլ:

Ներսի խաչածէ մասը ծածկուած է եզեր գմբէթով, իսկ զրսի աղօթող ժողովուրդին բաժինը շուրջանակի կամարով: Բայց լինչպէս կարելի էր դրսի բոլորակ պատէն կամար մը դարձնել դէպի ներս, ամբողջ բոլորակի շրջանակին վրայ, քանի որ ընական օրէնքով պէտք էր որ գտնուէր ներսը, զրսի պատին զուգահեռական յենակէտ մը կամ պատուանդան մը, որպէսզի զրսէն մեկնող կամարը կանոնաւոր կերպով գար և հանգչէր ներսի պատուանդանին վրայ:

Ներսի կիսաբոլորականէ կազմուած խաչածէ մասը ոչ միայն գուգահեռական չէր զրսի պատին, այլ և դանաղան անկանոն ուղղութիւններով ներս մտած, զուրս ելած էր: Ուստի ճարտարապետը, նոյն դարու նորահաւատ քրիստոնեաներու նուիրական խաչածէը պահելու համար՝ գիմեր է այդ չորս մեծ արծուխոյակ կրող սիւներու օգնութեան, որպէսզի անոնց միջո-

ցով կազմէ զրօսի պատինն զուգահեռական բոլորակ խաբխիս մը, ծածկելու համար աղօթող ժողովրդի բաժինը: Արդ, ճարտարապետը այնպիսի տեղ մը զետեղեր է այդ չորս մեծ սիւները, որ լիովին տուեր են սլահանջուած զրօսի պատինն զուգահեռական գիծը: Կեդրոնէն հաւասար հեռաւորութեան վրայ կը գտնուին թէ արծուեխոյակ կրող սիւները և թէ խաչաձևի կիսաբոլորակներու մէջտեղի սիւները, այնպէս որ, եթէ կիսաբոլորակներու մէջտեղի սիւներուն կեդրոնէն (Պատկ. Բ. 10) սկսած զրօսի պատէն զուգահեռական բոլորակ մը (Պատկ. Բ. 12) գծենք, գիծը կ'անցնի ուղիղ արծուեխոյակ կրող սիւներուն ալ ճիշտ կեդրոնէն (Պատկ. Բ. 11):

Գծին ուղղութիւնը գտնելը բաւական չէր. պէտք էր այդ ուղղութիւնով հաստատուն պատուանդան մը շինել. այստեղ յըզացեր է հանճարեղ ճարտարապետը յանդուգն դադափար մը. ունենալ բոլորակ պատուանդան * մը, կախուած մեծ մասամբ օղին մէջ: Նախապէս չորս արծուեխոյակաւոր սիւները գմբէթարդ կամարներով միացուցեր է ետեւի մայր սիւններուն, յետոյ այդ չորս սիւներու խոյակներուն վրայէն սկսելով զրօսի պատինն զուգահեռական կորութեամբ դէպի աջ ու ձախ կողմերը աղեղներ ձգել է, որոնք պնացեր հանգչել են սիւնազարդերու մէջտեղի սիւները իրարու միացնող կամարներուն վրայ (Պատկ. Բ. 10): Այսպէս յաջորդաբար ձգուած ութ զօրեղ աղեղներ՝ (Պատկ. Բ. Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ, Կ) իրենց մէկ ծայրին յենակէտ ունենալով արծուեխոյակները, միւս ծայրին սիւնազարդի միջին սիւները կապող կամարները, տուեր են բոլորովին հաստատուն բոլորակ պատուանդան մը զրօսի պատէն մեկնող կամարին և միանգամայն զուգահեռական զրօսի պատինն:

Կիսաբոլորակներու մեծ սիւներու հետ միացած տեղերը, որ վրայի բոլորակ պատուանդանը կազմելէ յետոյ եռանկիւնի ձևով բաց կը մնային (Պատկ. Բ. 13) լեցուած և ապահովուած են քանդակազարդ, գմբէթարդ կամարներով, որոնք * սկսելով սիւնազարդի աղեղներու անմիջապէս վերեւէն՝ կը հասնէին մինչև ութ մեծ աղեղներու ստորին շրթունքներուն:

Կը մնար մեզ մտածել թէ արդեօք կարելի՞ էր տունուզն տասը մետր երկայնութիւնով, այդպէս մէկ կէտէն դէպի միւսը կոր պծով ձգուող աղեղներու հաստատութեան և ապահովութեան վստահիլ, քանի որ այդ աղեղները սահմանուած էին իրենց վրայ կրելու կարգ մը պատերու, կամարներու, տանիքներու եւ այլն անեղ ծանրութիւնները: Անշուշտ ճարտարապետը հաստատ համոզուած էր որ, զրօսի պատէն մեկնող

կամարին ներսի կողմի կողերը բաւական զօրաւոր յենարանի պաշտօն պիտի կատարէին:

Արտարին պատին միայն երեք աստիճաններն են բոլորակ. աստիճաններէն վեր բոլորակը բաժանուած է 32 անկիւններու կամ կողմերու, հաշուելով նաև ետևի քառակուսի մասին բոլորակին վրայ զբաւած տեղը: Իւրաքանչիւր կողմերը միացնող անկիւններուն կաւած են զոյգ որմասիւններ քանդակազարդ խոյակներով. այս սիւներն ալ իրարու միացած են խաղող, նուռ և ուրիշ գեղեցիկ moulure-ներ քանդակուած կամ փայտերով:

Այս ամեն կամարներու տակ, բացի հինգ դռներէն (Պատկ. Ա. 14...), վերևը կիսաբոլորակներով վերջացող երկայն պատուհաններ շինուած են 1,20 մետր լայնութիւնով: Այդ զոյգ որմասիւններու իւրաքանչիւր խոյակէն վեր, աղեղներու միացած մասին վրայ քանդակուած են եկեղեցիի շինութեան ժամանակակից աշխատաւոր եկեղեցական և աշխարհական անձերու բարձրաքանդակ պատկերները, բանալի, բահ, բրիչ կամ այլ գործիքներ բռնած ձեռքերնին: Մասնաւորապէս ուշադրաւ է պատկեր մը, որուն գլխի վեղարը ցոյց կուտայ թէ եկեղեցական մըն է, որը մէկ ձեռքով բահ և միւս ձեռքով բրիչ բռնած է, և որու գլխուն շուրջը պրուած է «Յօհաննա» անունը:

Շուրջանակի այս կամարները ձգուելէն յետոյ նուաճ և խաղողի քանդակներով զարդարուած գօտի մը կը շրջապատէր շէնքը: Այդ գօտին կամարներէն բարձր էր, 30 սանտ., հորիզոնական զծով. իսկ վարի կողմերը՝ եռանկիւնի ձևով ամփոփուելով իրարու մօտեցող կամարներու մէջ, իջած էին մինչև բարձրաքանդակ պատկերներու գլխին վերև:

Այս քանդակազարդ գօտիէն վեր, մէկ մետր տեղ սրբատաշ քարերով պարապ ձգուելէն յետոյ ղետեղուած են զանազան տեսակ շրջանակներով քանդակազարդուած բոլորակ պատուհաններ, որոնք իրենց շրջանակներով միասին 2 մետր տրամագիծ ունին: Այս պատուհաններն ալ վարի մեծ պատուհաններուն ճիշտ վերևը մէկ ուղղահայեաց գծի վրայ կը գտնուէին: Այս երկրորդ շարքի պատուհաններէն վեր ալ դարձեալ մէկ մետր սրբատաշ քարերով պարզ պատ հիւսուելէն յետոյ, զրուած է պտիւր և պսակէն յետոյ արտաքին մասը ծածկող տանիքը:

Խաղող և նուռ քանդակուած գօտիէն վեր մինչև պսակը, շէնքին շրջանակը փոխանակ 32-ի՝ բաժնուած է 64 անկիւններու: Այս հնարամիտ գործողութիւնով այնքան ըթացիկ են անկիւնները, որ շրջանակը անկիւնաւորէ աւելի բոլորակի ներկայիցը ստացել է, և այսպէսով հնարաւոր եղեր է խուսափիլ

վրան զրուած բոլորովին կըր պսակին տակը գոյանալիք սուր անկիւններու անախորժ երևոյթէն և միւս կողմէ գլխաւոր եւ նաեւ կըր ծածկոյթ մը շինելու գործողութիւնը:

Նախ բան զմբէթին կազմուիլը, ինչպէս ցոյց կու տան բեկորները, զրահն եկող կոմարը, ութ աղեղներէ ձևացած բոլորակ պատուանդանին վրայ հանդէսէ յետոյ, ուրիշ պատ մը շարունակուած է բարձրանալ նոյն բոլորակ պատուանդանին վրայ:

Այս վերջին պատին զուգահեռական կըրուիեամբ հաւասարապէս բարձրացած էր երկրորդ պատ մը, որը իբր պատուանդան ունեցեր է մեծ մայր սիւները իրարու միացնող աղեղներու միջոցով կազմուած օղակը (Պատկ. Բ. 15) և հաւանականաբար, այս պատը ոչ թէ գոց, այլ սիւնաղարդ մը եղած ըլլալու է: Այս սիւնաղարդի և իր զիմացը գտնուող իրեն զուգահեռական պատի մէջտեղ մնացած պարտապնդութիւնը գոյացուցած էր աւանդաւոր չորս մետր լայնութիւնով galerie մը առաջին ծածքին տակ, որը շատ հաւանականաբար ծառայեր է իբր վերնատուն, որուն վրայ կը բացուէին մայր սիւններու վերին մասերուն մէջ շինուած պահարաններու մուտքի դռները: Բեկորներու մէջ այս պահարանները խիստ որոշ կերպով կերէին, (Պատկ. Գ.) որոնք երկու բաժանում ունէին և իրարու հետ կը հաղորդակցէին կամարակապ դռնով մը (Պատկ. Գ. 3): Իսկ թէ այդ պահարաններու մուտքի դռները ո՞ր կողմի վրայ բացուած էին, յայտնի չէ:

Փակագծի մէջ ըսենք որ, պղծման ժամանակ, հարաւարեւելեան սիւնին վրայի պահարանի վիստակներէն իմ ներկայութեան դուրս եկան, ծալ ծալ՝ իրարու վրայ շարուած՝ գոյնը գոյն զդետակէններ՝ բոլորովին մոխրացած, բազմաթիւ կանթեղներու կտորներ և կանթեղներ, ջահեր կախելու յատուկ պղնձէ կեռեր են:

Այս երկրորդ պատերու մասերն ալ որոշ չափով բարձրանալէ յետոյ, ծածկուած է գմբէթը, (գմբէթին բարձրութեան ճիշտ չափը յայտնի չէ) հաւանականաբար գնդաձև, սրովհետեւ աւերակներուն մէջէն դանուած են կղմիւտներ, որոնք գէպի երկայնքը թեթեւ կորուսելուն մը ունին. ասիկէ կարելի է հետեցնել, թէ գմբէթը գնդաձև եղած ըլլալու է, թէպէտ և նոյն ժամանակին շինուած հայ եկեղեցիներու գմբէթները միշտ կոնաձև են:

Ինծի յայտնի չէ արեւմտեան կողմի քառակուսի մասին ինչ ըլլալը (Պատկ. Ա. 4). միայն այսչափ կրցայ հասկանալ որ անիկայ երկայնքանի էր. տակի յարկը, մէջտեղի քառակուսի մեծ սիւնին օգնութեամբ երկու կամարներով ծածկուած էր

եկեղեցիի յատակէն առ առաւելն մէկ և կէս մետր բարձր. և յետոյ կրկին քառակուսիին վրայ շարունակուած էր դրսի պատը, որը ապահովաբար այնչափ բարձր չէր, որչափ եկեղեցիի առաջին յարկը:

Ես կենթադրեմ որ այս մասին մէջ կը գտնուէր վերնայարկ գալլոթիլն մուտքը, ապա թէ ոչ ներսէն ոչ մէկ տեղ սանդուխի հետք չի կայ, դէպի գալլոթի կամ վերնայարկ պահարանները բարձրանալու համար:

Անպառաճ է կարծել որ շարժական վայտէ սանդուխներու միջոցով գործածութեան մէջ դրուած ըլլան այդ վերնայարկ պահարանները:

Նախ որ այդ բարձրութեան չափով ամենաթեթեւ վայտէ շինուած սանդուխն անգամ, նոյնիսկ երեք մարդու համար դիւրատար բան չէր ըլլար. և երկրորդ, չի մոռնանք մանաւանդ նկատել, թէ այդ տեսակ հսկայ շէնքի մը ճարտարապետը, որ հանճարի թռիչքներ ունեցեր է, որ զխոյեր է ամեն բան անմասն վայելչութեամբ, հիմնալի պատշաճութեամբ և հաղուադիւտ նրբամտութեամբ յղանալ, դասաւորել և զարդարել, միթէ կարող էր շարժական սանդուխով մը բարձրանալու հասարակ ու գեհնիկ միջոցին զիմել: Այս ենթադրութիւնը պարզապէս նախատեսկան կը գտնեմ այդ մեծ արուեստագէտի հանճարին համար:

Զուարթնոց եկեղեցին ընդհանրապէս հռովմէական, բիւզանդական, յունական և հայկական ոճերու խառնուրդ մը կը ներկայացնէ: Իր ընդհանուր ձևով մինչև հիմայ գոյութիւն ունեցող թէ հին և թէ նոր ոչ մէկ եկեղեցիի նման չէ. գոնէ ես առաջին անգամն է որ կը հանդիպիմ եկեղեցիի մը, որուն մէջտեղը դրուած ըլլան սեղանը և տաճարը, և անոնց շուրջը՝ ամբողջ սեղանին հետի մասն ալ միասին առնելով, յատկացուած ըլլայ ազօթող ժողովուրդին:

Այս ձևը ինձի կը յիշեցնէ Սողոմոնի տաճարը, որուն կեդրոնը դրուած էին սրբութիւն-սրբոցը և տապանակ ուխտին, որոնց առջև կ'աղօթէին քահանայապետները. տապանակ ուխտին և քահանայապետներու յատկացած մասը բաժնուած էր քառակուսի սիւնադարձով, որուն հաւել շուրջանալի կը կենար ապաշխարող ժողովուրդը: Թերևս քրիստոնէութեան նորադարձ հայերը՝ Նիովայի մեծ մարգարէին, Իսրայէլի իմաստուն թագաւորին հռչակաւոր տաճարէն ազդուած ըլլան իրենց եկեղեցին շինելու ժամանակ. և իբրև քրիստոնեայ՝ փոխանակ սրբութիւն-սրբոցի և քահանայապետներու բաժնի նման քառակուսի

ձև տալու, քրիստոնէութեան խորհրդանշանին ձևը տուած են, խաչաձև շինած են:

Մեծ սիւներու խարխիւնները բիւզանդական են, իսկ խոյակները բոլորովին ինքնատիպ, բացի վրաները յարմարցուած յունական խոյուղներէն (volute): Կողովներու մանուածոյ քանդակները զուտ հայկական են: Բոլորովին ինքնատիպ է նաև արծուեքանդակ կրող խոյակներու ձևը, որը միմիայն Զուարթնոց եկեղեցիին մէջ գործածուած է. պէտքն է որ ստեղծեր է այդ ձևը և արտասովոր մեծութիւնը, և ոչ թէ ճաշակը. այդ խոյակներուն վրայ է որ նստեր են աջ ու ձախ կողմերէն՝ ութ մեծ աղեղներու իւրաքանչիւր ծայրերը, ետևի կողմէն զիրենք մայր սիւններուն միացնող զմրէթներու ոտքը, և առջևէն, դրսի պատէն մեկնող կամարին մասը: Այդ ձևով և այդ մեծութեամբ խոյակ մը միայն կրնար հանգիստ տալ չորս զանազան կողմերէ անհաւասար չափերով և անկանոն ուղղութեամբ եկող կամարներու ծայրերուն:

Ներսի բոլորակ պատին կպած փոքր որմասիւններու խոյակները զուտ հռովմէական են, լերկ կմախքը կորնթական զարդախոյակներու. այս ձևը շատ յաճախ գործածուած է հռովմէական հին շէնքերու մէջ: Նոյնպէս արտաքին երեսի զոյգ սիւնները միացնող կամարներու խողովը քանդակուած մասերը հռովմէական են. միակ տարբերութիւնը այն է, որ Զուարթնոցի կամարներուն վրայ քանդակուած խաղողին տեղ՝ հռովմէացիներ քանդակած են իրենց ոճին յատուկ ծաղիկներ և տերևներ՝ նոյնպէս ոլորուն ցօղունի մը վրայ: Իսկ moulure-ներուն մէջ բիւզանդականին խառն հայկական զծեր կը նշմարուին, թէև իրենց ամբողջութեամբ հպատակած են հայկական ճարտարապետութեան ընդհանուր օրէնքին. այսինքն յունական կամ բիւզանդական ոճերու նման moulure-ները փոխանակ հետզհետէ դէպի խորը քնալու, քանդակուած են հաւասար բարձրութեան վրայ, բան մը որ յատուկ է միայն հայ ոճին:

Շէնքին պսակը զուտ հայկական է, թէ ձևով և թէ քանդակով:

Ամփոփելով մեր խօսքը, ըսենք, որ զետեղել՝ հասարակ հրաքաղաքին քարէ չորս սիւններու և չորս փոքր կամարներու վրայ, դրսի պատին զուգահեռական կորութեամբ ութ աղեղներ, և այդ աղեղներու կողերը լեցնելով զաղաթին հաւասարեցել, կազմելու համար հորիզոնական պատուանդան մը, 85 մետր երկայնութեամբ. աղեղներ, որոնք իրենց վրայ կը կրեն առնուազն 6—7 մետր բարձրութեամբ շուրջանակի հսկայ պատի

մը ծանրութիւնը, և դրսի պատէն մեկնող կամարի զանգուածին կէսէն աւելի ծանրութիւնը ու նոյնպէս տանիքին ծանրութիւնը—հանճարի այնպիսի յանդուգն ու հոյակապ սլացք մըն է, որ պատիւ կը բերէ հայ անունին:

Այստեղ ոչ վայրենի ուժն է մեզ զարմացնողը, ինչպէս եղիպտոսի պիրամիտներու և այլ շէնքերու մէջ, ուր կը տեսնենք 20 խորանարդ ծանրութեամբ միապաղաղ քարը մինչև 30—40 մետր բարձրութեան հանուած, և ոչ ալ ճարտարապետական քանդակներու և զարդանկարներու կատարելութեան հասած նրբութիւնը, ինչպէս յունական և հռովմէական յիշատակարաններու մէջ. այլ ասոնցմէ տարրեր և գուցէ ասոնցմէ շատ վեր, ճարտարապետական այն խիզախ յղացումը, որով հայ մարդը՝ 80 սանտիմետր տրամագիծ ունեցող քարէ չորս սիւներու, և 60 սանտիմետր տրամագծով երկու սիւներ իրար միացնող չորս աղեղներու վրայ կախեր է հազարներով տոնն ծանրութիւն, տարողութեանց նրբին հաշիւներու մատին իր ունեցած կատարեալ հմտութեանը վրայ վստահ:

Թորոս Ժ. Թորամանեան

II ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Կոմիտաս վարդապետի արուեստը

Մեծ Պասի վերջընթեր շաբաթում, էջմիածնի միաբան Կոմիտաս վարդապետ, իր պատրաստած երգեցիկ խմբով՝ որ բաղկանում էր Ճեմարանի 60 սաներից, Արտիստական թատրոնում տուեց երկու համերգ, ուրբաթ, ապրիլ 1-ի երեկոյեան և կիրակի, 3-ի ցերեկին:

Համերգները կազմուած էին կրկին մասերից, եկեղեցական և ժողովրդական երգերից: Երաժիշտ վարդապետը՝ առաջին անգամ, դուրս էր գալիս իր երկարամեայ լուռ ու յամառ աշխատանքի արդիւնքը ներկայացնելու հայ հասարակութեան, և ինչ որ ներկայացնում էր, չէր նմանւում ընձաւ, մեր նախորդ երաժիշտների գործին: Դրա համար էլ՝ Արտիստական թատրոնի հասարակութիւնը այնքան չոգևորուեց Հայր Կոմիտասի համերգներով: Այդ սառն տպաւորութիւնը, մեր կարծիքով

Մայիս, 1905.

շատ հասկանալի էր և ունէր իր խորը պատճառները: Նախ երգեցիկ խումբը՝ մեծ մասամբ բաղկացած անհափահաս աշակերտներից, կամայ ակամայ ազդուեց իր համար բոլորովին անընտել մի միջավայրից, և անկարող եղաւ հաւատարիմ թարգմանը լինել իր վարպետի արուեստին: Երկրորդ՝ մեր հասարակութեան լսելիքը, ընդհանրապէս, անսովոր էր բազմաձայն երգեցողութեան: Եւ դրա ապացոյց—ուսկնդիրները իրանց ոգևորութեան ամենից աւելի ազատ ընթացք էին տալիս միայն այն ժամանակ, երբ սոլօ կամ դուէտ էր երգւում, օրինակ, «Թէ իմ աւելոր հերքս սենային»-ի և «Հաբրբան»-ի ժամանակ: Բացի այդ՝ ամբողջ թատրոնը մեծ բան չհասկանալով այդ երաժշտութիւնից, համարեա միաբերան սոլօ էր պահանջում: Երրորդ և վրձնական պատճառն այն էր, որ Կոմիտաս վարդապետ մտցնում էր մեր մէջ երաժշտական մի այնպիսի բարդ արուեստ, ինչպիսին է Վազներինը, մի արուեստ, որը իր անդրանիկ քայլերում ընդդիմութեան հանդիպեց շատ աւելի նուրբ ու կրթուած ճաշակով ժողովուրդների կողմից: Առաջին անգամ, երբ Վազներին ներկայացրին Պարիզում, նրա հանճարը ողջունուեց շուրջներով և անարգանքով: Նա գտաւ նոյն վերաբերմունքը գրեթէ ամեն տեղ, Աւստրիայում, Իտալիայում և մինչև անգամ իր հայրենի երկրում: Հետեաբար շատ բնական էր, որ Արտիստականի հասարակութիւնը չգնահատէր տաղանդաւոր վարդապետի գործը, այնպէս՝ ինչպէս որ պէտք է: Նա գալիս էր մեզ մօտ մի նոր արուեստով, մի նոր դպրոցով, որը գիտակցօրէն դատելու համար, անհրաժեշտ էր նրա հետ մօտից ծանօթանալ—փնտռել, գտնել, ճշտել նրա հիմքերն ու ղեկավարող օրէնքները:

Ահա ինչ որ մենք պիտի փորձենք ներկայ յօդուածում:

Բայց նախ՝ մի քանի ծանօթութիւն գիտնական վարդապետի կենսագրութեան և ստացած դաստիարակութեան մասին: Որովհետև լոյսի մէջ դնելով նրա կեանքի և մտածումի կազմութեան շրջանները, աւելի հեշտութեամբ պիտի ըմբռնենք նրա արուեստը:

Կոմիտաս վարդապետ ծնուել է Կուտինայում (Քէօթահա, Փոքր Ասիա), 1869, սեպտ, 28-ին: Վեցից մինչև 9 տարեկան՝ սովորել է թաղի ազգ. ուսումնարանում և ապա Կուտինայից մեկնել է Բրուսա՝ միջնակարգ դպրոց մտնելու համար: Բրուսայում 1¹/₂ տարի մնալուց յետոյ, հօրը անակնկալ մահուան պատճառով վերադարձել է հայրենիք: Հայր Կոմի-

տաս՝ մօրը կորցրած լինելով շատ աւելի վաղ, երկու ամսական հասակում, դարձել է բոլորովին որբ:

Բայց շուտով անտէր երեխայի համար բացուել են յոյսի ու յաջողութեան դռները: Կուտինայի համայնքը՝ իր փոխառաջնորդի՝ Գէորգ վարդապետ Դերձակեանի եպիսկոպոսացման համար խնդիրը ներկայացրած լինելով՝ այս վերջինը պատրաստուել է գնալ Էջմիածին: Նոյն ժամանակուայ կաթողիկոսը՝ Գէորգ Դ., նախ քան վարդապետի ճանապարհ ընկնելը՝ հրահանգ է տուել, որ քաղաքից մի որբ ամս ընդէ ձեմարանի համար, մի այնպիսի որբ, որը անպատճառ լաւ ձայն ունենայ:

Ընտրում են անհրաժեշտ պայմանը լրացնող 40 որբ: Վիճակ են ղցում: Բախտը որոշում է ապագայ երաժիշտ վարդապետին:

Եպիսկոպոսացու վարդապետը որբի հետ մեկնում է Կուտինայից, և Բրուսա—Մուգանիա ուղեգծով հասնում է Կ. Պոլիս: Երբ մայրաքաղաքից ճանապարհ են ընկնում դէպի Էջմիածին, ուղևորները լինում են չորս: Պոլսից նրանց ընկերակցում են Սահակ վարդապետ Խապայեան—Կիլիկիայի այժմեան կաթողիկոսը—և Մամբրէ վարդ., որոնք գնում են Կովկաս, իբրև Երուսաղէմի նուիրակ: Հասնելով Թիֆլիս, հիւրընկալւում են առաջնորդ Դրիգոր եպ. Աղափիրեանից և ամմիջապէս դարձեալ ճանապարհ են ընկնում դէպի Էջմիածին, ուր ժամանում են ութ օրից յետոյ միայն, ֆուրգոնով:

Դերձակեան վարդապետ՝ ներկայացնում է որբին Գէորգ կաթողիկոսին, որը սկսում է նրան հարց ու փորձի ենթարկել: Այստեղ պատահում է մի ծիծաղելի դէպք: Այդ ժամանակներում, Բրուսայի կուտակալութեան մէջ ապրող հայերը թրքախօս էին. նոյնիսկ ուսումնարաններում տիբապետող լեզուն օսմաներէնն էր: Ամեն ինչ, ազգային պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն և այլն, աւանդւում էր տիրող ցեղի լեզուով: Հայ աշակերտները, հայ զպրոցում իրանց մայրենի բարբառը սովորում էին, իբրև մի օտար լեզու: Իմանում էին կարգալ, գրել, բայց ոչ խօսում էին և ոչ էլ խօսուածը հասկանում:

Արդ, երբ Կաթողիկոսը սկսում է հարցումփորձել կուտիւնացի որբին, այս վերջինը շփոթուած՝ իբրև պատասխան՝ թափ է տալիս գլուխը: Ամմիջապէս օգնութեան է հասնում Գէորգ վարդապետ, բացատրում է իրողութիւնը Վեհափառին, որ սրտեղութեան յայտնի նշաններով՝ հարցապնդում է.

—Դու զճւր ես եկել այստեղ, որովհետև մեր զպրոցում ամեն աւարկայ հայերէնով է աւանդւում. իսկ դու քո լեզուն չգիտես:

—Վեհափառ Տէր, պատասխանում է ամօթահար երեխան իրանց առաջնորդի միջոցով, ես էլ եկել եմ այստեղ, հէնց հայերէն սովորելու:

—Լաւ, ձայն ունե՞ս, երգել իման՞ում ես:

—Այո, հաստատում է որբը գլխի խոնարհումով:

—Ի՞նչ եղանակ զիտես. «Լոյս զուարթ» կարո՞ղ ես երգել: Լեզուի փոխարէն դարձեալ զուլխն է լինում պատասխանողը:

—Երգի՛ր տեսնեմ:

Այն երեխան, որ իր մայրենի լեզուն չէր իմանում, շարականը երգում է այնպիսի յուզուած շեշտով, որ ծերունի կաթողիկոսի այտերից վար արտասուքի շիթերը կլոր կլոր թափւում են:

Դեռատի երգչի ձայնից ախորժած՝ Դէորդ Դ: երգել է տալիս մի հայերէն երգ, Պէշիկթաշեանի «Լ՛ բիւր ձայնից»-ը և մի թիւրքերէն երգ: Այդ կարճ քննութիւնից յետոյ, ուղղելով խօսքը դիւանապետ և գաւաղանակիր Վահրամ եպ. Մանկունուն, ՚

—Տարէք սրան Ճեմարան, ասում է:

Այսպէս դառնում է Կոմիտաս վարդապետ՝ ճեմարանական: Եւ այդ օրից թեակոխում է յուզումի և գեղեցկութեան այն ասպարէզը, ուր այնքան խոշոր քայլեր պիտի առնէր: Նա մեծ եռանդով հետևում է երդեցողութեան և ձայնագրութեան դասերին և շուտով աչքի է ընկնում իր մասնաւոր ընդունակութեամբ և առաջագիմութիւնով:

Կաթողիկոսը՝ ամեն շաբաթ երեկոյ, ժամերգութեան ներկայ գտնուելիս, հրամայում է որ իր հայրապետական աթոռի մօտ կանգնեն Կոմիտաս վարդապետը, ինչպէս և նրա մի ուրիշ գեղեցկաձայն ընկերը, Տիգրան Ռէթէոսեան՝ երգելու համար առանձնապէս «Լոյս զուարթը»: Մի հաճոյք, որին ալեղարդ հովուապետը միշտ զգայուն է լինում, և չէ մոռանում փոխարէն վարձատրութիւնը, ամեն կիրակի պատարագից յետոյ, նայած եղանակին՝ մատուցարանով միւրջ կամ պտուղ է ուղարկում Ճեմարան:

Կոմիտաս վարդապետ՝ երկրորդ դասարանի աշակերտ է լինում, երբ նրա դասընկերներից մէկը՝ քեօրփալուցի (եջմիածնի մօտ) մի ճեմարանական, Բարեկենդանին նրան հիւր է տանում: Նա, այդ վրէղում, շինականի գոմում, առաջին անգամ լսում է ժողովրդական երգը, որը նրա համար մի յայտնութիւն է լինում: Նա մինչև այն ժամանակ անգիտանում էր թէ ի՞նչ է ժողովրդական երգը, այն՝ ինչ որ ապագայում նրա

արուեստի հիմնաքարը պիտի լինէր: Անմիջապէս ձայնագրում է լսած երգը, խնդրում է ուրիշները երգել և դարձեալ ձայնագրում է: Այնուհետև ժողով փոխ երգերի ձայնագրումն և ուսումնասիրութիւնը դառնու շրա մէջ համարեա մի կիրք:

Ճեմարանում երաժշտական դաստիարակութիւնը կատարւում էր եկեղեցական ութնձայն եղանակներով: Սովորեցնում էին շարականի, պատարազի, ժամագրքի եղանակների երգեցողութիւնը, որը գրի էր առել թիւրքահայ յայտնի ձայնագրագէտ Թաշճեան: Երբ կոմիտաս վարդապետ սկսում է արդէն բաւական ըմբռնել իւրաքանչիւր ձայնի յատկանիշն ու գոյնը, նա իսկոյն, իր լսած ամեն մի նոր եղանակը համեմատում է ութնձայն եղանակների հետ և դասակարգում:

Համեմատական այդ աշխատանքին ենթարկում է թիւրքական շատ մեղեդիներ, որոնց ծանօթ է լինում դեռ ևս մանուկ հասակից: Եւ զարմանքով նկատում է, որ թիւրք եղանակների և հայ եկեղեցական երգեցողութեան մէջ բազմաթիւ թեան շատ եզրեր կան: Բայց նա՝ այդ երկույթը՝ տակաւին անկարող է լինում պարզաբանելու:

Արդ, Քեօրփալուի դիւտից յետոյ, երբ նուիրւում է ժողովրդական երգերի ուսումնասիրութեան, համեմատական նոյն մէթոտը գործ է ածում և այստեղ: Եւ նոյնչափ և աւելի զարմանքով տեսնում է, որ մեր ժողովրդական և եկեղեցական եղանակների մէջ կան մեծ կապեր, առնչութիւններ:

Այժմ նա կանգնում է մի մեծ հարցի առաջ:

— Ի՞նչ ծագում ունին մեր եկեղեցական եղանակները:

Մեր ժողովրդական երգերը, իբրև ժողովրդի հոգուց բխած՝ անալոյման հարազատ էին: Այդ մասին կասկած անդամ չէր կարող լինել: Իսկ հոգևոր երգերը: Միթէ նրանք էլ նոյնքան հարազատ էին, միթէ նրանց էլ աղբիւրը նոյնն էր—ցեղի սոս՝ ազործ ուժը, ժողովրդի հանճարը: Բայց եթէ նրանք՝ ժողովրդական երգերի հետ իրանց կապով՝ մի կողմից արդարացնում էին այդ ենթադրութիւնը, միւս կողմից ջրում էին՝ իրանց առնչութեամբ՝ թիւրք եղանակների հետ:

Ահա այս հետաքրքիր հարցն է որ պէտք էր պարզել:

Ու հայր կոմիտաս սկսում է պրպտել այլ և այլ հին ձևապիւրներ, յիշատակարաններ, երգարաններ, խաղաղքեր և այլն, հնութեան փոշու տակից քաշել հանելու համար պատասխանը:

Բայց այդ բոլորը լսւո են մնում, կամ շատ քիչ բան են առում անխոնջ աշխատողին: Նա իր ուսումնասիրութիւնների

արդիւնքը հրատարակում է՝ ժամանակին՝ «Արարատ» ամսագրում:

Կոմիտաս վարդապետը չէ յուսահատւում սակայն: Իդէալի աստղը հեռուից նշմարող մարդու խանդավառ հաւատքով նա գնում է առաջ: Եթէ ներկան անկարող եղաւ պատասխանելու այն հարցին, որի լուսաբանութիւնը մեր ազգային երաժշտութեան համար յղի էր խոշոր հետեանքներով—կար ապագան՝ դայեակը մեծ յոյսերի և մեզ երազների:

Ու Կոմիտաս վարդապետ ճեմարանական շրջանն աւարտելուց յետոյ, Մանթաշեանի օժանդակութեամբ, 1896-ին ճանապարհ է ընկնում դէպի Գերմանիա, երաժշտութեան վսեմ հայրենիքը:

Ոստքը տանք այժմ նրան:

* *

Որ և է երաժշտութիւն ներկայանում է մեզ, առ հասարակ, երկու նկարագրով: Կայ երաժշտութիւն, որ բնագրի, խօսքերի հետ սերտ, ներքին կապ չունի, դա պարզապէս *mélodie* է. մի որոշ եղանակ՝ յարմարեցրած բառերի: Կարելի է այդ եղանակին ուրիշ բնագիր տալ, կամ բնագրին ուրիշ եղանակ զնել, առանց անպատեհութեան: Այս տեսակ երաժշտութեան օրինակներ շատ կան, թէ մեզանում և թէ օտարների մօտ:

Մեր «ազգային» կոչուած երգերից շատերը ոչ թէ մի, այլ երբեմն աւելի եղանակներ ունեն: Աւելի շօշափելի ձևով խօսելու համար, յիշենք օրինակներ: «Մեր քաջ հայոց զօրութիւնը»-ը յարմարեցրած է *Quaedeamus igitur* գերմանական ուսանողական լատիներէն երգի եղանակին, կամ «Իցէ ինչ այլ երգոցն ի ճահ»-ը՝ *Deutschland, Deutschland über Alles*-ին, կամ «Ողբն, մայր իմ, հայոց Սիօն»-ը՝ թիւրքերէն մի երգի եղանակին, Սուլթան Ազիզի մահուան առիթով շինուած «Քոլումդա Էն...» երգի եղանակին, կամ «Պաղ աղբիւրի մօտին» երգը՝ «Սովուք դա սու բաշընդա»-ին հայլն:

Բայց կայ և այնպիսի երաժշտութիւն, ուր բնագրին ու եղանակը բացարձակապէս իրար են զուգորդուած: Անկարելի է մինը բաժանել միւսից, որովհետեւ *librettiste*-ի և *compositeur*-ի ստեղծագործ մտածումի մէջ կատարեալ նոյնութիւն, միութիւն կայ: Այդպէս են, օրինակ, մեր բոլոր «ժողովրդական» երգերը, որի թէ խօսքերը և թէ եղանակը միաժամանակ ստեղծել է ինքը ժողովուրդը:

Առաջին տեսակի երաժշտութիւնը զգացումների հետ գործ ունի, երկրորդը՝ մտածումների, գաղափարների: Այս պատճառով էլ՝ առաջինը հասկանալու համար երաժշտական

շատ մեծ դաստիարակութիւն հարկաւոր չէ, իսկ երկրորդի համար՝ ընդհակառակը: Առաջինի հայրը իտալականն է, երկրորդինը գերմանականը:

Արդ Գերմանիայում, երբ սկսեցի ուսումնասիրել ամբողջ աշխարհի երաժշտութեան փառքերը, ամենից շատ ողևորեց ինձ Տանհայնզլերի անմահ հեղինակը: Սկզբներում, ի հարկէ, ես ձգուում էի դէպի այն երաժշտութիւնը, որ յուսմ էր մարդու սիրտը, դէպի իտալականը. բայց, երբ կամաց-կամաց իմ լսելիքը դաստիարակուեց, երբ ես վարժուեցի երաժշտութեան մէջ փնտռել ոչ թէ զգացումը, այլ միտքը, գաղափարը, այն ժամանակուանից սկսած ես ինձ կապուած զգացի գերմանական երաժշտութեան: Իմ մէջ ծնունդ բուռն ցանկութիւն լուրջ կերպով ուսումնասիրել Վագների գործերը, որոնց բոլորի միջով՝ պայծառ, կարմիր թելի նման անցնում էր զուտ գերմանական ազգային երաժշտութեան ոգին: Վագների ստեղծագործութիւնները մի-մի հսկայ կոթողներ էին, ուր պատկերանում էին գերմանական հոգին, նրա տոկունութիւնը, աշխատասիրութիւնը, խորութիւնը բնորոշ, թանձր, խոշոր գծերով: Մեծ խանդավառութեամբ ընդգրկեցի նրա ազնիւ ու վսեմ սկզբունքը — տալ ամեն ժողովրդի երաժշտութեան նրա ցեղային հոգեբանութեան համապատասխան դրոշմ: Նրա մէթոդը՝ — եղանակը հասել խօսքերից և ոչ թէ խօսքին եղանակ դնել:

Սկզբունք և մէթոտ, որոնք բացի այն որ պահանջում էին անդուլ, անձնուրաց ու տաժանելի աշխատութիւն — ունէին և մի այլ սարսափելի նկարագիր. յեղաշրջել հինը, զայրոյթի և նախատինքի ամբարիշտ թափով ոտքի հանել բոլոր նորատեսիներին, հին զպրոցի բոլոր երկրպագուններին:

Բայց Վագներ հերոսաբար դիմագրաւեց և՛ մէկը և՛ միւսը: Նա ժողովրդական հոգուց բղխած Նիբելունգլին ի վրայ բարձրացրեց գերմանական երաժշտութեան ազգային շէնքը և ապագան՝ արդարագործ ապագան՝ դրա համար, անարգուած, չհասկացուած հանճարի ոտքերի տակ սփռեց իր հիացումի և երախտագիտութեան անկեղծ ծաղիկները: Ես երկար գեղեցիկ աչտք չունէի: Մեծ Վարպետի ուղին ձգուում էր իմ առաջ, լուսաւոր ու բեղուն:

Ինչո՞ւ, ի՞նչ նպատակով էի գնացել Գերմանիա. — մեր ազգային երաժշտութեան շէնքի համեօտ գործաւորը դառնալու, իմ կարողութեան չափով:

Ի՞նչ պիտի անէի. — ուսումնասիրել մեր եկեղեցական և ժողովրդական եղանակները, որոշել նրանց հարազատութեան

աստիճանը և հիմնել մեր երաժշտական պալատը զուտ ազգային, ցեղական տարրերի վրայ:

Ու նախկին հարցումը այս անգամ ցցուեց իմ դէմ աւելի հրամայող, աւելի բռնաւոր:

Պէտք էր լուծել այդ հանելուկը: Ու սկսեցի դարձեալ աշխատել: Գերմանիայում ստացած երաժշտական դաստիարակութիւնս ինձ համար թանկագին օժանդակ հանդիսացաւ:

Ես հիմք բռնեցի ժողովրդական երգերը, որովհետեւ նրանց ինքնուրոյնութիւնը անժխտելի էր: Եկեղեցական եղանակները՝ դատելով նրանց արտաքին կազմութիւնից, որը ոչ միայն բարդ, այլ զանազան տեղերի համեմատ զանազան գոյն ու ձևափոխութիւն ունէր, թւում էին օտարամուտ: Նրանք մօտ էին թիւրք եղանակներին: Միևնոյն ժամանակ նրանք սերտ առնչութիւն ունէին մեր ժողովրդական երգերի հետ: Ուրեմն մեր հոգևոր երաժշտութեան աղբիւր պիտի լինէին կամ առաջինները կամ երկրորդները: Եւ որովհետեւ պարզ տրամաբանութիւնն իսկ ասում էր, որ մեր եկեղեցական եղանակները պէտք է աւելի մեր ժողովրդի ստեղծագործութեան մօտ լինէին, ուստի ամբողջ ջանքս լարեցի դէպի այդ ուղղութիւնը:

Շփոթեցնող կէտն այն էր, որ մեր ժողովրդական եղանակները պարզ կազմ ունէին, նուազ զարդարուած էին, քան եկեղեցական եղանակները: Արդ, հանելուկի բանալին պիտի տային ինձ այն եկեղեցական եղանակները, որոնք աւելի պարզ էին:

Եւ երկար որոնումներից յետոյ վերջապէս գտայ այնպիսի եղանակներ, որոնք երկու տեսակ են երգւում. ծանր ու թեթեւ: Այդ եղանակները կոչւում են «տօնական»: Ծանրը նրման էր իր գեղգեղանքներով թրքականին, իսկ թեթեւը՝ իր պարզութեամբ՝ ժողովրդականին: Արդ, մերկացնելով ծանրների կեղծ զարդարանքները, աւելորդ գեղգեղանքները, նկատեցի որ նրանք իրանց խորքով նման են թեթեւներին: Ուրեմն սրբանից յստակ երևում էր, որ այդ պարզ եղանակները զարդարուել էին թրքական ոճով՝ նրանց հանդիսաւորութիւն և շուրջ տալու գիտաւորութնամբ, երբ մենք դեռ ևս չունէինք բազմաձայն երգեցողութիւն:

Ահա որտեղից ծագում էր առել մեր եկեղեցական եղանակների նմանութիւնը թրքականներին հետ: Իսկ այդ այլափոխութեան անգիտակից հեղինակներն էին եղել Կ. Պոլսի տիւրացուները, որոնք ամիրայական խնջոյքներում, հանդիսականներին դուր գալու, նրանց հաճոյք պատճառելու համար պարզ եղանակը զարդարել, բեռնաւորել էին:

Այս կարևոր լուսաբանութիւնից յետոյ, սկսեցի մանրամասն ուսումնասիրել մեր թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ ժողովրդական եղանակները: Այն և մեր հարևան հին և նոր ազգերի բոլոր երաժշտութիւնը, սերը, սրունք այսպէս կամ այնպէս կարող էին ազդած լինել մերինի վրայ:

Այս դժուար ուսումնասիրութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ ես յաջողեցայ երևան բերել մեր երաժշտական տաղաչափութիւնը, մեր սեպհական եղանակների և երգերի ձևերը: Ժողովրդից սովորելով ձայների առողջանութիւնը, ձեռնարկեցի մեր եկեղեցական և ժողովրդական մի քանի պարզ եղանակները բազմաձայնի վերածել, իւրաքանչիւր ձայնի համար գործածելով միմիայն ազգային ոճ, ազգային ձև, ազգային տաղաչափութիւն: Եւ երբ այդ կերպով իմ դաշնակած երգերը ներկայացրի իմ ուսուցչապետին, նա ասաց.

—Դուք լաւ ուղիի վրայ էք. շարունակեցէ՛ք զարգացնել ձեր ազգային ոճը՝ առաջնորդուելով արդի գեղարուեստական երաժշտութեան օրէնքներով: Այս կէտը լաւ ըմբռնելուց յետոյ, մի մոռանաք և այն, որ ճշմարիտ արուեստագէտը օրէնքների ստրուկը չլիտի լինի. օրէնքը կարող է միայն ծառայել իբրեւ ուղղեցոյց. ստեղծագործութիւններն օրէնքից չեն բղխում, օրէնքն է բղխում նրանցից...

Իմ ուսուցչի անմոռանալի խօսքերը ինձ կառաջնորդեն, որքան կեանք ունիւմ...

*
* *

Ուրեմն, ալժմ, մեզ համար պարզ է, թէ ինչի է ձգտում Կոմիտաս վարդապետը—մեր երաժշտական սեփական ու հարազատ տարրերի վրայ բարձրացնել մեր ապագայ ազգային երաժշտութեան բարդ ու բազմակողմանի շէնքը: Մի նպատակ, որի իրագործումը մեզ պիտի լեցնէ երախտագէտ հրճումներով:

Հայկ. Կոմիտասի արուեստը իր ընդհանուր դժերում ներկայացնելուց յետոյ, հետաքրքիր էր իմանալ, թէ ի՞նչ ձև, ինչ բնավորութիւն ունին մեր երաժշտութեան հիմնաքարերը—ժողովրդական երգերը:

Կոմիտաս վարդապետ՝ բացի երկու համերգներից, կարգաց երկու նշանաւոր դասախօսութիւն, մէկը՝ Յովնանեան ուսումնարանի սրահում, իսկ միւսը Թիֆլիսի երաժշտական Դպրոցի դահլիճում, նոյն նիւթի մասին: Դասախօսութիւնների ժամանակ Կոմիտաս վարդապետ տեսականին միացնում էր գործնականը, օրինակները լուսաբանում էր անձամբ երգելով կամ խմբի օժանդակութեամբ: Մենք այդ դասախօսութիւնների բովանդակութիւնից էլ կ'օգտուենք ցոյց տալու համար

թէ ի՞նչ է ներկայացնում մեր ժողովրդական երաժշտութիւնը: Ի՞նչ է երաժշտութիւնը, մի տեսակ շարժողութիւն, ինչպէս լոյսը, ջերմութիւնը, էլէկտրականութիւնը. և այդ շարժողութիւնը համապատասխանում է ներքին աշխարհի, այսինքն՝ զգացումների, յոյզերի, մտքերի շարժողութեան: Եւ որովհետեւ մարդու ներքին աշխարհի շարժումները արդիւնք են արտաքին աշխարհի շարժումներին, ուրեմն մի ժողովրդի երաժշտութիւնը պայմանաւորւում է այն միջավայրով և կեանքի հանգամանքներով, որոնց մէջ ապրում է նա՝ այդ ժողովուրդը: Օրինակ, լեռնային տեղերում դուք պիտի հանդիպէք, առ հասարակ, բիրտ, բուռն, ըմբոստ, մի խօսքով՝ մարտական նկարագիր ունեցող երգերի, որովհետեւ ինքը՝ բնութիւնը՝ բարձր դիրքերում անընդհատ կռուի մէջ է, միշտ փոթորիկ, որոտ, կայծակ, հեղեղ կայլն: Իսկ, ընդհակառակը, դաշտային ժողովուրդների մօտ պիտի գտնէք խաղաղ, քնքուշ, թեթեւ եղանակներ, որոնք արդիւնք են համապատասխան բնութեան: Այսպէս «Հով արէք» ժողովրդական երգը Արաքսի մօտ, Բլուր գիւղում, աւելի մեղմ, աւելի քնքուշ է, քան Արագածի վրայ, Մաստարայում, ուր երգւում է աւելի ուժգին, աւելի բուռն թափով: Նոյն երեկոյթն է ներկայացնում և «Հարբբանը» Իգդիրում և Ախալքալաքում:

Ուրեմն, ընդհանուր օրէնք է, որ երբ մի դաշտային եղանակ՝ փոխադրւում է լեռնոտ տեղեր, եղանակը պահելով իր ներքին կազմը, փոփոխւում է իր աստիճանը, աւելի է բարձրանում: Եւ փոխադարձաբար:

Ինչպէս բնութիւնը, նոյնպէս ժողովրդի կեանքի պայմանները հզօրապէս ազդում են երաժշտութեան վրայ: Այսպէս, քրդերը, իբրեւ լեռնաբնակ ժողովուրդ, ունեն մի երաժշտութիւն, որ կրում է մարտական, ըմբոստ բնութեան նկարագիրը, և իբրեւ թափառաշրջիկ, խաշնարած՝ նա, այդ երաժշտութիւնը անհաստատ է, և պտըտւում է ոչխարների, այծերի շուրջը: Օրինակ, Հուր դա լուր երգը:

Այս ընդհանուր նկատողութիւններից յետոյ, աւելացնենք, որ ինչպէս գեղարուեստի ամեն ճիւղ, ինչպէս մարդկային հոգու և մտքի ամեն արտայայտութիւն, երաժշտութիւնը անգուրբ բնաշրջումի, էվոլիւցիայի մէջ է: Նա ունի իր մանկութեան, հասունութեան և լրիւ զարգացման շրջանները:

Առաջին շրջանի երաժշտութիւնը պարզ է, կարճ, և կըրում է բացազանչական ձև: Նա բաղկացած է հազիւ մի քանի ձայներից և երբեմն կիսաձայներից: Այդ կարգի եղանակների մինչև այժմ էլ հանդիպում ենք Մշու դաշտերում: Դրանք կաղ-

մուսաժ հն մի քանի կիսաձայններից միայն և անուանւում են ճշգրտաբար:

Երկրորդ և երրորդ շրջանի երաժշտութեան ձևը քանի գնում բարդանում է, ընդարձակւում, խորանում:

Մեր երաժշտութիւնը բաժանւում է երկու բնորոշ խումբի:

1) Եկեղեցական:

2) Աշխարհական կամ ժողովրդական:

Այս երկու խմբի եղանակները այն յատկանշական երեւոյթն են ներկայացնում, որ և՛ ձայնը, և՛ խօսքը, կամ ուրիշ բառերով՝ և երաժշտութիւնը և քանաստեղծութիւնը, միաժամանակ, միևնոյն անձի ստեղծագործութիւնն են:

Մեր եկեղեցական եղանակները ունեն այլ և այլ տեսակ ու այլ և այլ կազմութիւն:

1) Մանկական երգեր, որոնք ունին ամենապարզ կազմը:

2) Պարերգեր, որոնք կոչւում են և եայլի, ու, մի աստիճան տեւի վարդապատ են քան առաջինները: Այս երգերը ծագումն են առնում պարի ժամանակ աղջկայ և տղայի միջև առաջացած զգացմունքներից. եղանակները համապատասխանում են քայլերին ու թռիչքներին, և, առ հասարակ, կարճ են, պարողներին չյողնեցնելու համար: Ինչպէս պարերը, նրանք սկսւում են ծանր, հանդիսաւոր և ապա կամաց-կամաց տաքանում և արագանում: Պարագլուխը երգում է առաջին նախադասութիւնը մինչև վերջին բառը. խումբը երգն առնում է վերջին բառից և կրկնում է նոյն նախադասութիւնը, որի վերջին բառից վերսկսւում է պարագլուխը և ասում երկրորդ նախադասութիւնը, որի վերջին խօսքից վարձեալ խումբն երգում է երկրորդ նախադասութիւնը, և այսպէս շարունակաբար:

3) Դիւցազներգեր, որոնք նուիրուած են լինում որ և է քաջագործութեան, որ է և հերոսի գովքին: Այս երգերի հիմք են ծառայում, գլխաւորաբար, պատմական աւանդութիւնները, որոնց թւում ամենահռչակաւորն է Մովսէս Միրզայինը: Մովսէս Միրզան մի փառայի կողմից հրաւիրւում է խնջոյքի. կեր ու խումից յետոյ, նենդաւոր թիւրքը խաբեքայութեամբ թունաւորում է քաջին: Երգն սկսւում է նախ զէպրի նկարագրութեամբ և վերջանում է սրտայոյզ աւանդանքներով:

4) Մահերգեր, որոնք նուիրուած են աղէտքների և դիպուածների գոհ գնացողների յիշատակին: Պատահարների հետ կապուած լինելով՝ այս երգերը ունին պատահական և մղկտացող եղանակ: Սկսւում են կամ ավստոսանքներով, աւանդներով, որ յետոյ կրկնակ, յանկերգ է դառնում, կամ կենսագրական նկարագրութիւններով, որոնց ուժեղացնում են բնութեան տը-

խուր տեսարանների այլաբանական պատկերներով: Այս երգերի մէջ մտնում են և ողբերգները, մեռելներ սգալու եղանակները:

5) Հարսանեկան երգեր, որոնք երգւում են հարսանեկան զանազան արարողութիւնների ժամանակ, պսակից յետոյ: Սրանք բազմաթիւ, բազմատեսակ և բազմախորհուրդ են: Մինչև այժմ նրանց թիւը հասնում է 78-ի: Մասնաւորապէս հետաքրքիր են, այս շարքում, այն երգերը, որոնք կրում են ծաղկոց անունը և որոնք 16 հատ են: Այս եղանակները երգւում են հարսնացուի մօտ ընկերուհիները, պսակի նախընթաց ամբողջ գիշերը մինչև լոյս, հարսին գուգելու և վարդաբելու ժամանակ: Հարսնացուի գովքն են անում, նրա կեանքը նմանեցնում են ծառի, ծաղկի, լուսնի և այլն: Իսկ միւս երգերը վերաբերում են փեսային, հարս ու փեսի մօրը, փեսայի ամուրի ընկերներին, հարսնետոհներին և այլն: Մի քանիսն էլ հանելուկներ և զուարճական երգեր են:

6) Բնութեան երգեր, որոնք ամենահետաքրքիրներն ու ամենագունազեղներն են: Ինչպէս, գութանի, վար ու ցանքի, սայլի, չութի, կալի, հունձքի, քաղհանի երգերը: Սրանք իրանց նւթն ստանում են շինականի աշխատանքի այլևայլ ձևերից: Եւ նայելով այդ աշխատանքի բեղմնաւորութեան աստիճանին, երգը կրում է զուարթ կամ տխուր բնաւորութիւն: Ապարանի գիւղերում, ուր հունձքը յաճախ ենթարկւում է բնութեան պատահաններին, գութաներգը տխուր է ու մեղամաղձիկ: Իսկ, ընդհակառակը, Լօռու գութաներգը զուարթ է և կայտառ: Ասացինք, որ բնութեան երգերը ամենաբարդերն ու ամենագունազեղներն են: Արդարև գութաներգի մէջ մտնում են շատ տարրեր. ինչպէս, գութանի անիւի ճռուցը, շղթաների շրխիցը, եղների կամ գոմէշների փունջուցը, մաճկալի այլևայլ բուցազանջութիւնները, օրինակ, անուշաղիր հօտաղին ուղղած կշտամբանքը, լծկաններին շուայլած խանդաղատագին խրախոյսը, սէրը և այլն: Սա մի ամբողջ սիմֆոնիա է, գեղջկական պարզ, միամիտ սիմֆոնիա, որը բղխել է ժողովրդի հոգու խորքերից բնազդաբար, անգիտակցօրէն:

Մեր ժողովրդական և եկեղեցական երգերը համահաւասար չափով չեն զարգացած: Մինչդեռ առաջինները՝ արտաքին, քաղաքական պայմանների ազդեցութեան տակ ճնշուել, սեղմուել, ամփոփուել են, առանց կորցնելու իրանց խորութիւնն ու արտայայտիչ ուժը, երկրորդները աճել, զարգացել են եկեղեցու անձեռնմխելի հովանու տակ:

Առ հասարակ, այն կարծիքն է տիրում, թէ արեւելեան

եղանակները միօրինակ են: Կոմիտաս վարդապետ հոյակապօրէն ապացուցեց, և իր մի շարք աշխատութիւններով պատրաստում է հռչակել, որ մենք ունենք ազգային՝ հարուստ, երկնքանոց, խորունկ մի երաժշտութեան բոլոր տարրերը: Կարող ենք դարձնել հպարտանալ, որ մեր զփրագը, բազմաշարձար ցեղը, իր յաւիտենական մարտիրոսութեան մէջ, ժամանակ ու արիւթիւն է գտել ստեղծելու մեծութիւն, գեղեցկութիւն և յուզում...

Տ. Զաւէն

III ՀԱՅՈՑ ԹԱՏՐՈՆ

«Ժայռ», զրամա, 4 դործ., հեղինակութիւն Վ. Փափազեանի:

Հայոց Դրամատիկական խումբը ապրիլի 7-ին ներկայացրեց մի նոր, ինքնուրոյն բեմական դրուածք, պ. Վ. Փափազեանի «Ժայռ» զրաման:

Այդ զրուածքի ամենագլխաւոր հետաքրքրութիւնը կայանում է նրանում, որ առաջին անգամ մեր բեմի վրայ դուրս է բերւում հայ գիւղական կեանքը իրական գծերով: Մինչև այժմ հայ զրամատուրգները նկարագրում էին մեր քաղաքային միջնավայրն իր տիպերով, իսկ պ. Փափազեանի «Ժայռի» մէջ հանդէս են գալիս հայ տրեխաւորները իրանց բնորոշ տարածով, խօսակցութիւններով և աշխարհայեցողութեամբ: Դիւղաշրկան կեանքի ցաւերից մէկն էլ վաշխառուն է, որի գոյութեան և զբարգաւաճման նպաստում են իրականութեան ընդհանուր ալայմանները: Եւ երբ, այդ իրականութեան մէջ հրեշտակ է գալիս մի իղէալիստ անհատ, «Ժայռի» մէջ յանձին նորաւարտ փոստաբանի, որ մասնակի դէպքերի գէտ է լարում իր ամբողջ ոյժը, նա, ի հարկէ, վերջ ի վերջոյ, յաղթահարւում է դոյութեան պայմաններին յարմարուած ճարպիկ «գործիչներից», վաշխառուն շրջապատող պայմաններում գտնւում է իր ճարպիկ մաքառման համար հաստատ հող. օրէնքի բացատրողներին և կիրարկողներին մեծագոյն մասը նման չեն անփորձ իրականութեան Ալէքսանդր Մանուկեանին, այլ այն հաշտարար դատաւորին (Մատլէյ Նգորիչ), որին այնքան լաւ բնորոշեց իր խաղով պ. Պետրոսեանը: Ընդհանուր պայմանների շնորհիւ

գիւղերում անխիղճ «աբլակատ»-ները աւելի են գործ տեսնում, քան համալսարանական աղվակատները: Անճար գիւղացուն գեղեցիկ խօսքերը հաց չեն տալիս, վարկ չեն բաց անում և նա վերջ ի վերջոյ էլի պէտք է ձեռք կարկառի վաշխառուին, նրանից պարտք վերցնի: Կրթութիւնը դեռ չի խորտակել մեր ընտանեկան և այլ բազմաթիւ նախապաշարութիւնները, և ահա վաշխառուի աղջիկը անկարող է լինում ազատուել «հասարակական կարծիքի» ճնշումից: Եւ քանի կենդանի են այդ բոլոր ընդհանուր պայմանները, վաշխառու Գրիգոր աղան և իր նմանները միշտ կարողանալու են ճարպիկութեամբ օգտուել իրանց դրութիւնից:

«Ժայռը», իբրեւ պ. Վ. Փափազեանի առաջին բեմական գրուածքը, ընդհանուր առմամբ ապացուցեց որ հեղինակը կարող է աջողութիւն ունենալ բեկեորիստիկայի և՛ այդ ճիւղի մէջ. պէտք է աշխատի սակայն խոյս տալ տեղ-տեղ տեսարանների ձգձգուածութիւններից և մենախօսութիւնների հնացած ձևերից:

Դերասանական խումբը իր խաղով նպաստեց այդ դրամայի աջողութեան. շատ տիպիկ էին պ. Յարութիւնեան վաշխառուի դերում և պ. Աւետեանը գիւղական արլախատի, (քաչալ-Մարտիրոս) դերում. գիւղացիների բէալ տիպեր ստեղծեցին և պ. պ. Տէր-Դաւթեանը և Արէլեանը: Մտածուած և տեղ-տեղ նոյնիսկ տպաւորիչ էր տ. Մայսուրեանի խաղը վաշխառուի աղջկայ դերում:

ՀԱՅ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

Նամակ Եգիպտոսից

Տարին կը լրանայ որ ձեռնարկուած էր Եգիպտոսի հրա-
ժարեալ կամ կազմալուծեալ Երեսփոխանական ժողովոյ տեղը
նորն ընտրելու: Տեղական և արտասահմանի հայ թերթերը
մեծաւ մասամբ զբաղեցան ընտրական եղանակներու խնդրով.
վերջապէս Պոլսոյ պատրիարքարանի հրահանգին համաձայն,
երկու անգամ քուէարկութիւն կատարուելով՝ ընտրուեցան 14
աշխարհական և երկու եկեղեցական երեսփոխաններ: Տակա-
ւին երկրորդ քուէարկութիւնը չկատարուած՝ վախճանեցաւ
Եւրոպիոյ մէջ, նախկին ժողովոյ ատենապետ և վերստին ե-
րեսփոխան ընտրուած Տիգրան փաշա Ապրօեան, որ քսան եր-
կար տարիներէ ի վեր Եգիպտոսի ազգ. երեսփոխանութեան ատե-
նապետի պաշտօնը վարած էր և 2000 անգլ. լիւրէ Գահիրէի ա-
ռաջնորդարանին գումար մը թողած էր ինքնագիր կտակով մը,
պայմանաւ որ այդ գումարով հասութեաբեր հողեր գնու-
էին. նորընտիր ժողովն ալ պաշտօն յանձնեց մասնագէտ
Մկրտիչ էֆ. Անդրանիկեանի (ժողովոյ անդամ) որ ազգ.
կալուածներու մօտերը յարմարագոյն գետին մը գտնէ գնելու,
համաձայն կտակի հանգուցելոյն:

Եգիպտոսի Երեսփոխանութեան՝ օրէնքով սահմանուած
թիւը լրանալէ վերջ, առաջ. փոխանորդը յատուկ հրաւիրա-
գրելով երեսփոխանութեան անդամները ժողովի հրաւիրեց և
առաջին գումարումով ժողովը իր ինքնութիւնը հաստատելէ վերջ,
գիւմարի ընտրութիւնը կատարեց, որոշելով միանգամայն, որ ի
նշան սգոյ՝ մի տարւոյ չափ հանգուցեալ. Տիգրան փաշայի փո-
խարէն ոչ ոք չընտրուի: Երեսփոխանաց մի քանիներու դի-
տողութեան վրայ, ձեռնամարտ հաւանութեամբ վսեմ. Պօղոս
փաշա Նուպար Ա. ատենապետ, և գաղտնի քուէարկութեամբ՝
Բ. ատենապետ և ատենադպիր ընտրուեցան Ալն. Երուանդ
պէյ Աղաթոն (որդին մեծանուն Գրիգոր Աղաթոնի, որ սահ-

մանազրութեան հիմնադիրներէն մինն էր) և Նշան Մալիւմեան: Սոյն օրինական ձևակերպութիւնները կատարուելէ վերջ՝ տեղեկագրուեցաւ ի Պատրիարքարան և խնդրուեցաւ առաջնորդական ընտրութեան եռանուն ցանկը, որովհետև Այվազեան Յովսէփ եպիսկոպոսի վախճանմամբ՝ Նզիպտոսի առաջնորդական գահը թափուր մնացած էր: Պատրիարքարանը—Կեղրոնական վարչութիւնը—ընտրութեան օրինաւորութիւնը և երեսփոխանութիւնը հաստատող կոնգակը փութացուց հանդերձ առաջնորդական ընտրելիներու ցանկով: Տակաւին Բ. Ժողովը չկայացած, եպիսկոպոս ժամանեց Պարսկա-Հնդկաստանի առաջնորդը՝ Գեր. Տէր-Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատեանց: Երես. Ժողովոյ վսեմ ատենապետը Բ. Ժողովով առաջարկեց միաձայնութեամբ ընտրել զԱյվատեան սրբազան եպիսկոպոսի առաջնորդ, քանի որ ընտրելեաց ցանկի մէջ գտնուող եկեղեցականներէն ոչ ոքի չէին ճանաչեր և ցանկէ դուրս գտնուած Թուրքիոյ մէջ եղող արժանաւոր եկեղեցականաց ալ թոյլ պիտի չտար սուլթանական կառավարութիւնը, որ նոքա առաջնորդ ընտրուելէ վերջ Նզիպտոս գային, ինչպէս քանի մ'անգամ յանձին Իզմիրեան սրբազանի կատարուած էր այս փորձը: Հետեալքար ընտրուող առաջնորդացուները պիտի լինէին Սուլթանընտիր քան թէ ազգընտիր: Ժողովականներէն ոմանք դիտողութիւն յայտնեցին թէ՛ «ինչպէ՞ս կարելի է Թուրքիոյ թեմերէն դուրս ելող եկեղեցականի առաջնորդ ընտրել, քանի որ եպիսկոպոսը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան թեմն է:» Մի քանի թեր ու դէմ խօսակցութիւններէ վերջ, խօսք առաւ Աւետիս քահ. Շաղոյեան, եկեղեցական երեսփոխաններէն մինը, և հետեալ կտրուկ բացատրութեամբ վերջ տուաւ վիճարանութեանց: «Ուր որ ալ գտնուին Հայոց թեմեր, թէ ի Թիւրքիա և թէ արտասահման, ամենքն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան կը պատկանին, նոյն իսկ Պոլսոյ պատրիարքն ալ Նորին Վեհափառութեան փոխանորդն է:» Այս բացատրութեան վրայ Այվատեան Սրբազանը եպիսկոպոսի Առաջնորդ հռչակուեցաւ Ժողովականաց միաձայն հաւանութեամբ: Սակայն խնդիր է՝ թէ Սուլթանը պիտի վաւերացնէ՞ նորին սրբազնութեան ընտրութիւնը, և թէ առանց սուլթանական Ֆէրմանի՝ Նզիպտական կառավարութիւնը պիտի ճանչնայ իրրև պաշտօնական առաջնորդ, որպիսի բանակցութեանց խնդիրներու լուծումն ու վերջ տալը՝ յանձն առաւ ատենապետ փաշան գործադրել տալու: միայն թէ ընտրութեան արդիւնքն զիւանի կողմանէ տեղեկագրուեցաւ Վեհափառ Հայրապետին և արտօնութիւն խըն-

դրուեցաւ Պարսկա-Հնդկաստանի թեմէն արձակելու Այվատեան սրբազանը:

Երեսփոխանութիւնն՝ առաջնորդական ընտրութիւնը կատարելէ վերջ՝ զրադեցաւ Գահիրէի ազգ. Գալստեան վարժարանի շինութեան խնդրով, որոյ անմիջական կարևորութիւնը ժամանակնիւ ի վեր ժողովրդեան և ուսանողաց ծնողներու ուշադրութեան առարկայ հղած էր: Ժողովականներէն երեք ձեռնհաս և մասնագէտ անձերու պաշտօն տրուեցաւ որ եկեղեցւոյ կից զտնուող յարմարագոյն կալուածներու, ինչպէս նաև օտարներու պատկանող գնուելիք վայրերու յատակագիծը պատրաստէին և յաջորդ ժողովին ներկայացնէին, տեղի ունենալիք ծախքերով միասին: Այսպիսով փակուեցաւ ժողովը և որոշուեցաւ 15 օրէն վերջ Գ. գումարումը:

Երեսփոխանական Գ. ժողովը տեղի ունեցաւ ճիշտ որոշեալ օրը—ամսուս 17, երեկոյեան ժամ 3-ին: Նախորդ ատեն նազրութիւնը կարդացուելէ ու վաւերանալէ վերջ, կարդացուեցաւ հրաժարեալ Քաղաքական ժողովոյ ընդարձակ տեղեկագիրը, որ մանրամասնաբար նկատողութեան առնուեցաւ: Վերջինին անդամներէն երկուքը, որոնք Երեսփոխանութեան անդամ չէին, բայց օրէնքով ներկայ գտնուելու իրաւունքն ունէին, առանց ծայն և բռնէ ունենալու, շնորհակալութեան քուէի արժանի լինելէ վերջ՝ մեկնեցան ժողովարանէն խորին գոհունակութեամբ: Ժողովն այնուհետև լուրջ ուշադրութեամբ սկսաւ իր նշանակութեան արժանի և բեղմնաւոր գործառնութեանց:

Հրաժարեալ Քաղ. ժողովոյ յաջորդելու համար՝ գաղտնի քուէարկութեամբ նորեր ընտրուեցան. Տեառք՝ Ատոմ Ասլանեան, Գարրիէլ Միքայէլեան (նախկին Քաղ. ժողովոյ ատենապետը) Գրիգոր Եղիսեան, Հապիպ Եուսուֆ, Մկրտիչ Պալըքճեան, Յակովբ Պոյաճեան և Տոքթոր Քէչէճեան. ամբողջապէս եօթն հոգի: Նախորդները հինգ էին, բայց շատ անգամ մեծամասնութիւն չունենալուն պատճառաւ՝ ժողով չէր լիներ: Երեսփոխանները նկատողութեան առնելով այս կարևոր խնդիրը, որոշեցին 5-էն 9-ի բարձրացնել Քաղ. ժողովոյ անդամներու թիւը և տեղական երեք քահանաներն ալ իրրեկ կրօնական ժողովոյ անդամներ ճանաչել. առաջներն ալ այսպէս հղած է կրօնական ժողովոյ ընտրութիւնը:

Ընտրական գործողութիւններէն վերջ, Տեառք՝ Մարկոսով պէյ և Վառաձապուհ Գալփաքճեան ներկայացուցին իրենց յանձնուած նոր շինուելիք վարժարանի յատակագիծն և յայտարարեցին, որոնք անյարմար դատուեցան գործադրուելու, որով՝

Մայիս, 1905.

հետև շատ նեղ կ'ուզար եկեղեցւոյ կից ձեռք բերուելիք միջավայրը. հետևաբար 15,000 անգլ, ոսկւոյ պիւտճէով արտօնուեցաւ միւլնոյն մասնաժողովին՝ Գահիրէի յարմարագոյն թաղերէն միոյն մէջ ընդարձակ կալուած մը գտնել և 600 երկսեռ ուսանողներ պարունակող շէնք մը կառուցանել: Ժողովոյ ատենապետը՝ վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար խոստացաւ վառեցի անմահ կարապետ Գալուստեանի թողուցած հողային կալուածներու հասոյթներէն *) գոյացնել որոշեալ գումարը, վեց տարի ժամանակաւ, և ծախուելիք գումարը գտնել պանքաներէն քիչ տոկոսով, որպէսզի շինութեան գործը չյետաձգուի: Ատենապետը՝ Պօղոս փաշա Նուպար խոստացաւ նաև իբրև քարերար՝ իր անձնական քսակէն վաճառականական կամ արհեստանոց վարժարան մը հաստատել միայն հայոց համար, այնպէս որ ազգային վարժարանն աւարտողներն անմիջապէս հոն մտնան, որմէ յետոյ՝ յարմարագոյններն Եւրոպա ուղարկուին: Ինչպէս կը լսուի, այս շինութեան վրայ 40 հազար անգլիական լիբէլ գումար մը յատկացուցած է վսեմ. Պօղոս փաշա: Եգիպտական բոլոր լրագրութիւնը հրատարակեց այս լուրը իր թերթերուն մէջ:

Այս բարեգործութեամբ վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար ազգին բարերարաց շարքին մէջ պիտի անցնի և անմահացնէ իր անունը: Այս հսկայ հաստատութեամբ՝ Պօղոս փաշայ մոռցնել պիտի տայ իր հանգուցեալ հօր դէմ գրուած քննադատականները: Վերջապէս՝ գործով ցոյց պիտի տայ իր Մեծ մարդութեան հարազատ որդիութիւնը, որմէ ազգը շատ մեծ բաներ կը յուսար:

Պօղոս փաշայ Նուպար լաւ հայերէն գիտէ խօսել, մինչդեռ իր նախորդը հանգ. Տիգրան փաշան, որ քեռայրն էր նորին վսեմութեան, երբէք չէր կրնար հայերէն լեզուա խօսել: Ժողովականներն առաջնոյն օրով արարելէն, Քրաններէն և Թուրքերէն լեզուներով կը խօսէին. ինչպէս նաև Քաղ. Ժողովոյ խօսակցութիւնը չորս լեզուեան բարբառներով: Սակայն նորընտիր Երեսփոխանութեան և Քաղ. Ժողովոյ անդամները քիչ բացառութեամբ օտար լեզուներով կը խօսին, որոնց հակառակ է նորընտիր ատենապետը, վասնզի քանիցս պահանջեց որ գուտ մայրենի լեզուա խօսին:

*) Գահիրէի ազգային կալուածոց տնտէշը յայտարարած է յատենի Ժողովոյ՝ թէ յաջորդ տարին կրկին վարձք պիտի բերեն ազգին վերաբերող կալուածները և քանի տարիներ անցնելէ վերջ՝ գուցէ քառասուական եկամուտները, Նեղոսի օրհնեալ ջրամբարներու շնորհիւ:

Զը մոռանանք նաև ծանօթացնելու «Մուրճ»-ի ընթերցողներուն, թէ Գահիրէի և Աղեքսանդրիոյ քաղաքներու ընդէ հայերը երբէք չեն կրնար խօսիլ հայերէն *), բայց վերջին դադարեալներու օրհնութիւն մը եղաւ հիններուն համար. վասն զի շատերու հետ խնամիրական յարաբերութեան մէջ մտնելով և զաւակնին աղգային վարժարանը (մասնաւորապէս ի մանկապարտէզ) դրկելով, մաքուր հայերէն խօսիլ սորվեցան: Մինչդեռ վերջին դադարեալներէն առաջ օտար վարժարաններ կ'ուղարկէին զաւակնին: Տակաւին կը գտնուին ծնողներ ալ, որոնք հակառակ են աղգային վարժարանի շինութեան, որովհետեւ այնտեղ ուսանողներ աղագային հայ ու յառաջագիւծութիւն չեն կարող գտնել:

Անցեալները պատահամբ Առաջնորդարանի դիւանատուն հանդիպեցայ, ուր երկրորդ դիւանագլխիւ բաղմաթիւ ստորագրութիւններով լեցուած մի հին վկայագիր կ'արտագրէր տօմարի մը մէջ. հետաքրքրուելով հարցուցի. տեսածս վկայագիրը յանձնեց ինձ կարդալու. նկատեցի որ հարիւր տարի առաջ՝ Ապրօեան գերդաստանի Բագրատունեաց տոհմի սերունդը լինելու վկայագրի թարգմանուած պատճէնն էր, որու վրայ կաթողիկոսներ, պապիարքներ և առաջնորդներ յաջորդաբար ստորագրած էին, մինչև եկած հասած էր Ներսէս Վարժապետեանի ստորագրութիւնը, այնուհետեւ դադրած էր յաջորդներու ստորագրութիւնը: Դիւանապետ՝ Տեառն Աղապարմ յայտնեց թէ. «Տնութեան վերաբերող և Ապրօեան տոհմին իբրեւ յիշատակ նուիրուած մի գեղեցկանկար աւետարան տեսած է հանգ. փաշայի տանը, աւետարան, որ քանի տարի առաջ խոստացած է եղեր նոյիրել էջմիածնի կամ Վենետիկի վանքին, բայց մահը վրայ հասնելով՝ այնպէս մնացած է:»

Հանգ. Տիգրան փաշան թողուցած է իբրեւ ժառանգ մի արու և մի աղջիկ զաւակ, որոնք իրենց Նանսի հաստատուող, «Իշխան Ասլան» հօրեղբայրնուն խնամոց յանձնուած՝ կ'ուսանին Եւրոպա: Հանգուցեալ Տիգրան փաշայի դուստր օր. Մարգարիտը, որ դեռ 17 տարեկան է, եգիպտական կառավարութեան իրեն յատկացուցած 16 անգլ. լիւրէի ամսաթոշակը, որ սահմանուած էր հօր մահուան թուականէն սկսեալ, նուիրած է Գահիրէի ընդ գրամագլխով հաց ճարողներուն. մինչդեռ հան-

*) Քանի տարի առաջ մեռնող Տէր Կարապետը՝ տեղացի քահանան՝ երբէք չէր կարող հայերէն խօսիլ: Հանգուցեալը «Անամալի» մականունն ընդունած էր, որ կը թարգմանուի «ինձի ինչ», որովհետեւ ամեն խօսակցութեան մէջ «Անամալի» կըսէ եղեր:

գուցեալ հայրը չէր կրցեր օգտուիլ իրեն—իբրև հրաժարեալ նախարարի—յատկացեալ 200 եգիպ. ոսկի ամսաթոշակէն, ուղղակի կառավարութեան թողնելով զայն. սակայն փորձէն օգտուեցաւ իր արժանաւոր գումարը, որուն տրուել սահմանուած է 16 եգիպ. լիրէ գումարը, մինչև որ ամուսնանայ: Իսկ հանգուցեալ Տիգրան վաշայի մանչ զաւակը, որովհետև չափահաս է և միանգամայն հարուստ, թողակ չէ որոշուած իրեն:

Օր. Մարգարիտի գեղեցիկ օրինակին հետեցաւ նաև տիկին Պօղոս փաշա, որ դաստիարակի դեր կատարած է առաջինին վրայ, Գահիրէի Աղքատախնամ ընկերութեան, ամսական 1000 դրշ եգիպ, ողջ զբամ յատկացնելով: Իսկ Պօղոս փաշա Նուպար՝ ի յիշատակ իր վաղամեռիկ ուսանող որդւոյն, զանազան հաստատութիւններու բաւական լեցուն գումարներ նուիրելէ վերջ, 300 եգիպ. ոսկի (եգիպ. ոսկին աւելի կ'արժէ $2\frac{1}{2}$ դրշ. քան անգլ.) նուիրեց Աղքատախնամին, պայմանաւ՝ որ իբրև դրամագլուխ տրուի վկայեալ արհեստաւորներու, որոնք փոքրիկ գումարով ալ կարող կը լինին իրենց և ընտանեաց ապրուստը ճարել:

Եգիպտոսական հայ գաղթականութիւնը շատ պիտի յառաջագիմէ և ազգին պատիւ բերող քայլեր պիտի առնէ. ինչպէս պատմութիւնն ալ մեզ ցոյց կ'ուտայ, անցելոյն մէջ հայ անհատներ մեծամեծ դերեր կատարած են Եգիպտոսի մէջ, ըսել է թէ հայ ժողովուրդն ընդունակ է այս երկրի մէջ յառաջադիմութիւն ձեռք բերելու: Սպասենք և յուսանք:

Ա. Կ. Շ.

1905 մարտ 28.

Ի Գահիրէ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կովկասցիների համրագրերը:—Տերիսորեալ եւ կրօնական անջրպետներ:—Բարձր. Ռկագ կրօն. համբերողութեան մասին:—Ազգայնական եւ կրօնական շաղկապ:—Նոր ազգութիւնների կազմակերպում:—Հայկական համրագիր:—Կովկասի փոխարքայի մոտ սբր Թիմիս:—Հայ. լուս. հոգ. վարչական կարգով պատիժների վերացումը:—Թիւրքիայից եպիսկոպոսանալու համար էջութածին եկող վարդապետների հարցը:—Արեւմտեան 9 նահանգների մասին Բարձր ուկագ:

Մեր երկրի երեք ստուարաթիւ ազգութիւնները, հայ, վրացի եւ թուրք, արտայայտեցին իրանց բաղձանքները եւ հասարակական-քաղաքական ծրագրները: Այդ ծրագրների մէջ շատ ընդհանուր կէտեր կան եւ պէտք է խոստովանել որ համակովկասեան պահանջները աւելի լուրջ են մշակուած հայկական հանրագրում, որ, եթէ ուղենալու լինենք բնորոշել որոշ քաղաքական տերմինով, չենք կարող նացիօնալ-դեմոկրատիական շարժանել: Այլ գոյն են ստանում վրացական ծրագրները իրանց տերրիտորեալ պահանջներով եւ թուրքականը՝ իր կրօնական շաղախով:

Պարզենք մեր ասածը:

Հարաւային Կովկասում ամենահին բնիկներն են, բացի լեռնական ցեղերից, հայերն եւ վրացիները, որոնք այժմ էլ բռնում են իրանց հին ծննդավայրերը: Թէեւ վրացիները սիրում են հայերին համեմատել հայրենադուրկ հրէաների հետ, սակայն բաւական է որ նրանք մի քիչ ծանօթ լինէին Փակտերին որպէս զի դադարէին այդ ուղղութեամբ ինթադրութիւններ անելուց: Թող ընթերցողը ուշադրութեամբ ըննի այս համարի 113 էջում բերած թուերը եւ, հաւատացած ենք, որ նա մեզ հետ կը համոզուի թէ հայ տարրը այժմ էլ, չնայած դարերի ընթացքում տեղի ունեցած մասսային կոտորածներին, դերի տարուելուն եւ գաղթներին, չշահաւոր թիւ է կազմում հին հայկական Այրարատի, Արցախի եւ Միւնիքի գաւառներում:

Համեմատաբար նորեկ է թուրք-թաթարական տարրը, որ 700 տարի առաջ հրով եւ սրով հաստատեց իր բնակութիւն

նը մեր երկրում: Թուրք-թաթարական ցեղը այժմ էլ առիթ ստուար է իր հին ծննդավայրին մօտ նահանգներում, այսինքն թուրք-թաթարական տարրը գերիշխում է Հարուալին Կովկասի արևելեան մասում, որ բաժանուած է Միջին Ասիայից, Կասպից ծովով:

Իրանց հին ծննդավայրերում են ապրում և Կովկասեան բնակաւանները, արխաղները, չերքէզները և լեզգիները, որոնք բաժան-բաժան են եղած բազմաթիւ ցեղերի և բարբառների:

Այդպիսով տերրիտորեալ որոշ տարածում ունի իւրաքանչիւր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում կարելի է վերացական հիմունքներով սահմանագծեր, անջրպետներ դնել ազգաբնակչութեան վանագան ցեղերի մէջ: Երկրի ընդհանուր, հաւասար, ազատ օրինակարգը չի խանգարել որ իւրաքանչիւր ցեղ անարգել զարգացնի իր ազգային-կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, շարունակի ապրել իր ծննդավայրում, պահպանելով համերաշխութիւն հաղաթրեան հարեաններին հետ, սակայն անհատների տեղափոխութիւնը, զբաղմունք գտնելը չի կարելի սահմանափակել ինչ-որ կասկածելի հին գոկումնեաներով... Մենք գիտենք որ հողի սակաւութեան հարց են յարուցանում վրացի ինտելիգենտները, երբ խօսք է լինում թիւրքիայից զաղթածների անորմալ զրութիւնը կանոնաւորելու փորձի մասին՝ Սև ծովի այն ափերում, որ պատմականօրէն Արխաղիա է կոչւում... Այդ ուղղութեամբ մտածելով շատ հեռունները կը գնան մեր դարևոր բարեկամները: Հողը պէտք է պատկանի նրան մշակողին, և վիզաչիական հողատիրութեան մասին երեք ազգութիւնների կողմից ևս ընդունուած կէտերը մի կողմից կը վերացնեն լատիֆունդիաները, միւս կողմից վերջ կը դնեն հողի սակաւութեան: Չպէտք է մոռանալ որ մեր երկիրը իր տարածութեամբ համարեա Ճապոնիայի չափ է, և, ուրեմն, կարող է ունենալ ոչ թէ 6 միլիօն ազգաբնակչութիւն, այլ տասն անգամ աւելի. դրա համար տերրիտորեալ հարցեր չպէտք է յարուցանել, այլ սոցիալ-տնտեսական բեֆորմներ լրաց ջանք գործ դնել...

Գանք թուրքերի ծրագրի առանձնայատկութեան:

Եթէ ուշագրութիւն դարձնէք թուրք ծրագրի հոգու վրայ, դուք, կարծում եմ, կը համոզուէք որ մեր այդ հարեանները դեռ ևս դուրս չեն եկել զարգացման այն աստիճանից, որի վրայ կանգնածների համար կրօնը և ազգութիւնը հոմանիշ են: Աւելի ևս զարմանալի է այն՝ որ նաև ոչ-մուսուլմանները՝ մա-

մուլի մէջ, վրացուն ու հային հակադրում են մահմեդականը, կարծես լաւեւայն ընդունելով՝ թէ մահմեդականութիւնը և ազգութիւնը նոյն է... Եւ այդ սխալ հասկացողութիւններից օգտւում է աւելի ստուար թուրք-թաթարական տարրը և «համալսմական» ու «թուրք-թաթարական» պաշանջները նոյնանիշ յայտարարում: Ոչ մի տեղ նրանք չեն յիշում որ «մայրենի լեզու» ունին և ոչ թուրք մահմեդականները. իրանց հանրազարի մէջ, ընդհանուր մահմեդականութեան քաղձանքների մասին խօսելով, նրանք ընդգծում են միայն թուրք լեզուի արտօնութիւնները: Ռուսաստանի 14 միլիոն մահմեդականների մէջ թուրք-թաթարները կազմում մօտ 3,800 հազար: Թողնենք ամբողջ Ռուսաստանը և վերցնենք Հարաւային Կովկասը. այդտեղ ևս, թուրք-թաթարական տարրից բացի, մահմեդական են. լեզվինները, արխաղների մի մասը, չէրքէզները, թաթերը, թալիշները, պարսիկները, քրդերը, լազերը, էլ չենք ասում մահմեդականացած այլ վրացիների և հայերի մասին, որոնք, կորցնելով լեզուն, ձուլուել են ընտրութեամբ իրանց կրօնափոխ արած տարրի հետ... Արդ, այդ բոլոր մահմեդական ցեղերը չէ՞ որ ըստ ազգութեան ոչինչ կապ չունին թուրք-թաթարական ցեղի հետ և նրա հետ շաղկապուած են լսկ կրօնական շաղախով: Մենք ընդունում ենք որ այդ ազգերի ներկայ կուլտուրական ստոր վիճակի մէջ խաւած կատարում է այն արուեստական ցեմենտի դերը, որ միացնում է լեզուին, չէրքէզին, լազին, քրդին, պարսիկին՝ թուրքի հետ և մի խայտաբղէտ կոնգլոմերատ կազմում: Ընդունում ենք որ հին բեթիմի կրօնական սահմանափակումները աւելի սերտ են դարձրել մահմեդականների ընդհանուր շահերը, սակայն նոյն այդ սահմանափակումների մասին հարց յարուցանել և միայն «մայրենի թուրք լեզուի» ազատ զարգացման մասին յիշատակել—նշանակում է դիտմամբ շփոթել կրօնի և ազգութեան հարցը...

Ապրիլի 17-ին Կառ. Սինատին Բարձրագոյն տուած ուկազով նշանաւոր քայլ է արուած դէպի խղճի աղատութեան մեծ բեֆորմը: Եւ բոլոր ցանկանում ենք որ մահմեդականները, ինչպէս և հրէաները, քաղաքական, քաղաքացիական և կրօնական իրաւունքների մէջ հաւասարուեն միւս քաղաքացիների հետ և առնուառակ մեր կեանքում կրօնը դառնայ անհատի մասնաւոր դրոճ, պետական տեսակէտից չէզոք մի հասկացողութիւն: Խղճի կատարեալ ազատութիւնը և եկեղեցու անջատումը պետութիւնից կը վերացնի այն ներհակութիւնը որ նկատուած է նոյն ազգի տարբեր դասանանքի պատկանող մասերի մէջ, և ազգային դադափարը աւելի ևս զտուած կը սկսի զարդանալ

համամարդկային-կուլտուրական ուղղութեամբ: Կրօնը որոշ քաղաքական գործօնի դեր է ստանում միմիայն երբ նա հաշտուած է, և կոյն իւր հշանակութիւնը, երբ ազգային-կուլտուրական տարբերութեան վարդապետութեան հոգ է գտնում իր ոտի տակ: Այդ տեսակէտից թէ ընդհանուր պետական և թէ համամարդկային առաջադիմութեան շահերը պահանջում են կրօնական առանձնաշնորհումների կատարեալ չէզոքացում: Դաւանանքը՝ իբրև դրսից ներմուծուած, տուովի երևոյթ՝ կարող է փոփոխուել, վերանալ նոյն ազգի մէջ, մինչդեռ լեզուն՝ իբրև բնական, օրդանական մի երևոյթ՝ ունի շատ խոր պատմական արմատներ ազգի անցեալի մէջ և իբրև այգալիսին՝ ցեղական է և մշտափոփոխ ու կենսունակ: Ուստի կրօնական ու ազգային գաղափարների տարբերութիւնը պէտք է անտես չանեն և մեր մահմեդականները եթէ նրանք ուզում են քայլել առաջադիմութեան շաւղով: Տարաբաղդաբար այդ չի նկատուում մեր մահմեդական ինտելիգենցիայի մէջ, որ դեռ ևս երազում է ինչ որ համխաժամական ցնորքների մասին, խփելով իր աչքերը արարական շարժման ազգայնականութեան առաջ...

Ինչպէս որ իրար կարող են հասկանալ և յարգել միմիայն հաւասարապէս ազատ և ինքնագիտակցութիւն ունեցող անհատները, այնպէս և իրար հետ կարող են համերաշխ լինել հաւասարաիրաւունք և զարգանալու ազատութիւն ունեցող հաւաքական անհատականութիւնները կամ ազգութիւնները: Ղեկավարուելով այդ սկզբունքով, մենք կը ցանկայինք որ խախտուել կրօնական շողկապը մահմեդական ազգութիւնների մէջ ևս, և չերբէզը, աբխազը, լեզգին, քուրդը և այլն, և այլն դարգացնելին իրանց մէջ ազգայնական ձգտումը: Համարեա մեր աչքի առջև կատարուեց վրացական տարբեր ցեղերի միացումը մի բարբառի գրական ազգեցութեան շնորհիւ. այսօր իմերէլը, մինգրէլը, գուրայիցին, փշաւը, քաշթուել ցեղի հետ միասին մի ազգ են կազմում: Ինչո՞ւ նոյն ճանապարհով չի կարող արխաղ-չերքէզեան ցեղերի մի ազգութիւն առաջանալ և լեզգիական ցեղերը չեն կարող նոյն կերպ միանալ: Բաւական է դրա համար որ այդ ցեղերի մէջ ինտելիգենտ ոչոքի մի կորիզ կազմակերպուի, սկսուի հրատարակուել թերթ, հիմնուեն դպրոցներ, ուր մայրենի լեզուի դերը կատարի ամենատարածուած բարբառը... Ահա ստեղծագործական մի հրաշալի ապարէզ, որի վրայ պէտք է ուշ դարձնելին մեր լեւնականները: Նոյն ուղղութեամբ կարող են գործել օս, քիւրդ, պարսիկ տարրերը: Այն ժամանակ թուրք-թաթարական տարրը կը սովորէր տարրերել ազգային և կրօնական տեսակէտները...

Չպէտք է վախենալ կեանքի բազմազանութիւնից: Երբ վերանան կեանքի ազատ զարգացման արգելք եղող հնացած կարգերն ու հասկացողութիւնները—շատ մեռելներ յարութիւն կ'առնեն, շատ համբներ կը սկսեն խօսել: Եւ միթէ անապատը լաւ է բուրաստանից, գերեզմանային լուծիւնը կեանքի ժողովից... Տգիտութեան և ֆանատիզմի շերտերի տակ մեր ասպետ լեռնական հայրենակիցները ունին թագցրած, նիրհող, սաղմային դրութեան մէջ հոգու և մտքի սքանչելի յատկութիւններ, որոնց երևան հանելը և զարգացումը առանձին փայլ կը տայ ոչ միայն պետութեան, այլ և համայն մարդկութեան: Միայն պէտք է փշրել դարերի ընթացքում դրանց հասկացողութիւնները վրայ նստած կեղևը, տարրալուծել այն կրօնական շաղախը, որ կպցրել է նրանց թուրք-թաթարական տարրի հետ և անշարժութեան մատնել այլ ծագում ունեցող այդ ցեղերը: Միայն պէտք է վերացնել այն կարգերը, որոնք անարդար լինելով ատելութիւն և վրիժառութիւն են սնուցանում լեռների այդ խրոխտ դաւակների մէջ և մեկուսացնում, կղզիացնում 'նրանց' մեր կուլտուրական կեանքից:

Եւ այն նոր կեանքը, որ յայտարարում է ազատ զարգացման երաշխաւորութիւն բոլորի համար, առանց կրօնի, ազգի և սեռի խտրութեան, վերածնութեան սկիզբ կը դնի մեր բազմատանջ երկրի համար: Ուրեմն, մի կողմ թողնենք տերրիտորիալ և կրօնական անջրպետները, որոնք արուեստական խոչընդոտներ են դնում օրէցօր բարդուող կեանքում և իրանց մէջ պարունակում են կազ ու կռուի սերմեր ասպագայում...

Լ. Ս.

Մայրսի 1-ին.

Հայկական նանրագիրը

1) Հրաւիրել համառուտական ներկայացուցչական ժողով ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և զաղտնի ձայնատուութեան սկզբունքներով, տալով հայ ժողովրդին իրաւունք մասնակցելու այդ ժողովին Ռուսաստանի ներքին նահանգների հետ համահաւասար հիմունքներով:

2) Մտցնել Անդրկովկասում տեղական անդաստակարգ ինքնավարութիւն լայն հիմունքներով, հիմնելով ա.) ինքնավար մանր զեմստովային միութիւն, բ.) գաւառական (առանց նահանգականի) զեմստովո, առանձնացնելով քաղաքային ինքնավարութիւնը իբրեւ առանձին միութիւններ և գ.) մէկ Համա-

անդրկովկասեան զեմսովային ժողով, որը իրաւունք պիտի ունենայ օրէնքներ առաջարկելու և նախօրօք քննելու Անդրկովկասին վերաբերեալ բոլոր օրէնսդրութիւնները:

3) Մտցնել երզուեալների դատարան ընդհանուր դատաւութեան (общей подсудности) բոլոր գործերի համար, նոյն թուով նաև քաղաքական, կրօնական, պաշտօնավարական և մամուլի գործերի համար. մտցնել նոյնպէս ընտրեալ հաշտարար դատաւորների հաստատութիւնը: Թոյլ տալ դատաւարութիւնը՝ հաշտարար դատաստանական հիմնարկութիւնների մէջ, տեղական լեզուներով: Պարտադիր անել, որ հայաշատ տեղերում դատաւորները և դատաստանական ըննիչները գիտենան հայերէն լեզուն:

4) Ոչնչացնել դատակարգային առանձնաշնորհներ: Հաւասարեցնել կանանց և տղամարդկանց իրաւունքները:

5) Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, համախմբումների, համագործադուլների (стачка) և ընկերակցութիւնների: Կարգադրել, որմարդասիրական, քաղաքակրթական, հրատարակչական և ուրիշ կրթական հաստատութիւնները, որպէս և պարբերական հրատարակութիւնները հիմնուեն և բացուեն յայտարարական (явочный) ճանապարհով: Ազատել տեղական լեզուներով հրատարակուող ամեն տեսակ աշխատութիւնները գրաքննութիւնից և պատասխանատու անել մամուլը բացառապէս դատաստանի առաջ:

6) Լեզուի ազատութիւն ժողովներում: Գործավարութիւն գիւղական հաստատութիւնների մէջ, նաև գիւղական հասարակութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ տեղական լեզուով:

7) Անձնաւորութեան և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն: Ոչնչացնել անցաթղթերի սխտեմը կոյսարութեան սահմանների մէջ: Վերացնել վարչական պատիժներն ու տուգանքները և ոչնչացնել ուժեղացրած հսկողութիւնը: Վերացնել 1898 թ. հրատարակուած ոստիկանական զեմսովային պահապանների օրէնքը, հիմնել նոր զեմսովային ոստիկանութիւն և ենթաբաժնի այս ոստիկանութիւնը զեմսովային, իսկ քաղաքային ոստիկանութիւնը՝ քաղաքներին:

8) Ընդհանուր, պարտադիր, ձրի, տարրական ուսում: Լիակատար ազատութիւն տալ մանաւոր նախանձեռնութեանը՝ բանալու յայտարարական ճանապարհով ամեն տեսակի և ամեն կարգի ուսումնարաններ և դպրոցական հաստատութիւններ: Մանակից անել հատարակական ոյժերը պետական միջնակարգ և ստորին դպրոցների կառավարութեան գործին: Բա-

նալ համալսարան թիֆլիսում երկու սեուի անձանց համար կողկասողիաութեան և տեղական լեզուների ամբիոններով՝ նաև բանալ բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցներ Անգրեղովկա-սում:

9) Պարտադիր անել, որ տարրական դպրոցներում դա-սաւանութիւնը հայ ծագում ունեցող մանուկների համար լինի հայերէն, աւանդելով և սուսերէնը, որպէս գլխաւոր առարկա-ներից մէկը: Կուրջ հիմունքների վրայ զննել հայոց կրօնի, հայոց լեզուի, գրականութեան և պատմութեան ուսուցումը պետական դպրոցներում, ուրիշ գլխաւոր առարկաների հետ հա-ւասար սկզբունքներով:

10) Խղճի աղատութիւն: Վերացնել բոլոր դասնական և կրօնական սահմանափակումները: Աղատութիւն տալ երգուե-լու մայրենի լեզուով բոլոր պետական և հասարակական հաս-տատութիւնների մէջ:

11) Վերականգնել ինքնավար հայկական եկեղեցու իրա-ւունքները, վերացնելով բոլոր սահմանափակումներն ու խո-չնդոտները, մանաւանդ ա) հայոց եկեղեցու կալուածքները, կալուաւական-կրթական և բարեգործական հաստատութիւն-ները կառավարելու գործում, բ) ս. Էջմիածնի սինոդի անդամ-ների, թեմական առաջնորդների, յաջորդների և ուրիշ հոգևոր վարչական պաշտօնեաների համայնական ընտրութեան գոր-ծերում, և գ.) թէ՛ ուսահայկական թեմերի և թէ՛ ամենայն հայոց հոգևոր-ազգային ժողովները պարբերաբար ղումարելու գործում:

12) Վերագործնել Հայկական եկեղեցուն նրա ծխական դպրոցները և կալուածքները, վերացնելով 1884-ից մինչև 1903 թ. թ. բոլոր օրէնքներն ու կարգադրութիւնները, որոնք վե-րաբերում են թէ՛ ծխական դպրոցներին և թէ՛ այդ դպրոցների և հայոց վանքերի, եկեղեցիների և հոգևոր դպրոցների կալ-ուածքներին:

13) Հիմնել Կովկասում հայ-կաթոլիկական թեմ թեմական առաջնորդով, հայազգի և հայ-կաթոլիկ ընտրուած եպիսկոպո-սով:

14) Մտցնել պրոպրետիւ եկամտային հարկաւութիւն, որչափանելով առաջնակարգ անհրաժեշտ իրերից աւանուող ան-ուզակի հարկերը:

15) Բարուրել բանուորական աշխատանքի պայմանները, կանոնաւորելով օրէնսդրական ճանապարհով բանուորական օ-րաժամը, վերացնելով բանուորական միութիւնների ու ընկե-

րակցութիւնների կազմակերպութեանը խանդարող սահմանափակումները:

16) Պարտադիր անել, որ միջադարական և ժամանակաւորապէս-պարտաւորուած (временно-обязанные) գիւղացիների հողաբաժինները (надел) յետ գնուեն ամբողջ համայնքների կողմից գանձարանի աջակցութեամբ, Ռուսաստանի ներքին նահանգների հետ համահաւասար հիմունքներով: Աջակցել որ գիւղական հասարակութիւնները կարողանան յետ գնել իրանց հողաբաժիններից դուրս գտնուող այն մասնաւոր կալուածատիրական հողերը, որոնցից նրանք շարունակ օգտուում են, և պարտաւորացնել, որ գիւղացիական բանկը տայ նրանց այդ նպատակի համար փոխառութիւններ:

Թոյլ տալ մասնաւոր վարկային (կրեդիտային) հաստատութիւններին գործողութիւններ անել գիւղացիական հողերի յետգնման վերաբերեալ:

17) Նախագաս (преимущественное) իրաւունք տալ տեղական սակաւահող և անհող գիւղացիներին բնակուելու ազատ արքունի հողերի վրայ Անդրկովկասի սահմաններում: Դիւրութիւններ տալ գիւղական ազգաբնակչութեանը օգտուելու անտառներից, դաշտակներից (թալաններից) և արօտատեղիներից:

19) Վերացնել սուսաց հպատակութիւնը ընդունած թիւրքահայ գաղթականներին վերաբերեալ սահմանափակիչ և բացառիկ օրէնսդրութիւններն ու կառավարչական կարգադրութիւնները և տալ նրանց ուրիշ հպատակների հետ հաւասար իրաւունք հողաբաժիններ ստանալու Անդրկովկասի սահմաններում:

20) Հայ գիւնուորներն ծառայելը խաղաղ ժամանակ Կովկասի սահմաններում:

21) Վերադարձնել վարչական իշխանութեամբ աքսորուած հայերին, ներում շնորհել քաղաքական և կրօնական գործերի համար տուժող բոլոր անձերին:

— Մայիսի 5-ին հանդիսաւոր մուտք գործեց Թիֆլիս Նորին Կայսերական Մեծութեան Կովկասի Փոխարքայ գեներալ ադիւտանտ կոմս Վորոնցով-Դաշկով և ստանձնեց երկրիս կառավարութիւնը:

— Ներքին գործերի մինիստրութիւնը հաղորդել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին որ «Թագաւոր Կայսրը, համաձայն 1904 թուի դեկտեմբերի 12-ին Բարձրագոյն ուկազում եղած Նորին Մեծութեան նախացուցումների և մինիստրի ամենաճշգրտակ զեկուցագրի, արուած 1905 թուի ապրիլի 2-ին, Բար-

ձրագոյն բարեհաճեց ոչնչացնել 1891 թուի մարտի 16-ի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնները, որոնք վերաբերում էին հայ-լուսաւորչական հոգեորականութիւնը վարչական կարգով պատկերներէ նշմարելուն»:

—Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը խնդիր է ներկայացրել ներքին գործերի մինիստրութեան, որ վերացուի հանդուցեալ Պէլէի օրով դրուած այն արգելքը, որ զոյութիւն ունի վերջին տարիներս Թիւրքիայից եպիսկոպոսանալու համար էջմիածին եկող վարդապետների վրայ:

—Մայիսի 1-ին Կառ. Սենատին Բարձրագոյն տրուած ուկազով արեւմտեան Ռուսաստանի 9 նահանգներում վերացրուած են լեհական ազգաբնակչութեան նկատմամբ գործադրուող մի քանի սահմանափակումները: Լեհական ծագում ունեցող անձանց թոյլ է տրուում այսուհետեւ կապալով վերցնել հողեր և բոլոր օրինական միջոցներով հողային սեփականութիւններ ձեռք բերել: Թոյլատրուած է կազմել ազնուականների ժողով, ընտրել ազնուականների պարագլուխներ: Այդ նահանգների սկզբնական, երկրասեան, քաղաքային և միջնակարգ ուսումնարաններում թոյլատրուում է դասաւանդել լիտովեան և լեհական լեզուները:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ձեզոմութեան խախտումը ժրանսիայի կողմից:—ժրանսիայի ներքին զորքերը, Տամբուրիների դաւադրութիւնը, Եկեղեցին պետութիւնից անջատելու օրինագծի քննութիւնը, Լիւնոնի գործադուլը:—Միմիստական տեսող կրիկլայի մեզաբանութիւնը, անջատման կառուցութեան պահանջները:—Օսմանեան պետութեան բուլղարական ազդեցութիւնը:—Միմիստական փոփոխութեան հաւանականութիւնը Անգլիայում:

Եթէ Ֆրանսիայի ցոյց տուած աշակցութիւնը չլինէր, առում են ճապոնական և անգլիական թերթերը, ծովակալ Բոժեստովենսկին ոչ կը հասնէր Չինաց ծովը, ոչ էլ կը միանային սուսաց երբարդ և երկրող նաւատորմները: Սկսած Շերբուրգից և Ջիբուտիից՝ Ֆրանսիան խախտում էր չէզոքութիւնը: Բոժեստովենսկի նաւատորմիւրը երկու ամիս մնաց Մադագասկարի մօտ, Նոսիբէում, ոչ միայն ածուխի և ուտեստի պաշար առնելու, ազդածութիւնը լրացնելու, այլ և սպառնալիքներ մաքրելու և հրաձգութեան մէջ վարժութիւններ անելու նպատակով: Եւ ամեն անգամ երբ Ճապոնիան բողոքում էր, Դելկատէի կառավարութիւնը ցոյց էր տալիս թէ իրան, իրիւ թէ, ոչինչ յայտնի չէ, քննութիւն կը սարքի և կը ճշտի եղելութիւնը: Նոյնը կատարուեց և Հնդկա-Չինի Ֆրանսիական ջրերում: Ծովակալ Բոժեստովենսկին մի քանի օր մնաց Կամբանի ծոցում և, երբ խիստ բողոքեց Ճապոնիան, Դելկատէն յայտնեց թէ Ֆրանսիական կառավարութիւնը անկարող էր նախօրօք միջոցներ ձեռք առնել որ սուսաց նաւերը կանգ չառնէին Ֆրանսիական ջրերում, և post factum Ֆրանսիական կառավարութիւնը կարգադրութիւն արաւ որ Բոժեստովենսկին հեռանայ և առիթ չտայ չէզոքութիւնը խախտելու: Բացի այդ, Դելկատէն արդարանում էր նրանով որ չէզոքութեան մասին Ֆրանսիայի մշակած կանոնները տարբեր կերպով են հասկանում չէզոքութեան խախտումները: Բայց այնուամենայնիւ այդ չէզոքութեան խախտումը, ինչպէս և մի քիչ առաջ Մարոկկոյի հարցում Գերմանիան անտես առնելը, բաւական անախորժ օրեր պատճառեցին բուրժուական Ֆրանսիայի

արտաքին քաղաքականությունն ղեկավար Դեկատտէին, որի հրաժարականը մազլից էր կախուած որ ընդունուի: Եթէ ի նկատի ունենանք ոչ միայն ռուս-Ֆրանսիական դաշնը, այլ և այն որ կապիտալիստական Ֆրանսիան միլլիարդներ ունի զբաժ Ռուսիայում—հասկանալի կը լինի Դեկատտէի բռնած գիւրջը ռուս-ճապոնական կռոււմ: Հէնց նոյն այդ պատերազմի հետեւանքներն մէջ պէտք է վնդռել և Դեմմանիայի կողմից ցոյց տուած վճռականութիւնը Մարսկիօի հարցում, որի մասին խօսեցինք մեր անցեալ տետութեան մէջ:

Ֆրանսիայի ներքին կեանքում շարունակուած է ազատա-
զրութեան այն պրոցեսը, որ չնայած որ մեծ լեզափոխութիւնից տեւիլ քան մի դար է անց, դեռ ևս չի հասել այնքան խանդաղա-
տութեամբ ի լուր մարդկութեան յայտարարած՝ «հաւատարու-
թեան, հզրայրութեան և ազատութեան» գաղափարներին: Այս-
օր ևս փորձեր են լինում հանրապետական Ֆրանսիայում վե-
րականդնել միապետական բեժիմը, թէև քանի գնում աւելի քիչ աշողութիւն են ունենում զանազան Տամբուրինիների և Վոլպերների սարքած դաւադրութիւնները... Դեռ նոր է սկսուած իրականանալ Ֆրանսիայում եկեղեցու բաժանումը պետութիւնից. «խղճի ազատութիւնը» հանրապետական Ֆրանսիայում, մինչև այ-
ժմ, կաթոլիկ կղերի արտօնեալ դիրքի շնորհիւ, թղթի վրայ գրուած սնամէջ մի սկզբունք էր: Կոժրի մինխտրութիւնն էր որ ազդու միջոցներ ձեռք առաւ Ֆրանսիայում կաթոլիկ եկեղեցու և նրա կղերի ահազին ազդեցութիւնը չէղորացնելու: Այժմ Բուլիէի մինխտրութեան օրօք պալատը արդէն վերջացրեց՝ եկեղեցին պետութիւնից անջատելու օրինագծի ընդհանուր ընթերցումը և սկսել է կէտ առ կէտ քննել նրա յօդուածները: Այդ նշանաւոր օրինագծի առաջի երկու կէտերը անցան ձայների խոշոր մե-
ծամասնութեամբ և համարեա անփոփոխ: Այդ յօդուածներով վե-
րացուած է կոնկորդատը և յայտարարուած պետութեան կատարեալ չէղորութիւնը կրօնական հարցերում: Առաջին յօդուածում ա-
տուած է. 1) Հանրապետութիւնը ապահովում է խղճի ազատու-
թիւնը: Նա երաշխաւորում է պաշտամունքների ազատ կատա-
րումը, միայն այն սահմանափակումներով, որ ցոյց կը տրուին ներքեւում. 2) Հանրապետութիւնը չի ընդունում, չի վարձատրում և չի օժտնդակում ոչ մի պաշտամունք (կուլտ): Այդ պատճառով, այս օրէնքը յայտարարուելուց յաջորդ յունուարի 1-ից սկսած, պետութեան, ղեկարտամենտների և կոմմունաների ելիմոքի մէջ չեն մտնում պաշտամունքների (կուլտ) վերաբերեալ ծախ-
քեր: Երրորդ յօդուածում առաջարկուած է մանրամասն ցուցա-
կադրել եկեղեցական անշարժ և շարժական կայքերը, որոնք

այժմ գտնուում են թեմական խորհուրդների կարգադրութեան տակ:

Մեծ տարածայնութիւններ առաջ բերաւ օրինագծի չորրորդ յօդուածը, որ վերաբերում է այն հարցին թէ ում յանձնել այդ կայքերը: Կղերականները, ի հարկէ, առաջարկում էին յանձնել կաթողիկ հոգեւորականութեան: Երբ այդ չաջողուեց, նրանք զիջում արին և առաջարկեցին—կայքերը յանձնել միայն այնպիսի անոնցիւցիօններին կամ ծխական ընկերակցութիւններին, որոնք կը կազմուակերպուեն միայն տեղական եպիսկոպոսի համաձայնութեամբ և թոյլտութեամբ. տարածայնութիւնների ղեկքում քաղաքացիական դատարանները իրանց որոշումների մէջ, կրօնական ընկերակցութիւնների նկատմամբ, պէտք է դեկավարուեն կանոնական իրաւունքով և տեղական եպիսկոպոսի իշխանութեամբ: Իսկ եպիսկոպոսին նշանակում է պապը...

Այդպիսի լիազօրութիւններ տալ «ազատ» կաթողիկ և կեղեցու կղերին նշանակում էր հաստատել ծխականների կախումը կղերից: Արմատականները Կլեմանսօի և Նախկին ծովային մինիստր Պելլեւանի բերանով հակառակ էին որևէ զիջում անելու կղերականներին և օպպորտունիստներին, այդ հարցում: Դրժբազդաբար այդ խնդրում ձախակողմեանների մէջ պառակտում առաջացաւ, և սոցիալիստները, Ժոռէսի և Բրիանի զրդմամբ, այնպիսի փոփոխութիւն մտցրին 4-րդ յօդուածի մէջ, որ նա ուրախութեամբ ընդունուեց կղերականների կողմից. սոցիալիստները համաձայնուեցին այնպիսի սրբազրութիւն մըտցընել օրինագծի այդ կէտի մէջ, որի հիման վրայ եկեղեցական կայքերը պէտք է յանձնուեն միայն այնպիսի կրօնական ընկերակցութիւնների ձեռքը, որոնք կ'ենթարկուին եպիսկոպոսների հեղինակութեան: Սոցիալիստները այդպիսի զիջում արել էին, երևի, այն դիտաւորութեամբ որ չձգձգուի ամբողջ օրինագծի ընդունուիլը, թէև միևնոյն ժամանակ Բուվիէի մինիստրութեան այդ զիջողութիւնը պապականութեան առաջ՝ բաւական սառցրեց կառավարութիւնից արմատական տարրերը: Դնելով «ազատ» կրօնական ընկերակցութիւնների սեփականելու իրաւունքը եպիսկոպոսների և կանոնական իրաւունքների բարեհայեցողութեան տակ՝ պետութիւնը զրանով որոշ չափով պաշտպանում էր այն սկզբունքը, որի դէմ էր ամբողջ օրինագիծը... Ֆրանսիայում գոյութիւն ունեցող եկեղեցական կազմակերպութիւնը հաստատուած է եպիսկոպոսների հեղինակութեան վրայ: Արդ, ընդունելով 4-րորդ յօդուածը այնպէս, ինչպէս ձեւակերպել էին Ժոռէս և Բրիան, որոնց կարծիքով «եկեղեցա-

կան կայքերը յանձնուելու են ընկերակցութիւններին (աստօցիացիօն), որոնք համակերպուած են ընդհանուր կազմակերպութեան կանոններին այն պաշտամունքի (կուլտ), որի կատարումը նրանք պէտք է ապահովեն»—սոցիալիստները բաւական խոշոր կոմպրոմիսի էին դնում:—«Մենք ոչինչ չենք ուզում փոխել գոյութիւն ունեցող եկեղեցական կազմակերպութեան մէջ, ստաց Բրիտան, և կաթոլիկ դաւանաբանական ընկերակցութիւնները, անկասկած, կը մնան եպիսկոպոսների իշխանութեան տակ: Մենք ուզում ենք այդ կողմից նրանց տալ կատարեալ ազատութիւն:»

Արտածատկանները այնքան վրդովուած էին այդ զիջումով որ Կլեմանսոն իր «l'Aurore»-ում և Պելլեանը Dépêche de Toulouse թերթում արշաւանք սկսեցին Ժոռեսի և նրա համախոհների դէմ...

Միւս ներքին խոշոր հարցը, որի մասին մենք անցեալներում յիշել ենք, բանւորների ապահովագրութիւնն է: Եւ պէտք է խոստովանել որ հանրապետական Ֆրանսիան իր այդ օրինագիծը ժապէտի օրինակ է վերցրել միապետական Գերմանիայից, ուր սոցիալական այդ մեծ հարցը բաւական առաջագիմութիւն է արել, մինչդեռ Ֆրանսիայում դեռ նոր-նոր պէտք է քննուի: Ճակար ցոյց տուեց որ Ֆրանսիայում գեոկա կարող են տեղի ունենալ գործադուլ անող բանւորների դէմ զինուած ոյժի այնպիսի գործադրութիւն, որ տեղի ունեցաւ Լիմոժում... Խնչպէս տեսնում էք հին բեժիմի հետքերը այնքան էլ արագ չեն անհետանում նոյնիսկ վերանորոգուած կեանքում...

«Վերանորոգուած» հին բեժիմի մնացորդներից ամենից շատ տառապում է Աւստրօ-Ունգարիան: Արհեստական կապերով իրար հետ միացած այդ երկու պետութիւնների հակառակութիւնը քառասուն տարի է որ շարունակուած է. Ունգարիան ուզում է ձեռք բերել կատարեալ անկախութիւն Աւստրիայից, որի հետ ընդհանուրը միայն այն պէտք է լինի որ աւստրիական կայսրը միաժամանակ նաև Ունգարիայի թագաւորն է:

Եւ անկախութեան կուսակցութիւնը այժմ այնքան զօրեղացել է Բուդապէստի պարլամենտում, որ ունգարական լիբերալ կուսակցութիւնը իր պարագլուխ մինիստր-նախագահ Տիսսայով ստիպուած էր երկրի կառավարութեան ղեկը յանձնել անջատման կուսակցութեան: Սակայն Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը չէր ուզում պարլամենտական այդ սովորութիւնը յարգել մինչև որ Ունգարիայի անկախութեան կուսակցութիւնը որոշ զիջումներ չանի իր ծրագրի մէջ: Մենք առիթ ենք ունեցել խօսելու

Մայիս, 1905.

այդ կուսակցութեան պահանջների մասին, նորից յիշեցնենք ընթերցողին. Ունգարիայի ազատութեան կուսակցութիւնը, որի պարագլուխը այժմ համարւում է հւշակաւոր Կոշուտի որդին, պահանջում է որ ունգարական զօրքում հրամանատուութիւնը լինի ունգար և ոչ գերման լեզուով, պահանջում է ընտրողական իրաւունքի ընդարձակում, Ունգարիայի տնտեսական մաքսային ինքնուրաշխութիւն և ունգարական ազգային բանկ: Այդ ազգային-զինուորական պահանջներով ղեկավարուող կուսակցութիւնից չի ուզում Ֆրանց-Յովսէփ կայսրը ունգարական նոր մինիստրութիւն կազմել և ամիսներով շարունակւում է պարլամենտական կրիզիսը: Վիէնայի բէյխսրատն էլ, տեսնելով որ կառավարութիւնը Ունգարիայի հետ միանալու գործում միանգամայն անտես է անում աւստրիական մասի ժողովուրդի ներկայացուցիչների կարծիքը և ամեն բան որոշում է բերողրատիական-միապետական բարեհայեցողութեամբ, սկսել է բողոքել և բացատրութիւններ պահանջել մինիստր-նախագահ Գաուչից: Գերման ժողովրդական կուսակցութեան պարագլուխ Դերժատտան առաջարկում է ընտրել 48 հոգուց մի պարլամենտական յանձնաժողով, վերաքննելու Ունգարիայի և Աւստրիայի յարաբերութիւնները: «Եթէ կառավարութիւնը կարծում է, թէ նա կարող է ընդունել Ունգարիայի պահանջը — ունգարական զօրքը աւստրիականից բաժանելու մասին — այդ դէպքում մենք պէտք է այժմ և եթէ յայտնենք որ մենք, աւստրիական պարլամենտը, այլևս չենք ուզում վճարել ընդհանուր ծախքերի $\frac{2}{3}$ -ը այդպիսի աւստրո-ունգարական զօրքի վրայ, ինչպէս մենք անում էինք մինչև այժմ: Եթէ թագը հրնարաւոր կը համարի՝ ընդհանուր զօրք պահպանելու նպատակով՝ Ունգարիայի համաձայնութիւնը գնել, տալով նրան մաքսային սահմաններ կառուցանելու իրաւունք պետութեան երկու կէսերի մէջ, մենք էլ պէտք է պատասխանենք, որ այլևս չենք ցանկանում համապետական ծախքերի $\frac{66}{100}$ մեղ վրայ վերցնել, չենք ուզում գլխաւորապէս աւստրիական դրամագլխով ընդհանուր պետական բանկ պահպանել»...

Եւ այդպիսով ոչ միայն իրա Աւստրիայի և Ունգարիայի մէջ ապրող տարբեր ազգութիւններն են ձգտում ինքնավար Չեխիա, Լեհաստան, Խորվատիա և այլն ստեղծելու, կամ ամբողջ Աւստրո-Ունգարիան մի ֆեդերատիւ միապետութեան վերածելու, այլ և միաժամանակ նկատւում է և Ունգարիան Աւստրիայից անջատելու տենդենց...

Այդ պրոցեսսի մէջ, չի կարելի չհամաձայնել շատերի հետ, ազդեցութիւն ունի և, Թիւրքիայի թուլանալը Բալկան-

եան թերակղզու վրայ: Քանի որ վտանգ էր սպառնում հզօր Օսմանեան պետութիւնից՝ Աւստրիայի և Ունգարիայի ազգութիւնները, ինքնապաշտպանութեան բնազդից, միանում էին հարստերգեան գահի տակ. այժմ, երբ քայքայւում է թիւրքիւն և վերանում վտանգը, ազգերի կապը Աւստրո-Ունգարիայում կորցնում է իր պատմական անհրաժեշտութիւնը և բնականաբար մանր ազգութիւնները իրանց գոյութիւնը պաշտպանելու համար փարում են Ֆեդերացիայի գաղափարին:

Իսկ թէ արդարեւ թիւրքիւն կամաց-կամաց կաղժալուծւում է դա, բացի համիսլամականներից, ոչ ոք չի ժխտում: Անշատեա՞ծ Բուսնիան, Բուլղարիան, Սերբիան, Չերնոգորիան, Յունաստանը օրէցօր աճում են: Անշատուելու վրայ են Կրետէն, Եմենը, իսկ Ալբանիայի և Մակեդոնիայի բաժանումը մօտիկ ապագայի հարց է...

Անցեալ անգամ մենք յիշատակեցինք արաբական ապստամբութիւնը Եմէնում: Դրանից յետոյ յայտնի եղաւ որ թիւրք բանակը կատարեալ պարտութիւն է կրել և ստիպուած է եղել յանձնել ապստամբների ձեռքը Սանա քաղաքը, ըզմաթիւ ռազմամթերքներով և թնդանօթներով: Ոչ ոք չի կասկածում որ Անգլիան օգնում է եղել ապստամբներին և, ինչպէս փետրուար-մարտի մեր տեսութեան մէջ աշխատել էինք պարզաբանել, թիւրքիւն գործերում Անգլիան սկսել է ներգործական դեր խաղալ: Սակայն այժմեան միջիստրական դրութիւնը Անգլիայում բաւական խախուտ է համարւում և մօտ ապագայում սպասուում են նոր ընդհանուր ընտրութիւններ, որոնց ժամանակ, երևի, հասարակական կարծիքը իր քուէն կը տայ ազատական կուսակցութեան: Այն էլ պէտք է ասել որ Անգլիայում, ուր ազատութիւնը արեւ է համարեա այն ամենը ինչ քաղաքականապէս իդէալ է համարւում, լիբերալ կուսակցութիւնը այլևս աջողութիւն չի կարող ունենալ, եթէ սոցիալական բեֆորմներ չունենայ իր ծրագրի մէջ: Բանուորական կուսակցութիւնը երկրի մէջ այնքան արդէն ուժեղացել է որ ապագայ պարլամենտում կարող է բաւական ստուար թիւ կազմել, և, իբրեւ օպպոզիցիա, մեծ գլխացանք պատճառել լիբերալներին, եթէ դրանք բաւականան կիսատ-պուտ միջոցներով և լուրջ ուղարկութիւն չդարձնեն հասունացած սոցիալական վերանորոգութիւնների վրայ: Յամենայն դէպս միևսուորութեան փոփոխութեան դէպքում էլ Անգլիայի արտաքին քաղաքականութիւնը հազիւ թէ շեղուի այն աւանդական ուղղութիւնից, որ աւելի պայմանաւորուած է նրա համաշխար-

հային զիրքով, առևտրական և արդիւնագործական կոյտսալ շահերով, քան այս կամ այն բիւրոկրատի փոփոխական կապրիզով, ինչպէս ուրիշ երկրներում...

Լ. Ս.

Մայիսի 5-ին

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

I.

Յայտնի է որ Տրանսլատի պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանը մեծ աջողութիւններ ունեցաւ Պարսկաստանում: Աթաբէգը Ալամը հաւատարիմ բարեկամ էր ռուս կառավարութեան և ռուսասէր կուսակցութեան ղեկավարն էր. նա ունէր մեծ ազդեցութիւն թէ Շահի և թէ առ հասարակ բոլոր պալատականների վրայ: Ինքը Մուղաֆֆէր-էղզին Շահն էլ առանձին բարեկամական տրամադրութիւններ ունէր դէպի Ռուսաստանը, որովհետեւ իր անդրանիկ, թագաժառանգ եղբայրը Զիլի-Սալթանէն անգլիասէր էր անգլիական պաշտպանութիւնը վայելում էր: Ռուսասէր կուսակցութեան անդամները օրից օր շատանում էին. եղաւ մի ժամանակ, որ նոյնիսկ հարաւային Պարսկաստանում, Սպահանում ու Ղումում բարիները ամենայն վստահութեամբ ռուս կառավարութեան պաշտպանութեան վրայ յոյս ունէին, որը արտայայտեցին իրանց դէմ-կատարուող կոտորածի ժամանակ, առաջին քաղաքի բնակիչները ռուսական փոխ-հիւպատոսի տունը ապաստան փնտռելով, երկրորդ քաղաքի բնակիչներն էլ թէ նոյն հիւպատոսից և թէ Թէհրանի դեսպանից օգնութիւն աղերսող հեռագրական դիմումներով: Ի հարկէ եթէ այդպէս էր հարաւային Պարսկաստանում՝ հիւսիսային Պարսկաստանը արդէն բոլորովին ռուս տէրութեան ենթարկուած պիտի համարել: Ռաշտում, Թաւրիզում, Բալֆրուշում, Աստրաբադում, նոյնիսկ սուրբ քաղաք Մէշէղում ռուսական ազդեցութիւնը կատարեալ տիրապետող էր և ռուսաց լեզուն պարսիկ առևտրականների համար արդէն պահանջ էր դարձել. նոյնիսկ բացառապէս ռուսերէն լեզուն սովորեցնելու համար Ռաշտում բացուեց «Վաթան» դպրոցը: Բացի քաղաքական ազդեցութիւնից, տնտեսապէս էլ Ռուսաստանը տէր էր դարձել հիւսիսային Պարսկաստանին. հարաւում էլ նրա կատարած փորձերը յաջող էին փնտմ աշսօր Բալֆրուշի, Խորասանի և Մազանդարանի բուրդը ամբողջութեամբ լոծի ֆաբրիկաների համար են դնում,

Մարտէջ քիչ է արտահանում. իսկ Շիրազում, Ղումում, Սպահանում, Քիրմանում «Պրոխորով և Ընկ.» «Սաւլի Մորոզովի որդիներ», և այլ երկրորդական ու առաջնակարգ ուսւ ֆիրմաներ իրանց ներկայացուցիչներն ունեն, որոնք կարողանում են ծախել ուսական մանուֆակտուրային այլ և այլ ապրանքներ: Շաքար ամբողջ Պարսկաստանին գրեթէ Ռուսաստանն է տալիս: Միայն Բուշիր ուղարկուած ուսական ապրանքները անյաջողութեան մատուցելն, այն էլ շնորհիւ անգլիական խորամանկութեան, որ շողենաւորից ցամաք ապրանք փոխադրող բոլոր նաւակները և Բուշիրից դուրս եկող գրաստները վարձել էր ուսական ապրանքը փոխադրութեան միջոցներից զրկելու համար:

Անգլիական ազդեցութեան անկման մեծ դարկ տուեց և՛ 1902 մաքսային նոր տուրքը, որ արտասահմանեան ապրանքների մուտքը Պարսկաստան դժուարացնում էր թանգ սակագնով՝ մինչդեռ ուսական շատ ապրանքներ գրեթէ չնչին գնով էին անցնելու մաքսերից. (օրինակ, շաքար, զաւանտրի և այլն): Այդ տարիքը կազմելու համար շատ օգնեց ուսական միսսիային և Պարսկաստանի մաքսերի բելգիական վարչութիւնը յանձին պ. Նոսի՝ մաքսերի և պետական դանձի մինիստրի: Մինչև անգամ այնքան զօրեղացաւ ուսական ազդեցութիւնը Պարսկաստանում, որ «Թայմզ»-ը չափաւորութեան խորատներ սկսեց տալ Ռուսաստանին. «Երկիրը մեծ է, հիւսիսը ձեզ, հարաւը մեզ»:

Բայց անգլիական կառավարութիւնը երկար լուռ աւանտես լինել չէր կարող: Տրանսլաւի պատերազմից յետոյ ուշադրութիւն սկսեց դարձնել իր արտաքին քաղաքականութեան, հետեւարար և Պարսկաստանի վրայ: Նա ամենից առաջ ուժեղացնելու փորձեր արաւ անգլիասէր կուսակցութիւնը, որի շէֆն էր Հաքիմ-իւլ-Միւլքը, ատրպատականցի մի իշխան, որ մօտ յարաբերութիւններ ունէր Շահի հետ, շնորհիւ այն բանին, որ Թաւրիզում տարիներ շարունակ միասին էին անցկացրել, երբ վերջինս դեռ թագաժառանգ էր և Ատրպատականի ընդհ. նահանգապետ: Պէտք էր Աթարէզը Ազամին ձգել և նրա տեղ սաղարգամ նշանակել տալ Հաքիմ-իւլ-Միւլքին: Եւ ահա Լոնդոնից բարձրաստիճան մի լորդ էղուարդ թագաւորի կողմից իր հղբայր Մուղաֆֆէրէզդին Շահին իբրեւ ընծայ տարաւ զանկապանի այն շքանշանը, որ Նասրէզդին Շահի մահից յետոյ վերադարձրուած էր անգլիական կառավարութեան, և որի իսկական թեկնածուներ համարւում էին ճապոնական Միկատօն և թիւրքական Սուլթանը: Այնպիսի յանկար-

ծակի կերպով երևեցաւ Թէհրանում լորդ պատգամաւորը, և շնորհիւ Հաքիմ-իւլ-Միւլքի աջակցութեան այնպիսի անսպասելի կերպով իր հրաժեշտի ժամանակ Շահի հետ նոր համաձայնութեան եկաւ, որ թէ սադրազամ Աթաբէզը Աղամը և թէ ռուսական դիպլոմատիական ներկայացուցիչը անկարող եղան մի բան անելու: Տարիքի մէջ պէտք է փոփոխութիւններ մտցըրուէին, Հարաւային Պարսկաստանում անգլիական ձեռնարկունքի համար պէտք է հանքային և այլ արդիւնաբերական առանձնաշնորհումներ տային: Շահը խոստացաւ լորդը Թէհրանից ճանապարհուեց դէպի Լոնդոն: Երկու օր յետոյ անգլիական դեսպանը պահանջեց Շահից իր խոստումները կատարել, բայց Աթաբէզն ու ռուսաց դեսպանը արգելք եղան, որից յետոյ անգլիական զօրքերը անգլիական Բելուջիստանից մտան պարսկական Բելուջիստան, Բոմբէյից էլ մի քանի զբաղաւորներ ուղևորուեցին դէպի Պարսից ծոց: Շահը պատրաստ էր զիջումներ անելու, բայց ռուսական դաշնադրութիւնը նրան անզօր էր կացուցանում, ուստի նա հրամայեց սպարապետին զօրքով գնալ Բելուջիստան, մի բան որ կատարելու համար 1,000,000 թուման ուղեց սպարապետը, և որովհետեւ 1,000,000 թուման Շահի գանձի համար մի աներևակայելի գումար էր, պարսկական էկսպետիցիան գլուխ չեկաւ: Անգլիական մի ընկերութիւն դրանից յետոյ իրաւունք ստացաւ շահագործելու Քիրմանշահի մօտ, Գարուն գետից քիչ հիւսիս-արեւելք գտնուող նաւթային հանքերը. մի ուրիշ ընկերութիւն էլ իրաւունք ստացաւ Քիրման և Փարսիստան նահանգներու այլ և այլ հանքերը շահագործելու:

Աթաբէզը վախեցաւ. նրա գրութիւնը խախտում էր արդէն անգլիասէր տրամադրութիւններ էր ցոյց տալիս Շահը. նա յանդիմանութիւն ստացաւ. Հաքիմ-իւլ-Միւլքի թիկնածութիւնը արդէն գլուխ էր գալու շուտով: Ի՞նչ անել, պէտք էր ի հարկէ հեռացնել Թէհրանից այս վերջինին, որպէս զի ինքը սադրազամ մնայ, մանաւանդ նոր դէպքեր էլ իր գրութիւնը աւելի խախտացնում էին: 1903 թ.-ի գարնանը Ղումում և Եզդում, բաբինների կոտորած առաջ եկաւ. օրը ցերեկով մուսուլման Փանատիկ ամբոխը յարձակուեց իր ազգակից նորադաւանների վրայ և սկսեց անխնայ կոտորել առանց խտրութիւն դնելու սեռի կամ տարիքի մէջ: Շամփուրներով ծակել կանանց փորոտիքը, շիկացած թասերով այրել աղամարդկանց գլուխները, պատերի մէջ ողջ-ողջ թաղել մանուկներին, բռնաբարել 8—10 ամեայ աղջկանց և այլն, և այլն, ամեն բան արին՝ բոլրեպաշտ մուլանների առաջնորդութեամբ, ու մարգարէի սե-

լուսնդի ներկայացուցիչներ եղող սէյիդներ Քաջալիբուլթեամբ, մուսուլմանները. նոյնիսկ կանայք էլ մասնակցեցին այդ կոտորածին, որ ամբողջ մի շաբաթ տևեց երկու քաղաքներումն էլ: Ի զուր Աթաբէզից օգնութիւն էին խնդրում Փանատիկոսութեան անմեղ զոհերը. նա ոչինչ չկարողացաւ անել, նա վախենում էր մի բան անել, որովհետև Թէհրանի հոգևորականութիւնը և անգլիասէր կուսակցութեան անդամները ուշադրութեամբ հսկում էին նրա կարգադրութիւնների վրայ, նրան երկար ժամանակէ ի վեր մեղադրում էին բարեկանութեան մէջ. պաշտպանելով ուրեմն բարիներին՝ նա այդ մեղադրանքը պիտի հաստատէր և ի հարկէ զոհ պիտի գնար Թէհրանի հոգևորականների Փանատիկոսութեան: Նա չուզեց այդ անել, նրան խորհուրդ չտուին և՛ իր պաշտպանները: Եւ նա թոյլ տուեց, որ կոտորածը շարունակուի Ղումում և Եզդում, ապա ծաւալուի Սպահանի և Շուտտէրի կողմերում: Թշուառ բարիները դիմեցին և՛ ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչներին, որոնք նոյնպէս անպաշտպան թողեցին նրանց: Վերջապէս անգլիական դիպլոմատները նրանց պաշտպանեցին: Այդ արդէն մի ֆիասկօ էր Աթաբէզի համար. հետևեց և՛ երկրորդ ֆիասկօն:

Թաւրիզի թուրք ամբողջը սէյիդների ու մուլաների առաջնորդութեամբ յարձակուեց մաքսատան կառավարիչ Պրիմմի և ինսպէկտոր Երեմեանի վրայ, որոնք հազիւ կարողացան փախչել քաղաքից և մի դիւղում ապաստան դոնել մի քանի օր. նոյն ամբողջը յարձակուեց ապա և՛ օղեվաճառների խանութների ու եւրոպական ձևի դպրոցների վրայ: Մաքսային տարիֆը փոփոխել էին պահանջում ցոյց անողները. նրանք պահանջում էին և՛ բելգիացիներին դուրս անել Պարսկաստանից: Այդ ժամանակ, երբ իմ բարեկամներից մի ամերիկական քաղաքացի դիմեց Գիլանի անգլիական փոխ-հիւպատոսին իր շահերը պաշտպանելու համար, պ. հիւպատոսը մերժեց նրան, ասելով՝ որ շուտով կարող են խռովութիւններ պատահել և՛ Գիլանում. բայց շնորհիւ նահանգապետ Սարգար-Մուազզալմի ոչ մի վատ բան տեղի չունեցաւ, թէև փորձեր եղան բարիների վրայ յարձակուելու: Ի հարկէ Գիլանի փրկութիւնը կախում ունեցաւ և՛ այն բանից, որ իր նահանգապետը անգլիականներին կուսակցութեան էր պատկանում: Նոյն Սարգար-Մուազզալմն էր, որ ռուսական տրամադրութիւնը ոչնչացնելու համար իր կողմից բարձր կառավարութեան առաջարկեց մի ծրագիր, որ կամաւոր նուիրատուութիւնների միջոցով կարելի լինի վճարել Ռուսաստանի պարտքը և իր կողմից մի

մեծ գումար նուիրեց այդ նպատակով: Թէև նա անդլիասէր էր, բայց բարիներին պաշտպանած լինելու համար Թէհրանի հոգևորականութեան կողմից ամբաստանուեց իր բն Աթաբէզի մարզը:

Սաղրազամը աւելի նեղն ընկաւ և այդ նեղութիւններից ազատուելու համար Սարդար-Մուսազադին հեռացրեց Գիլանից՝ հրաւիրելով նրան Թէհրան, և նրա տեղ կարողացաւ նահանգապետ նշանակել և Գիլան ղրկել տալ իր ամենամեծ հաւառակորդին, Հաքիմ-խլ Միւլքին:

Բայց այդ էլ դեռ բաւական չէր: Թէհրանից հեռու թէև, բայց Հաքիմ-խլ-Միւլքի սաղրազամ դառնալու շահուերը չէին պակասել: Մի օր էլ նա հրաման ստացաւ ինքնասպան լինել, այլապէս ամենախայտառակ մահով պիտի մեռնէր: Այդ ինքնասպանութիւնը կատարուեց օգոստոս ամսի կէսերին մի փառաւոր, հանդիսաւոր ճաշկերոյթից յետոյ, որին մասնակցում էին և Թէհրանից Ն. Կ. Մեծութեան կողմից եկած պատգամաւորները: Պարսկաստանի անգլիասէր քաղաքական կուսակցութեան շէֆը մեռաւ. մի րոպէ այնպէս թուաց՝ թէ Աթաբէզը աւելի ամուր հաստատուեց իր պաշտօնում. նոյնիսկ գերմանական «Zeit» լրագրի Թէհրանի թղթակիցը, որ գիտլումատիական շրջանում աչքի ընկնող գիրք ունի՝ յայտնում էր իրւոր աշխարհի, թէ Հաքիմ-խլ-Միւլքի մահուամբ անգլիական քաղաքականութիւնը նոր պարտութիւն կրեց Պարսկաստանում:

Իրանց շէֆի հետ անգլիասէրներից ուրիշ շատեր էլ հեռացրուած էին Թէհրանից, գաւառներում այլևայլ պաշտօններ ստանձնելով. միքանիսը դրանցից նոյնիսկ իրանց շէֆի զբօրազուրկութիւնը կրեցին, բայց և այնպէս բոլոր երկիրը խռովուած դրութեան մէջ էր. աւելի խռովութեան էին ենթարկուած պալատականները: Եւ ահա մի օր էլ Աթաբէզը ստիպուած հղաւ հրաժարուել և ռուսական զիսպանատան պաշտպանութեան տակ հեռանալ Թէհրանից, որից յետոյ Թէհրանի մեծ մուշտէիլը ֆէթվա տուեց, թէ նախկին սաղրազամի հարստութիւնը հալալ է, ով որ կամենում է, թոյլ յափշտակի: Աթաբէզը գնաց նախ Պետերբուրգ, անցաւ տալա Եւրոպոյ, իսկ յետոյ Ճապոնիա:

Մինչև 1904 փետրուարի կէսերը, Թէհրանում, անգլիական և ռուսական ազդեցութիւնները դեռ հաւասար չափով մըրցում էին իրար հետ, մանաւանդ որ ռուսասէր սաղրազամի հրաժարուելուց յետոյ նշանակուած էր Շահի ազգականներից մէկը, էնը Դովլէն սաղրազամի պաշտօնում. սա սիրում էր երկու կողմի հետ էլ խաղաղ բարեկամական յարաբերութիւններ պա-

հել: Իրան շրջապատեց նա իր նման հանգարտ ու խաղասէր մարդկանցով, Թէհրանից այլ և այլ պաշտօններով հեռացրեց տաք գլուխ մտածողներին մեծ մասը և սկսեց ծրագրել պարսկական նոր բէֆորմները, որոնց համար հրաւիրեց բոլոր նահանգապետներին Թէհրան: Նրա նոր ծրագրի էութիւնն էր զըլ-խաւորապէս պետական բանակ ունենալ (Պարսկաստանում իւրաքանչիւր աղետական իր սեփական զօրքը ունի՝ ինչպէս էր հին Հայաստանում և արևմտեան աւատական երկիրներում): Իսկ բանակ ունենալու համար հարկաւոր էր դրամական միջոցներ: Բելգիացիները խոստանում էին այդ միջոցները տալ, Պարսկաստանի այդ նոր բէֆորմատորները, որ մաքսային եկամուտները շատ ցոյց տալով՝ աշխատում են աւելի չաղ ոռճիկներ ստանալու, որ չեն խնայում ոչ մի միջոց խեղճ ժողովրդին հարստահարելու, նոր օրէնքներ մտցնելով հարկատուութեան սխտէմի մէջ, յոյս ունէին պետական բանակի ծախսերը հոգալ: Պարսիկ քաղաքագէտների համար էլ շատ հեշտ էր թուում մոզական գաւազանի մի հարուածով տակնու վրայ անել պետական հին կազմը և նորը տալ: Նահանգապետները միաձայն վճռեցին հարկատուութեան բեղբիական սխտեմ մտցնել և յանձնել այդ գործի կառավարութիւնն էլ պ. Նոսին, պոստերի, մաքսերի մինիստրին: Դատավարութեան նոր սխտեմ մտցնելու ծրագիր կազմելն էլ յանձնուեց նոյնին: Արդէն թղթերը բոլորը պատրաստ էին, այս տարուայ նովրուզի մէկից (մարտ 9) այդ հարկատուութեան սխտեմը պիտի իրագործուէր: Կամաց-կամաց Թէհրանի կառավարչական բարձր շրջաններն էլ ընդունում էին Սարդար-Մուադդամի քաղաքական ծրագիրը, որ է օտար պետութիւններին պարտ չուենալ: Նոյնիսկ երբեմն քաղաքական-տնտեսական հարցերին շատ մօտ երեացող «Հարլ-ուլ-Մէտէյն»-ը իր լեզուն փոխեց և դտաւ, որ կարելի է ներքին մի քանի բէֆորմներով օտարներից փոխառութիւն անելու անհրաժեշտութիւնից ազատուել: Սկսուեց ամբողջ Պարսկաստանի վրայով անցնել ազգասիրական չէլքոցման գաղափարի հոսանքը: Նոյնիսկ բացի երկրի կառավարիչներից և այլ և այլ պետական պաշտօնեաներից՝ գաւառական ոգնուականներն էլ, նոյնիսկ վաճառականներն էլ սկսեցին մտածել նոր բէֆորմների մասին: Ռուս-ճապոնական պատերազմն էլ «Հարլ-ուլ-Մէտէյն»-ին, նոյնիսկ Թէհրանի պաշտօնական «Իրան»-ին լեզու տուեց աւելի համարձակ քաղաքական պարսկական կղզիացման գաղափարները:

Ինչպէս Տրանսօթմանի պատերազմի ժամանակ անգլիական աղբեցութիւնն էր սկսել նուազիլ, նոյնպէս եղաւ և՛ ուր-

սական աղբեցութիւնը այս մի տարուայ ընթացքում, երբ Մանջուրիայում ոռոս բանակը հետզհետէ աւելի ու աւելի մեծ անյաջողութիւնների հանդիպեց: Անգլիական դիպլոմատիան իր իմպերիալիստ զաղափարները Ասիայի վերաբերմամբ իրագործելու ժամանակ գտաւ...

Գ. Ն.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I

Թոյլ տուէք երկու տողով պատասխանել Եղիշէ Ժ. Վ. Մուրադեանի «Մուրճ»-ի № 2—3-ում գրած պատասխանի այն մասերին միայն, որոնք ուղղակի ինձ են պատկանում:

1) Իր գրութեան մէջ այնպէս է ցոյց տալիս, որ Թաւրիզի Լիւաւայ Թաղի դպրոցների հոգաբարձութիւնը կազմուած լինէր միմիայն վեց հոգուց. սա արդէն դիտաւորեալ և անխիղճ խեղաթիւրում է. մոռանալ հոգաբարձութեան եօթներորդ անդամին՝ Պ. Անդրէ Յարութիւնեանցին՝ որպէսզի յետոյ կարողանայ ասել թէ հոգաբարձութեան երեք անդամները հրաժարուելով փոքրամասնութիւնը պաշտօնի վրայ էր մնացել:

Եթէ այդպէս լինէր, ըստ օրինի լուծուած չպէտք էր համարել հոգաբարձութիւնը. ինչու այդ կազմալուծեալ հոգաբարձութիւնը պահում էր պաշտօնի վրայ և իբրև առաջնորդ՝ պաշտօնական յարաբերութիւն էր պահպանում նրա հետ:

Ուրեմն, ընթերցողները տեսնում են, որ եօթը հոգուց բաղկացած հոգաբարձութեան երեք անդամների հրաժարուելովը հոգաբարձութիւնը ըստ օրինի չէր կազմալուծուած, և հետևաբար մեծամասնութիւն կազմող չորս անդամները իրանց պաշտօնը շարունակեցին: Ճիշտ է, որ պ. Անդրէ Յարութիւնեան միևնոյն ժամանակ եկեղեցու երեցփոխան էր, սակայն ըստ օրինի դարձեալ մնում էր հոգաբարձութեան անդամ, այս այսպէս է եղել միշտ Թաւրիզում:

2) Եղիշէ վարդապետը ասում է, որ «1901 թուի վերջերին՝ պաշտօնավարութեան հէնց առաջին ամիսներին, երեք հոգի հրաժարական ներկայացրին, որովհետև առանց ցուցնել զիսուքեւն ժողովներ էին կայացրել և վճիռներ ու որոշումներ տուել մնացած երեք անդամները: Այս խօսքերը այն ժամանակ էլ ասում էր հայր սուրբը, սակայն երբ որ հոգաբարձութեան արձանագրութեան տոմարը և անդամների կողմից ստորագրուած ժողովի հրաւիրագրերը ներկայացրի առաջնորդ Եղիշէ վարդապետին, այն ժամանակ այդ փաստերի առաջ խոնարհուեց և այդ առարկութեան անտեղի լինելը յայտարարեց: Ինչպէս շուտով մոռացաւ իր խկ ձեռքով կատարած քննութեան այս արդիւնքը: Պատճառը անշուշտ սակաւարկութիւնն է»:

Շատ ծիծաղելի էր հրաժարուած անդամների այդ առարկութիւնը. հոգաբարձութեան նախագահի կողմից ժողովի տեղը, օրն ու ժամը որոշող հրաւիրագրեր են ընդունում, ստորագրում և ժողովին ներկայ չեն գտնւում:

ում. յետոյ էլ առարկում են, որ առանց իրանց գիտութեան մնացեալ անդամները ժողովներ են կայացնում, վճիռներ և որոշումներ են տալիս: Հասարակական մնացեալ շուտ անդամները: Այսպիսի դէպքերում ուրիշ տեղեր լինչպէս են վարւում: Մնացած մեծամասնութիւնը իր գործն է շարունակում, մեծամասնութեան ձայնով իրաւունք է ունենում որոշումներ և վճիռներ կայացնելու:

Ինչո՞ւ համար ծածկել իսկական պատճառը: Նրանք հրաժարուեցին միմիայն աշակերտութիւնների և րոպական յարդէ գլխարկ կրելու առաջարկին հետևանքով, որը դրել էր սեղանի վրայ դպրոցների տեսուչը՝ պ. Տիգրան Ռաշմաճեան, և որին համակարծիք գտնուեցինք հոգաբարձութեան մնացեալ անդամներս: Ընթերցողը անշուշտ շատ ծիծաղելի կը գտնէ այս պատճառը, գլխարկի պատմութիւնը, բայց իրողութիւնը այդ է. մենք լինով մեղաւոր ենք: Աշակերտութիւնները ըստ տեղական սովորութեան ամառուայ շրջ օրերին իրանց գլուխը փաթաթում էին չալմաների մէջ և ի հարկէ չափազանց նեղւում: Այս հակառողջապահական դրութեան վերջ տալու համար, դպրոցի վարչութիւնը աշակերտութիւններին առաջարկեց— ոչ պարտաւորիչ, այլ կամուրջ— Ռուսաստանից բերուած յարդէ գլխարկներով ծածկել իրանց գլուխները: Ահա այս բանի դէմ կեցան հոգաբարձութեան հրաժարուած անդամները, յամառելով իրանց ունակապաշտութեան վրայ և երբ որ տեսան մեծամասնութեան յաղթանակը, քէն պահեցին և հրաժարուեցին:

3) Պատասխանի վերջերումը նշելէ վարդապետը սուս է, որ պ. Մկրտիչ Ղազարեանցին համոզել եմ, որ Թաւրիզ չլինայ, որովհետև կարող է սպանուիլ սեղի ունենալ... Պ. Ղազարեանցը նշանակուել էր տեսուչ, երբ որ ես էջմիաժնուի էի. իրրե Թաւրիզի ծանօթ, ինձ դիմեց պ. Ղազարեանը և տեղեկութիւններ ուղեց տիրող վիճակի մասին. ես էլ դրութիւնը իսկութեամբ պարզեցի նրա առաջ. հասկանալով Թաւրիզի դրութիւնը, խելացի համարեց հրաժարուիլ:

Իսկ սպանուիլի սեղի կարող է ունենալ խօսքը չեմ ուրանում, ասել եմ հէնց իրան՝ Նշելէ վարդապետին, որովհետև իր պատճառով, իր անստիչ վարմունքի հետևանքով առաջ էր եկել մի այնպիսի խռովայոյց և տազնապալի վիճակ, որ իր Թաւրիզ վերադարձը իսկապէս կարող էր ըստ անուրիշ տեղի տալ... և արդէն իմ այդ խօսքը ասելուց առաջ Թաւրիզում մի շնորհալի քահանայ նոյն այդ դպրոցական խնդրի առթիւ ծխականներից մէկի վրայ ասարճանակ էր արձակել...:

4) Եթէ դպրոցների բնակիչները բարձրացաւ և դրամագլխից պակսեց, այդ բանում հոգաբարձութիւնը բնաւ մեղաւ որ չէր: Արդէն որոշուել էր ազնվական Գ. և տղաների Ջ. դասարաններ բաց անել. հոգաբարձութիւնը ամեն ճիշդ ու ջանք թափեց հասոյթի նոր աղբիւրներ գտնելու և մասամբ էլ յաջողուեց. սակայն հոգաբարձութեան պաշտօնի գլուխ անցած օրերում պատահեցին Թաւրիզի միմեանց յաջորդող անանկութիւնները, և այդ դրամական կրիզիսը խորապէս ազդեց դպրոցի եկամուտի վրայ. փողերի տոկոսները չդանձուեցին, կողմնակի նուիրատուութիւնները դադարեցին, թոշակաբաժնիները պակասեցին և նոյնիսկ թոշակաւորները ձրինք դարձան... Ինչո՞ւ համար նկատի չառնել այս խոշոր դէպքերը և միզը բաճնալ հոգաբարձութեան վրին...: Միթէ՞ սա բարեխղճութիւն է...: Հոգաբարձութիւնը հրաժարուեց այն պատճառով, որ իմ Թաւրիզից հեռանալովը մնացած ան-

դամները փոքրամասնութիւն էին կազմում և հետեւաբար, ըստ օրինի, արդէն ինքնին կաղմալուծուած էր:

Միւս խեղաթիւրումների մասին խօսելը ուրիշներին ևս թողնում:

Դոկտ. Ն. Փաշայեան

Ալեքսանդրիա 2/15 ապրիլ, 1905 թ.

II

Ատրպատականի նախկին առաջնորդ, գերապատիւ Տ. Եղիշէ ծ. վ. Մուրադեանը իր յանցանքը ծածկելու համար երևան է գալիս «Մուրճ»-ի 2—3 համարում, և «Ո՞վ փակեց Թաւրիզի Լիլաւա-թաղի զպլըոցները 1903 — 1904 ուսումնական տարուայ ընթացքում» վերնագրի տակ խմբագրութեանը ուղղուած մի ընդարձակ համակով, աշխատում է ըստ իրեն «փաստեր» և «գովումներ» առաջ բերելով զպլըոցների փակ մնալու մեղքը իր վրայից գցել, բայց ընդհակառակը, ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ է հանում:

Ես իբրեւ ակնատես ամբողջ եղելութեան, և իբր տեղացի՝ գործին մասնակցողներից մէկը, առաջ եմ գալիս միայն մի քանի փաստերով պատմելու բուն իրողութիւնը:

Ա. Հոգաբարձական ա. ընտրութիւնը, որի մասին ինչպէս ասում է առաջնորդը, ստիպուած է եղել լուծել ինչ որ «կեղծ ու անկանոն» խնդիրով՝ կատարուելէ հետեւեալ կերպով:

Հակառակ ժողովրդի ցանկութեան և հնաւանդ սովորութեան՝ Եղիշէ ծ. վ. Մուրադեանը, իրան յայտնի պատճառներով հոգաբարձական ժողով է նշանակում Ղալա-թաղի զպլըոցի սրահում, փոխանակ Լիլաւայում նշանակելու, քանի որ հոգաբարձական կազմը Լիլաւայի համար պիտի լինէր: Ժողովի կանչում են ծխականները զատ-զատ հրաւերներով, առանց որի ոչ-սք իրաւունք չունէր մանկու ժողովասրահը:

Հրաւերներ էր ուղարկուած միմիայն նրանց, ովքեր վճարել էին ինչ որ պլըտդի կոչուած տուրքերը. իր ասածով Եղիշէ վ.-ը առաջնորդում էր «ծխական կանոնադրութեան» 12-րդ յօդուածով, բայց ըստ երևոյթին միայն այն կէտերով, որոնք իրան ձեռնտու էին. օրինակ, (տես ծխական կանոնադրութեան 12-րդ յօդ. գլ. դ.) «Ներսէս, որոնք սովորոյթով ընդունուած ծխական ժողովից սահմանուած եկեղեցական տուրքերը չեն վճարել, այդ պիտիները զրկուած են ձայնի իրաւունքից»: Նախ այդ կանոնադրութիւնը ժողովրդի սեփականութիւնը չէր և երկրորդ՝ «եկեղեցական տուրքեր» խօսքը շատ առաձգական է. եկեղեցին ունի բաղմատեսակ տուրքեր, բայց Հայր Եղիշէն տուրք ասելով ընդունում է միայն պլըտին, որի վճարը իւրաքանչիւր ընտանիքի համար միջին հաշուով 2 դոան է, և ով չէր տուել, զրկուեց ձայնի իրաւունքից:

Հրաւեր ուղարկելիս՝ Հ. Եղիշէն առաջնորդում է մի ինչ որ տետրակով, որտեղ նշանակուած է լինում պլըտի տուրք ընտանիքների «մեծ»-ի անունը, որոնցից շատերը քաղաքից բացակայ էին, շատերը տան մէջ փակուած գառամեալ ծերունիներ և մի քանիսներն էլ միւս աշխարհ փոխադրուածներ: Այսպէս, օրինակ, հրաւեր է ստանում ժողովի մասնակցելու համար, Օհան Տէր-Ջաքարեան անունով մի հիւանդ ծերունի, որ մի քանի տարուց աւելի է փակուած էր տնում. իսկ առողջ գառու-դութեան տէր, խելքը զլիւին 24—25 տարեկան որդին անտես է առնում: Հրաւերներ են ստանում Աղայեան, Յովհաննիսեան և այլ ծերունիներ,

որոնք սկի չեն ել հետաքրքրում այլ գործով, բայց նրանց հետաքրքիր զաւակներին արգելում է ժողովի մուտքը. բայց, որ ամենից բնորոշն է, ծիծաղելին, և միևնոյն ժամանակ այն ցաւալի իրականութիւնը պարզողը, թէ զրբից մարդիկ ինչպէս են կուրանում, հրաւէր է ուղարկում Բարաջան Ստեփանեան սնունդով մի տասը տարուայ հանգուցեալի, մինչդեռ նրա 23 տարեկան տղան իրաւունք չունի ժողովին մասնակցելու:

Եղիշէ վարդապետին ձեռնտու չէր կատարել կանոնադրութեան այն կէտերը, որով արտօնութիւն է տրոււմ բոլոր 21 տարեկաններին և 6 ամսից աւել Թաւրիզում ապրողներին մասնակցելու ժողովին. (տես հիմնական կանոնադրութեան յօդ. 10):

Համաձայն Եղիշէ վարդապետի կամքի՝ հրաւիրուեցան 3—4 անգամ ունեցող ընտանիքից միայն մէկ հոգի, և ժողովը զուամբունցաւ Ղալայի սրահում. արդիւնքը եղաւ այն, որ 450—500 տուն ունեցող Լիւաւայի ծխականերից ներկայ էին ժողովին 46 հոգի: Ահա այդ օրինաւոր ընտրութիւնն էր, որ առաջնորդ Մուրադեանը «մի կեղծ ու անկանոն» ինդըի պատճառով ստիպուած եղան լուծել ասում է:

Բ. Երկրորդ ընտրութիւնը, Հայր Եղիշէն, հակառակ իր կամքին, տեղի տալով ժողովորդի պահանջին՝ նշանակեց Լիւաւայում, բայց զիտմամբ ինքը չուզեց ներկայ լինել ժողովին, և նախագահ նշանակեց մի զաւակաւ քահանայի, վստահ լինելով որ վերջինս չի կարող կառաւարել ժողովը և այդպիսով ընտրութիւն չի կայանայ: Այդ նպատակին հասնելու համար, հրամայեց քահանային չբանալ ժողովը մինչև 80 հոգուց աւելի ծխականեր չլինեն և բոլորն էլ որոշ հասակից աւել, և անմիջապէս փակել ժողովը հէնց որ մի շշուկ լսուի:

Ժողովը բացուեց 120 ծխականներով և Եղիշէ վարդապետից աւելի կեանքի մէջ փորձառութիւն ունեցող քահանան շատ խելացի կերպով տաւաւ գործը:

Ընտրութիւնը եղել էր այնքան կանոնաւոր, որ երբ արդիւնքը ներկայացրին առաջնորդին, վերջինս չկարողանալով զսպել իր հիացմունքն՝ ասաց, որ «դրանից լաւ ընտրութիւն չէր կարող տեղի ունենալ»:

Բայց «կայր գործիքը մէջտեղն էր...». Եղիշէ վ.-ը կամեցաւ նոր բան ստրբել և յաջողուեց իրան: Վրդովուած մտքերը հանգստացնելու համար, փոխանակ կանչելու նորընտիր հոգաբարձութեան և համոզելու նրանց որ իրանց պաշտօններին տէր կանչեն, նա վարւում է ընդհակառակը...

Գ. Նա յայտնում է որ ժողովում ընտրուած հոգաբարձուներից երեք հոգին հրաժարւում են. լաւ, բայց ինչո՞ւ հրաժարուեցին—այդ մասին ոչ մի խօսք: Այդ «երեք»-ից մէկն էր պ. Բաղդասար Մելիք-Սարգսեանը, որը ծանօթ է ինչպէս Թաւրիզի, այնպէս էլ ամբողջ Ատրպատականի հայ-հասարակութեանը, շնորհիւ թէ իր զիրքի և թէ անցեալ գործով էութեամբ որ ունեցել է նոյն այդ ասպարիզում: Այդ ժողովում նա ընտրուած է լինում 120 հոգուց միաձայն, ժողովականներին բոլան ծափահարութեամբ. սակայն խաղաղութեան նախանձախնդիր վարդապետը առանց նրան կանչելու և յայտնելու իր ընտրուած լինելու մասին, համոզելու որ չմերժի և այլն, յայտարարում է «բ. պ. Բ. Մ. Սարգսեանը չի ընդունի հոգաբարձական պաշտօնը»—առանց նրա երեսը տեսած լինելու: Այս յայտարարութեան վրայ հոգաբարձուներից ուրիշ երկու հոգի էլ հրաժարւում են իրանց պաշտօնից, և ապա միայն պ. Մելիք-Սարգսեանը իմանալով կատարուած իրողութիւնը, վշտանում է, և իսկապէս հրաժարւում:

Դ. Եղիշէ վ. Վեհափառ Հայրապետի թիւ 950 նոնդակը տակաւին չէր

ստացել որ ժողովրդին հրաւէր ուղղեց նոր-ընտրութիւն կատարելու. ժողովի օրը, երկրորդ ժողովում ընտրուած հոգաբարձուները երբ լսեցին վեհափառի հրամանի մասին, չափազանց զարմացան տեսնելով՝ որ Ե. Վ. ի պահանջը բոլորովին հակառակ է նրան. (կոնդակը կամ ստացուած չէր և կամ և կամ եթէ ստացուած էլ էր երեւան չէր հանուած մինչև այդ օրը):

Ե. Շատ բնական էր Լիւաւայի ծխականների բողոքակիր արձանագրութիւնը և շատ տեղին նրանց գործ ածած լեզուն: «Քսան տարուայ ուսուցիչ» պ. Գ. Զիլինկիրեանը, եթէ չենք սխալուում, Թաւրիզ է եկել 1894—95 թուերին իբրև տեսուչ Արամեան և Ս. Աննայեան երկսեռ դպրոցների. մի քանի տարի այդ պաշտօնը վարելուց յետոյ, զանազան պատճառներով զբոսել է տեսչութիւնից և դառել հասարակ ուսուցիչ: Իբրև ուսուցիչ նա պաշտօն է ունեցել և Լիւաւայի դպրոցներում, որտեղ նրանից անբաւական լինելով՝ մի տարուայ ուսուցչութիւնից յետոյ արձակոււմ են: Դարձեալ յաջողուում է նրան մտնել Ղաւայի դպրոցը, բայց 1901—1902 տարուայ վերջում առաջնորդ Նդիշէ Վ. ի ցանկութեամբ հեռացնում են նրան՝ պատճառարանելով որ նա չափազանց կարճատես է: Ահա այդ «քսան տարուայ ուսուցիչ» պ. Զիլինկիրեանն էր որ տեսուչ էր նշանակուում Լիւաւայի դպրոցներին չայր Մուրադեանի կողմից:

Համաձայն կանոնադրութեան՝ ժողովը տեղի է ունեցել Լիւաւայի սրահում, որտեղ կազմուել է և արձանագրութիւնը 86 հոգու ստորագրութեամբ—աւելի շատ ծխականներից քան հոգաբարձական արձանագրութիւնն էր ստորագրուած:

Եւ այս պատգամաւորները, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, ընտրուել էին մի բազմաճիւղ և կանոնաւոր ժողովում, որը տեղի էր ունեցել հասարակութեան ներկայութեամբ, և ոչ դռնէ-դուռ պլտրտեցրած թղթի վրայ հաւաքած ստորագրութիւններով, ինչպիսին անում էին ոմանք...

Եւ ի՞նչ մեծ և մահացու մեղք են գործել աշակերտները, որ շուտ խոնարհ խնդրագրով դիմել են և ցանկութիւն յայտնել, որ 5 տարի շարունակ իրանց դաստիարակող ուսուցչական խումբը, որ այնքան շատ համակրանք և սէր էր ձեռք բերել թէ՛ աշակերտների և թէ՛ հասարակութեան մէջ—չփոխուել, մնայ նոյնը *):

Մ. Սահակեան

III

Լիւաւայի դպրոցների մասին շատ զրուեց պարբերական թերթերում: Այս տարուայ «Մուրճ»-ի մէջ էլ լոյս է տեսել Նդիշէ Ժ. Վ. Մուրադեանի «Ո՞վ փակեց Թաւրիզի Լիւաւա-Թաղի դպրոցները»: Որովհետև այդ յօդուածի մէջ մի քանի կէտեր ինձ և իմ տեսչութեան օրով գործող ուսուցչական խմբին են վերաբերում, խնդրում եմ թոյլ տաք և ինձ մի քանի խօսք ասել *):

*) Խնդիրը պարզուած համարելով, չենք տպում այս ընդարձակ պատասխանի մնացած մասը: Ցանկալի է որ անցեալը լաւ դաս լինէր Թաւրիզի հասարակութեան և նոր առաջնորդի համար. երկու կողմերն էլ պէտք է հասունութիւն և տակտ ցոյց տան ազգային գործերը սահմանադրական ոգով վարելու:

*) Նոյն պատճառով առաջ ենք բերում յօդուածագրի մի միայն եզրակացութիւնները:

1) Եթէ Ե. ծ. վ. Մուրադեան կարողանար կանոնաւոր ընթացք տալու հոգաբարձական ընտրութեանը, 2) եթէ պէթ իր իշխանական բարձրութիւնից մի քիչ խոնարհուէր և ընդունէր իմ առաջարկը՝ Համբարձման դէպքի առթիւ քննութիւն նշանակելու և, 3) վերջապէս եթէ անտեղի կերպով չսահմանափակէր ուսուցչական խումբ կազմելու իրաւունքը, այն ժամանակ ոչ ես կը հեռանայի և ոչ էլ նորանոր բարդութիւններ առաջ կը դային:

Իմ հեռանալուց ու վերջնականապէս հրաժարուելուց յետոյ, երբ Ե. ծ. վ. Մուրադեան չկարողացաւ մի տեսուչ ճարել, գոնէ իրան թոյլ չպիտի տար աշակերտներէից շատ լաւ ճանաչուած ու չյարգուած մի ուսուցչի տեսչի պաշտօնակատար նշանակելու, թէկուզ ժամանակաւորապէս. նա՛ իր հորաբաժնեան հետ միասին վերջապէս չպիտի թոյլ տար տեսուչ հրաւիրելու մի անձնաւորութեան, որը վերջերում հեռուից հեռու անհամակրելի դիրք էր բռնել դէպի Լիւլաւայի դպրոցների ուսուցչական խումբն ու աշակերտները: Բնական էր, որ IV, V և VI դասարանի աշակերտները (18—20 տարեկան) պիտի սկսէին, արդարացի բողոքներ բարձրացնել. բնական էր, որ նրանցից սկսած շարժումները անցնէին նաև ստորին դասարանցիներին:

Իսկապէս, Ե. ծ. վ. Մուրադեան իր տակտով, իշխանական ու աղայական ձգտումներով, Թաւրիդի Լիւլաւ-Թաղի դպրոցների մի տարուայ փակման ու այնքան աղմուկների պատճառը դառաւ:

Մի վերջին խօսք և ես իմ պատասխանը կ'աւարտեմ Ե. ծ. վ. Մուրադեան իր յօդուածի վերջում սպառնում է մի շարք դոկումենտներով, որոնց շարքում կան նաև քրէական բնաւորութիւն ունեցողներ ("). շատ լաւ կ'անէ, որ բոլորը լոյս աշխարհ հանէ և հասարակութեան դատաստանին յանձնէ. այն ժամանակ միայն կարելի է այդ բոլորի արժէքը չափել:

Ինչ վերաբերում է նրա առաջարկին, թէ այսուհետև իրան մեղադրողներին հրաւիրում է միջնորդ դատարանի, դա աւելի քան ծիծաղալի է ինձ համար: Ե. ծ. վ. Մուրադեան իր այդ մտածմունքով ռիտեղ էր, երբ Համբարձման դէպքի համար քննութիւն ու դատ խնդրեցի. այն ժամանակ մերժեց իր իշխանական բարձրութեամբ, երբ կարելի էր մի դրական բան անել. այժմ ռիտեղից կարող է համախմբել գործի հետ մօտիկ կապ ունեցող մարդկանց: Ինչ կայ, հեշտ է դատ առաջարկել, որը եթէ ոչ անհնարին, գոնէ դժուար իրագործելի է:

Տիգրան Ռաշմաճեան

24 ապրիլ, 1905 թ.

Բազու

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՆԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հանգուցեալ Քրիստափոր Միքայէլեանի յիշատակին ստացուած է Կ. Հ. Ո. Մ.-ից 10 բուլլի՝ 1905 «Մուրճ» ուղարկելու խմբագրութեանն հայեցողութեամբ:

—Բալախանիից պ. Խ. Գարբիէլեան ուղարկել է 10 բուլլի, հաւաքած մի քանի պարոններէից, որ 1905 պ. «Մուրճ» ուղարկենր Չայքենդ գիւղի հասարակութեան:

—Արտասահմանի բաժանորդներէից շատերը դանդառուում են որ ամսագրիս համարները կանոնաւոր չեն ստանում: Խըմբագրութիւնն կանոնաւորապէս ուղարկում է լոլորին, ամեն անգամ ցուցակով ստուգելով պոստ ուղարկած օրինակները: Ոչ-ապահովագրած օրինակները կորսուելու դէպքում մենք պարտաւոր չենք կրկին ուղարկել: «Մուրճ»-ի բաժանորդագիրնը ապահովագրած արտասահմանում է 13 բուլլի:

—«Մուրճի» մաս-մաս վճարող բաժանորդներէից միայն նրանք կը ստանան ամսագրիս յաջորդ համարը (№ 6), որոնք մինչև այդ համարի լոյս տեսնելը կը լրացնեն տարեկան ամբողջ բաժանորդագիրնը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճ»-ի № 4-ում.

Ըջ	տող	տպուած է	պէտք է լինի
105	6 ներքեից	300 հազար ռ.	300 միլիօն ռ.
5	2 »	դունատ	գունատ
5	1 »	շէմքի	դէմքի
19	6 վերեից	խըբուած	խմբուած
23	1 ն.	բուրվառ	բուրվառը
26	6 վ.	անեմ	ունիմ
29	14 ն.	շէնացնում	շէնացնեմ
30	12 վ.	կուտըն	կուտըն
31	9-ի դ տողից յետոյ բաց է թողուած		
	Թէկուզ դա լինի քառասուն տարուան:		
193	6 ն.	քանակներ	քանդակներ
209	2 վ.	խաւարի	խաւերի
211	15 ն.	արդէն—նրա՝	արդէն
212	3 վ.	զործագութիւնների, ազա- տութեան	զործագութիւնների, ազատութեան
194	22 ն.	նորութիւն	նուրբ
202	15 »	պատմական	պայմանական
107	14 »	կազմած	կազմուած

Այս համարում:

43	9 վ.	պատմեք	պատմեմ
44	5 վ.	էլ	է2
»	25 »	լսիլ	լոխիլ
»	32 »	մեղիակն	մեղեակն
48	17 »	տանին	տանեն

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կովկասի Ուսումնական Շրջանի հոգաբարձական Խորհրդի որոշմամբ, որ հաստատած է Կովկասի Բաղաձայնական պ. կառավարչության պաշտօնական արհեստականության կողմից

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆԻ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

(Երրորդ և չորրորդ տարիների համար)

Համառոտ հայերէն-ռուսերէն բառգրքով

Գինն է 70 Կ.

(246 էջեր)

Համարում է պիտանի սկզբնական դպրոցների համար:
Դիմել Թիֆլիս՝ «Գուտադնիկ» և «Կենտրոնական», իսկ Բազում՝ «Сотрудник» զրավաճառանոցներին:

LA REVUE

(Ancienne «Revue des Revues»)

ABONNEMENT

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration et Rédaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(33-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1905

ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պարագրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր քաջի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսուանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտատահմանն ըստ բաժանորդագրութիւնը. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Նսմասպրատանը (Բազարնայա եւ Բարնակայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար եւ տահասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է գիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտատահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ ըստ բաժանորդագրութիւնն չէ ընդունուում:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մ Ի Ք Ա Ն Ի Օ Ր
ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ

Դիւն է 20 կողէկ:

Իշխ. Ա. Սուքասալի

ԴԱԻԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

զբամատիկական լեզուա Վրաստանի անցեալից

5 արարածով

(Հեղինակի պատկերով և յառաջարկով)

Բնագրից թարգմանից

Ալ. ծառուրեան

ԳԻՆՆ է 50 Կ.

Զ. ԽՕՐԻԼԵ

ՀԱԶԻ ԲԱՐԱՅԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱՄՏԱՆՈՒՄ

Վէպ պարսկական կեանքից

Լորդ Կըրզնի ներածութեամբ

Թարգմ. անգլ. լեզուից

Ս՝ Կարապետեան.

ԳԻՆՆ է 2 Ր.

1905

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՕՐԱՑՈՅՑ

ա. Փրկչեան Հիանդանցի Հայոց

Օրացոյց և տոհմական գիտելիք, ժամանակագրական և աշխարհագրական, պետական վիճակագրութիւնք, հայ եկեղեցւոյ և պատրիարքարանի տեղեկութիւնք.

Գործնական բաժին.

Գրական բաժին.

(Բարեկցեմով և պատկերազարդ)

ԳԻՆՐ 10 ՂԲԵ. (80 ԿՈՊ.)

Կը ծախուի յօգուտ Պալի Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի վեցերորդ տարին լոյս կը տեսնի ճոխ և քաղմակողմանի պարունակով ծեւմբ:

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА
НОВОЕ ИЗДАНИЕ ТОВАРИЩЕСТВА М. ВОЛЬФЪ:

Толковый Словарь

ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКАГО ЯЗЫКА

ВЛАДИМИРА ДАЛЯ

3-е, исправленное и значительно дополненное издание, под редакцией проф. С. П. Б. университета
— И. А. БОДУЭНА-ДЕ-КУРТЕНЭ.

«Толковый словарь Даля» удостоен Императорской Академіей Наукъ. Ломоносовской преміей; Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ удостоенъ Константиновской медали; совѣтомъ Императорскаго, б. Дерптскаго, нынѣ Юрьевскаго университета награжденъ полной преміей имени Реберта Гейм-бюргера; въ настоящемъ изданіи признанъ заслуживающимъ рекомендаціи со стороны Министерства Народнаго Просвѣщенія, посредствомъ особаго циркуляра, вниманію педагогическихъ совѣтовъ среднихъ учебныхъ заведеній на предметъ приобрѣтенія его въ фундаментальныя библіотеки этихъ учебныхъ заведеній, и допущенъ, кромѣ того, въ ученическія, старшаго возраста, библіотеки среднихъ учебныхъ заведеній, а равно въ бесплатныя народныя читальни.

ВЫШЕЛЪ ВЫПУСКЪ XIV—XV-й (4—5-й вып. II-го тома).

(Курь-мстить) СПб., 1905. 49. Столбцы 577-й по 928-й. Полное изданіе «Толковаго словаря» будетъ состоять изъ сорока выпусковъ, составляющихъ четыре большіе тома въ 4 д. л., въ которыхъ будетъ заключаться до 250 печатныхъ листовъ или около 8000 столбцовъ текста убористыми, но четкими шрифтами, на плотной, глазированной бумагѣ.

Подписная цѣна словаря—20 рублей. Допускается разсрочка: при подпискѣ 2 р. 50 к. и за каждый изъ первыхъ 35 выпусковъ по 50 коп.—Пересылка по дѣйств. стоим., приче́мъ для облегченія расчета выпуски, по мѣрѣ выхода, высылаются съ наложеннымъ платежомъ.

Подробное объявленіе высылается желающимъ бесплатно. ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ: у издателей—въ книжныхъ магазинахъ Т-ва М. О. ВОЛЬФЪ—С. Петербургъ, Гостиный Дворъ, 18, и Москва: 1) Кузнецкій Мостъ, д. Дзамгаровыхъ, и 2) Моховая ул., д. Чинова и Курындиной (противъ университета), а также у всѣхъ др. столичныхъ и провинціальныхъ книгопродавцевъ.

.....
Հովանախոյն ու պատկանեալ խմբագիր՝ Յ. Մանգիարեան
Հրատարակելի՝ Պ. Գաբունեան

22. ԹՈՒՐԲ ՄԱՄՈՒԼԸ:—Շահախնայի եւ Աղայեվ դատի մէջ:—Աղայեվ բէգի ողբերը:—Հնդկաստանի մահմեդականների մէջ կրօնական վերանորոգական մի շարժում:—Կովկասի իսլամների վերաբերմունքը դէպի այդ շարժումը:—Մահմեդական մամուլի օրգանները այլ եւ այլ երկրներում: Տիգրանի 175
23. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ.—1) Հայ ճարտարապետութիւնը: Թորոս Ժ. Թորամանեանի:—II) Մեր ազգային երաժշտութիւնը: Տ. Զաւէնի:—III) Հայոց ծառայութիւնը: Տ. 186
24. ՀԱՅ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ, Նամակ եգիպտոսից Ա. ք. Շ.ի 211
25. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Կովկասցիների հանրադրերը:—Տերրիտորիալ եւ կրօնական անջրպետներ:—Բարձր. Ուկազ կրօն համբերողութեան մասին:—Աղղայական եւ կրօնական շաղկապ:—Նոր ազգութիւնների կազմակերպում:—Հայկական հանրագիր:—Կովկասի փոխարքայի մուտքը Թիֆլիս:—Հայ. լուս. հոգ. վարչական կարգով պատիժների վերադրում:—Թիւրքիայից Լալսկոյոսանալու համար Էջմիածին եկող վարդապետների հարցը:—Արեւմտեան 9 նահանգների մասին Բարձր ուկազ: Լ. Ս. 217
26. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Չէզոքութեան խախտումը Ֆրանսիայի կողմից.—Ֆրանսիայի ներքին զորքերը. Տամբուրինի դաւադրութիւնը, Եկեղեցին պետութիւնից անջատելու օրինազօծի քննութիւնը, Լիեժի զործադուլը:—Մինիստրական տեւող կրիզիսը Ունգարիայում. անջատման կոչակցութեան պահանջները:—Օսմանեան պետութեան թուլացման ազդեցութիւնը:—Մինիստրական փոփոխութեան հաւանականութիւնը Անգլիայում: Լ. Ս. 226
27. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ, Գ. Ե.ի 232
28. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, 240
29. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 245
30. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Զէյմն Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ-ԼԻՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, Թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետեան. 17—32

ՅԵՐԱՐԻՆԵԿԻՈՒՄ Է ԲԵԺԸՆՈՐԳԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

1905 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան V տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Ռուսաստան՝ տարեկան	10 ռ.	Արաստահման՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին	6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան	1 »	» 1 » 20 կ.	(3 1/2 ֆ.)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է

Ռիֆիսով — խմբագրատանը (ձախճախական փողոց, տ. № 12)

Կայսերական այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисть, въ редакцію журнала «МУРЧЪ».

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մանաւանդ քուեր, լատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ու զարմեղ կէտադրութեան, ուղղագրութեան եւ ցոյ պարբերութիւններ սրտակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեան նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Զեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախար: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխուել կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճ» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ: Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցեով:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ. ընդունուած է ամեն լեզուով: Յայտարարութիւնների համար վճարում են. — 1 երես քոնող յայտարարութեան համար 15 ռ., 1/2 եր. — 8 ռ., 1/4 եր. — 4 ռ., տողատեղ (կորպ.) — 40 կ.:

Զեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել խմբագրութեան, ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով: